Apologeți creștini timpurii din secolele II-IV. Traduceri și cercetare

- Apologie creștină A. V. Vdovichenko
- Mijlocirea pentru creștini de către Atenagora, atenianul, filosof creștin
- A. V. Muravyov „Acest om a predicat creștinismul, păstrând în același timp mantaua unui filosof…”
- Cuvântul lui Tațian către greci
- D. Afinogenov. Tatian și „Cuvântul său către eleni” într-un context istoric
- Mesaj către Diognitus (Com. Desnițki).
- A. S. Desnitsky Particularitățile „Epistolului către Diognitus” și locul său în apologetica timpurie
- Discursul lui Meliton Filosoful în fața lui Antoninus Caesar
- D. E. Afinogenov. Pseudo-Meliton: Probleme de credință și autoritate într-un text siriac timpuriu
- Eusebius Pamphilus. Împotriva elogiului scris de Filostrat în onoarea lui Apollonius, cu ocazia comparației făcute de Hierocles între Apollonius și Iisus Hristos
- A. V. Vdovichenko. Eusebiu din Cezareea împotriva lui Ierocle.

Apologie creștină A. V. Vdovichenko

O scurtă prezentare generală a tradiției

Fenomenul apologiei în istoria creștinismului a însemnat pentru creștinism dobândirea darului vorbirii general inteligibile, a capacității de dialog extern și auto-exprimare; ghicirea treptată a proprietăților carismatice nerostite ale cuvântului și explicarea lor detaliată. Aceasta a fost o încercare de a depăși alienarea activă de contextul divers format istoric (inclusiv intelectual) al timpului primelor secole. Apologia a deschis o altă cale - în primul rând rațională - pentru predicarea cu succes a Vestea Bunei. În cele din urmă, acest fenomen a fost o manifestare a unei voințe simple și naturale de a trăi în condițiile unei persecuții la fel de naturale și crude pentru o credință incomprehensibilă pentru persecutori.

Diversitatea tematică și trăsăturile apologiilor sunt determinate de diversitatea personalităților destinatarilor, de caracteristicile individuale ale apologeților înșiși ca scriitori și gânditori. Pe de altă parte, din secolul al II-lea până în secolul al V-

lea, atitudinea statului păgân față de creștinism s-a schimbat, iar doctrina Bisericii însăși a fost treptat dezvăluită. Singura trăsătură care constituie apologia ca gen este opoziția persistentă a creștinismului față de elementele păgânismului, atestată de oricare dintre textele apologeților și, prin urmare, apelul la un cititor sau ascultător în primul rând dintre păgâni. Autorii apologiilor urmăresc un dublu scop: să apere creștinismul prin intermediul luptei literare și, în același timp, să proclame adevărul destinatarilor lor expliciți sau impliciti - interlocutori interesați sau adversari severi, ceea ce a fost considerat util pentru ambele părți.

Apologia creștină apare ca un eveniment notabil în istorie, ca un venerabil act de credință, ca un fapt semnificativ al teologiei și filosofiei și, în final, ca un fenomen literar independent.

1. Apologia în istoria creștinismului timpuriu

Creștinismul a apărut în lume ca o „împărăție care nu este din lumea aceasta”. Cu atât mai mult cu cât era destinat să ocupe un loc excepțional, având în vedere că împărăția pământească nu lăsa loc nicăieri. În ceea ce privește noua religie în raport cu ordinea imperială, era imposibil să se evite o decizie logică, cântărită pe balanța uniformă a beneficiului public: se vedeau adunări secrete în adunările euharistice ale credincioșilor, ură față de rasa umană în auto-îndepărtarea de lume, ateism și răsturnarea fundamentelor evlaviei tradiționale în lipsa de dorință de a sacrifica împăratului și zeilor paterni. Mai mult, autoritățile romane avuseseră anterior ocazia să se convingă de corectitudinea lor politică în chestiunea religioasă. Este posibil să se pună la îndoială practica seculară - atât de avantajoasă din punct de vedere politic - de a umple panteonul roman cu zeitățile popoarelor cucerite? Cu toate acestea, poziția creștină asumat în astfel de chestiuni o discrepanță atât de radicală precum venerarea unicului Dumnezeu viu este incompatibilă cu religiozitatea formală și necredința profundă. Scopul istoric al apologiei a fost realizat în încercarea de a aranja temporalul în raport cu atemporalul, de a explica necunoscutul prin intermediul general acceptatului - în esență, de a prezenta non-istoricul istoriei. Inevitabilitatea dialogului direct este realizată în momentul în care trăsăturile împărăției „care nu este din lumea aceasta” au devenit clar distincte în faptele cetățenilor săi care se înmulțeau (care erau, în același timp, supuși romani). În aceste condiții, apologia apare ca o reacție la un stimul extern tangibil.

Apologia ar trebui considerată un discurs creștin împotriva ideologiei păgâne, întruchipat în primul rând într-o anumită poziție de putere. Doar puterea a fost capabilă să oprească gloata fără discriminare sau, dimpotrivă, să o îndulgească și să sacrifice partea creștină a populației răutății elementare, iar mai târziu să inițieze independent persecuții. Amenințarea tot felul de învățături false - evrei și

iudaizatori, gnostici, diverși ereziarhi, care erau adesea strâns legați - era diferită. Cel puțin, creștinii nu erau amenințați cu distrugerea fizică din partea lor. Apologia creștină, înțeleasă în sensul original, se remarcă dintre toate lucrările de natură polemică prin caracteristica apelului său către administrație (sau către cei care erau direct legați de formarea ideologiei generale de stat, inclusiv în acele cazuri în care apologeții s-au adresat tuturor oamenilor educați, precum Tațian, Clement din Alexandria și unii scriitori din secolul al III-lea). Mai mult, condițiile de distribuire a lucrărilor în sine nu le-au permis autorilor să apeleze la „cititorii generali”.

La început, creștinismul în imperiu, după cum spunea Tertulian, există sub acoperirea religiei permise, adică a celei evreiești.

Există o legătură directă între apariția primelor apologe și sfârșitul perioadei de >sub>umbraculo (sub acoperire), confirmată de coincidența aproximativă a acestor evenimente în timp. Pentru noua religie, etapa crucială a germinării seminței de muștar durează până la domnia lui Traian (98-117), când toată puterea interioară și măreția viitoare sunt cunoscute doar seminței în sine. Niciuna dintre persecuțiile din această perioadă nu poate fi interpretată fără echivoc ca fiind anticreștină - în principal evreii care erau persecutați, care cauzaseră Romei multe probleme, printre care contemporanii nu distingeau încă creștinii sau - în cazuri extreme - îi considerau pe aceștia din urmă o sectă evreiască și nu intrau în detalii suplimentare.

Situația este prezentată clar printr-o analiză a surselor contemporane cu evenimentele. Referințele lui Tacitus (cca. 55 - cca. 120) și Suetonius (cca. 70 - cca. 140) dezvăluie, fără îndoială, utilizarea unor dovezi anterioare: ambii autori își împrumută informațiile din istoria contemporană pierdută a lui Pliniu cel Bătrân, sau din alte lucrări ale istoricilor senatoriali din secolul I, sau de la martori oculari - contemporani mai în vârstă. Primul mesaj din cronologia evenimentelor al lui Suetonius (Claudius, 25) - imperator>judaeos>impulsore>Chresto>assidue>tumultuantes>Roma>expulit („a alungat din Roma pe evreii care s-au încăpățânat să se răzvrătească, incitați de Chrestus”) - ne convinge că însuși autorul „Vieților”, care, fără îndoială, știa despre Iisus Hristos și ortografia acceptată a numelui său (vezi o altă mențiune a numelui creștinilor - Nero, 16), repetă literalmente o sursă anterioară, dar fără certitudine cu privire la ceea ce se înțelege de fapt acolo. Aceasta înseamnă cel puțin ambiguitatea mesajului din sursă în sine (dacă nu chiar irelevanța completă a acestui mesaj pentru chestiunea creștină), care, la rândul său, vorbește despre conceptul vag al contemporanilor despre treburile interne ale comunității evreiești din Roma la acea vreme - și cu atât mai mult despre creștinismul în sine. Este posibil să presupunem că indignarea evreiască a fost o reacție la decretele Sinodului Apostolic (49-50) [1] , și atunci ar trebui să se presupună că tulburările

evreiești din capitală au fost o consecință a conflictului dintre gardienii stricți ai Legii mozaice și așa-numiții „evlavioși”, care adesea nu erau evrei după criterii formale [2] . De aceea, decizia privind opționalitatea circumciziei, adoptată la Sinodul Apostolic, ar fi putut găsi un răspuns viu în rândul acestora. Într-un fel sau altul, presupunerea că la începutul anilor '50 ai secolului I existau deja creștini în Roma care reprezentau partea adversă și aduceau discordie în mediul evreiesc este incredibilă. Mărturia din Faptele Apostolilor (Faptele Apostolilor 18:2, 3), o sursă de obicei foarte atentă la faptele legate de predicarea și persecuția creștinilor, vorbește doar despre evrei (și nu despre creștinii dintre evrei) expulzați din Roma de Claudius (în jurul anului 50); în timp ce nu există nicio indicație a vreunei predicări la Roma înainte de acea vreme. Mai mult, apostolul Pavel, la sosirea sa la Roma, descoperă că evreii de acolo nu știu nimic sigur despre învățătura propovăduită de Pavel, ci doar că se vorbește despre ea peste tot (Faptele Apostolilor 28:21-22).

Persecuția sub Nero din anul 64, conform lui Tacit (Ann. XV, 44), a fost îndreptată împotriva creștinilor ca atare. Cu toate acestea, certitudinea conceptului despre aceștia este rezultatul unei investigații detaliate, al cărei scop a fost de a găsi cei mai probabili vinovați ai incendiului în ochii mulțimii (așa cum notează istoricul, Nero subdidit reos („a pus la cale vinovații”)). Este mai probabil ca evreii înșiși să-i fi indicat pe creștini, deoarece până atunci aceștia simțiseră pe deplin ireversibilitatea izolării lor. În ciuda patronajului soției lui Nero, prozelita evreică Poppaea Sabina, într-un moment în care bunăstarea împăratului însuși era amenințată, evreii puteau fi puși sub suspiciune și supuși represaliilor ca fiind uratorii general recunoscuți ai rasei umane, mai ales că cartierele evreiești nu au fost afectate de incendiu. Nu au avut de ales decât să-i predea anchetei pe cei care le erau cunoscuți ca fiind „uratori” și mai mari, care erau și evrei într-un anumit sens, mai ales din exterior. În plus, aceasta era o persecuție nu pentru credință, ci pentru incendiere - ostilitatea față de evrei era obișnuită, iar ura față de creștini nu prinsese încă contur până la punctul în care să poată apărea o persecuție specială a religiei lor. Astfel, faptul persecuției țintite a creștinilor vorbește mai mult despre certitudinea situației în rândul populației evreiești în sine (inclusiv prozeliți și simpatizanți), decât despre caracterul adecvat al ideilor comune despre creștini din exterior, din partea administrației și a mulțimii.

Cartea Faptele Apostolilor a păstrat mai multe episoade care aruncă lumină asupra poziției externe a creștinismului în imperiul din timpul lui Nero. Capitolul 18 (Faptele Apostolilor 18:12-17) povestește despre aducerea în judecată a apostolului Pavel sub acuzația de evrei din Corint. Proconsulul Galiu nu a văzut nimic în comportamentul său pentru care să poată fi urmărit penal prin lege. Pentru el, această chestiune nu depășea limitele religiei iudaice permise, iar evreii înșiși nu explicaseră încă nimic, sau poate nu puteau explica în mod convingător romanului. Un alt incident este descris în capitolele 18 și 21 (18:35,

21:27), când apostolul Pavel este luat în custodie de comandantul Ierusalimului, Claudius Lisias, care, în cele din urmă, negăsind nicio vină în el, îl trimite la procuratorul Antonius Felix (Faptele Apostolilor 24); dar după ce a clarificat esența problemei, l-a considerat și pe Pavel nevinovat conform legii. Evreii îl acuză de apartenență la „erezia nazarineană”, dar pentru procurator, se pare, aceasta nu este nimic mai mult decât certurile obișnuite ale evreilor între ei.

În timpul domniei lui Domițian (81-96), în ultimii ani ai domniei sale, creștinii s-au numărat și ei printre populația persecutată. La acea vreme, Apostolul Ioan Evanghelistul a fost exilat pe insula Patmos. Tradiția a păstrat și numele Flaviei Domitilla, soția unui anume Flavius Clement, care a fost exilat pentru mărturisirea lui Hristos pe insula Pontia (sau Pandateria) în anul 96. Cu toate acestea, aceste persecuții ale creștinilor nu pot fi considerate separat de evenimentele asociate cu colectarea taxei evreiești și de persecuția celor care nu au făcut o declarație prealabilă a apartenenței lor la religia iudaică. Dacă creștinii au fost persecutați, atunci în mod egal cu evreii. Toate informațiile despre persecuții speciale sunt vagi și sunt conținute doar în surse creștine ulterioare. În același timp, colectarea taxei evreiești ar putea face ca diferența dintre evrei și creștini să fie mai vizibilă în ochii guvernului: aceștia din urmă ar putea eventual să declare că mărturisesc o credință diferită. Un alt episod neplăcut pentru creștini este caracteristic domniei lui Domițian, relatat de Eusebiu (Ts. I. III, 19-20), referindu-se la o legendă antică: „Când Domițian a ordonat exterminarea întregii linii a lui David, unul dintre eretici i-a arătat pe descendenții lui Iuda (acesta era fratele Mântuitorului în trup) ca provenind din linia lui David și considerați rude cu Hristos. Hegesipp povestește acest lucru literal astfel: «Au mai rămas din linia Domnului nepoții lui Iuda, numiți în trup fratele Domnului. Ei au fost arătați ca fiind descendenții lui David. Evocatus i-a adus la Cezarul Domițian: se temea, la fel ca Irod, de venirea lui Hristos».” Astfel, Domițian îi căuta pe urmașii lui David, suspectându-i că reprezintă un pericol pentru tronul său. Acesta este principalul motiv al îngrijorării lui Caesar. Este demn de remarcat faptul că comunitatea romană a creștinilor - adepți ai lui Hristos, Regele evreilor - nu este considerată în această situație o conspirație, ci baza suspiciunii este ideea comună tuturor evreilor despre venirea regelui din casa lui David.

Apologia evreilor, „Împotriva lui Apion”, scrisă de Josephus Flavius datează de la mijlocul anilor '90 (posibil ultimul an al domniei lui Domițian) (nu se poate găsi o anumită legătură între întărirea atitudinilor față de evrei și scrierea acesteia). În lucrarea sa anterioară, „Antichități evreiești” (XVIII, 3, 3), autorul menționează creștinii și pe Hristos („Testimonium Flavianum”). În textul original, restaurat din manuscrisul arab al „Istoriei universale” a lui Agapius [3] , Josephus spune că Hristos a fost un om înțelept și virtuos și că mulți oameni i-au devenit discipoli. În același timp, autorul, care a trăit la Roma, adresându-se unui cititor păgân și cunoscând creștinii, nu consideră necesar să sublinieze izolarea sa de adepții

„ereziei nazarinene” în niciuna dintre lucrările sale, ceea ce în sine mărturisește despre insignifianța manifestărilor exterioare ale creștinismului din acea vreme.

Deja în timpul domniei lui Traian, în 106-107, episcopul Ierusalimului Simeon a fost martirizat, acuzat de proconsulul Atticus că aparține creștinismului și că revendică tronul evreiesc. Poate că martiriul lui Simeon datează de o perioadă ulterioară, când a izbucnit revolta evreiască și suspiciunea politică era destul de de înțeles, iar acest fapt mărturisește în continuare confuzia continuă dintre creștini și evrei în ochii reprezentanților oficiali ai puterii.

Atitudinea creștinismului față de păgânism era destul de definită și își avea rădăcinile în discrepanța inițială dintre religia Vechiului Testament și orice religie păgână, adică în distincția dintre conceptele de un singur Dumnezeu și mai mulți zei. Autodeterminarea inițială a noii religii a însemnat, în primul rând, separarea de evrei și iudaizatori, ceea ce, printre altele, a făcut posibilă depășirea impenetrabilității laturii rituale a iudaismului și, astfel, găsirea de sprijin în convertiții păgâni. „Exodul” consecvent din iudaism a fost probabil principala preocupare a tuturor autorilor creștini, care într-un fel sau altul au trasat granița externă a noii religii. Evangheliștii au mărturisit opoziția lui Iisus Hristos și a ucenicilor Săi față de partea principală a evreilor (fariseii și saducheii) și față de păgâni (în principal grecii, care erau cumva implicați în afacerile evreiești). Faptele Apostolilor și Epistolele acordă o atenție excepțională problemei relației creștinismului cu iudaismul, în primul rând, și apoi cu păgânii (astfel, Apostolul Pavel în Epistola către Romani (1:16) spune: „Căci nu mi-e rușine de Evanghelia lui Hristos; căci ea este puterea lui Dumnezeu pentru mântuirea oricui crede, mai întâi a iudeului și apoi a grecului”). În mod similar, pentru autorul Didahei, pe lângă creștini, există doar alte două clase de oameni: păgânii (1:3 - posibil o interpolare; 9:5) și ipocriții (8:1-2 - probabil referindu-se la evrei). Epistola Apostolului Barnaba este dedicată aproape exclusiv temei iudaice. Însăși absența scrierilor creștine care, în scopul predicării sau justificării, s-ar adresa unui destinatar din afara comunității evreiești sau creștine, vorbește de la sine.

Primele măsuri speciale împotriva creștinilor și a religiei lor sunt atestate în corespondența dintre Pliniu cel Tânăr și Traian. Guvernatorul Bitiniei, în jurul anului 112, s-a adresat împăratului pentru clarificări cu privire la problema proceselor creștinilor, la care nu avusese încă ocazia să participe. Din cuvintele sale reiese clar că astfel de procese nu mai erau o noutate în imperiu la începutul secolului al II-lea, dar nu deveniseră încă o practică atât de comună încât să existe stereotipuri legislative bine stabilite cu privire la ele. Scrisoarea lui Pliniu conține o relatare detaliată a măsurilor pe care le-a aplicat. Cei care erau suspectați de creștinism pe baza unei denunțări erau întrebați de guvernator dacă erau creștini.

Pe cei care au mărturisit acest lucru i-a interogat a doua și a treia oară, de data aceasta amenințându-i cu executarea. Pe cei care au persistat i-a dus la execuție. În același timp, Pliniu demonstrează o cunoaștere considerabilă a afacerilor creștine - „toată vina lor, potrivit lor, consta în faptul că în anumite zile, dis-de-dimineață, se adunau și cântau un cântec lui Hristos ca Dumnezeu, că în numele religiei se angajau să nu comită nicio crimă, dar să nu fure, să nu jefuiască, să nu comită adulter, să își țină cuvântul cu cinste și să returneze angajamentele încredințate, că după aceasta se împrăștiau și apoi se adunau din nou pentru a mânca mâncare, totuși, obișnuită și nevinovată.” Cu toate acestea, în ciuda acestui fapt, Pliniu nu vede nimic altceva decât superstiții grosolane și incomensurabile în această religie. În răspunsul său, împăratul a aprobat practic acțiunile subordonatului său, în special a confirmat necesitatea persecutării creștinilor pentru nomen ipsum („pentru chiar numele lor”), deși a îndulcit formularea spunând că nu ar trebui căutați și că nu ar trebui să aibă loc denunțuri anonime. De acum înainte, nu era necesar să se dovedească criminalitatea creștinilor. A fost suficient să auzi de la suspect că era creștin.

Necesitatea de a defini atitudinea oficială față de creștini a apărut într-un moment în care creștinismul, ca fenomen, dobândise o amploare vizibilă și devenise un factor independent în politica statului intern. Acum, noua religie se confrunta cu necesitatea de a-și justifica exclusivitatea la scara unui întreg imperiu și nu a unei comunități evreiești închise. Între timp, evreii continuau să se bucure de drepturile lor anterioare, inclusiv de dreptul de a nu aduce omagii zeităților păgâne. Intrând în relații directe cu statul, creștinii își pierdeau privilegiile și, în ochii păgânismului, se aflau în același rând cu reprezentanții numeroaselor alte superstiții. Mașina de stat - ordinea unificată a lucrurilor divinizată în persoana împăratului - nu vedea nicio diferență între fenomenele care aveau vreo legătură cu binele public înțeles în mod tradițional. Situația descrisă în scrisoarea lui Pliniu arată că, în general, nu era important pentru autoritățile oficiale ceea ce mărturiseau supușii lor (diversitatea credințelor era un lucru obișnuit), ci important era cât de încăpățânată și neînfricată era poziția unor astfel de comunități și, prin urmare, cât de mare era amenințarea pentru stat de a suferi de pe urma inflexibilității lor.

Diverse puncte ale dreptului roman actual se aplicau creștinilor. Societatea lor avea caracterul de collegii illiciti (adunări ilegale). Diverse aspecte ale comportamentului creștin puteau fi clasificate drept sacrilegium (sacrilegiu) - o crimă împotriva credinței, drept crimen laesae majestatis (insultă adusă maiestății) - o crimă împotriva statului, sau drept ars magica - practicarea magiei. Legea celor Douăsprezece Table interzicea deja adunările nocturne, inclusiv Biserica Creștină însăși, cu serviciile sale secrete. În timpul împăraților, când suspiciunile au crescut, chiar și colegiile deschise, unde trebuia să fie prezent un reprezentant al autorităților romane, au fost create cu extremă reticență. Legile

romane nu încurajau nici magia și vrăjitoria. Astfel, unele detalii despre martiriile aveau caracterul unui avertisment împotriva acțiunilor magice. Cu toate acestea, principalul motiv al persecuției era că creștinii nu onorau zeii conform legii. Nu numai cele XII table, ci și dreptul comun prevedea că un suveran bun, așa cum el însuși trebuie să onoreze zeii conform legilor, trebuie să-și oblige și supușii să facă același lucru. Prin urmare, refuzul creștinilor de a onora zeii păgâni era calificat drept o crimă împotriva credinței - sacrilegium, sau grecescul йвебтц;. Prin religie, romanii înțelegeau nu faptul convingerii personale, ci faptul venerației externe, rituale a zeilor. Prin urmare, asigurările creștinilor că îl cinstesc pe Dumnezeu nu puteau fi o scuză pentru ei. Nu numai că nu aduceau sacrificii, dar respingeau și jurămintele în numele zeilor, refuzându-și ultima oportunitate de justificare. În plus, o crimă împotriva religiei se transforma ușor într-o crimă împotriva statului, deoarece cel care nu onora altarele naționale, printre care era considerat împăratul însuși, nega supremația puterii în aceste chestiuni și mergea împotriva intereselor întregului stat. Insulta adusă maiestății era desemnată prin termenul special impietas (grecesc dtoePeia), care includea cele mai minore manifestări de lipsă de respect, în special nerecunoașterea deschisă a împăratului ca zeu.

O condiție necesară pentru un proces era prezența unui acuzator. Denunțurile proveneau de la loialiști agitați din mulțime, cărora creștinii le erau mult mai vizibili. La început, atitudinea lor față de creștinism era lipsită de ambiguitate. Ideile comune despre zeitățile care trimit binele și răul erau caracterizate de căutarea unor cauze la fel de vizibile pentru efecte vizibile. Modul tradițional de a se raporta la zei - ceremoniile și sacrificiile publice - era respins de creștini. Aceasta era o lipsă de ateu general recunoscută în raport cu zeii păgâni, iar acest lucru preocupa deja bunăstarea tuturor. La fel de abominabile erau cinele teisgiene și amestecurile oedipiene - explicațiile actuale pentru principalul sacrament creștin și natura închisă a întâlnirilor credincioșilor. Toate acestea erau suficiente pentru ca cei mai zeloși să acționeze ca acuzatori, iar pentru ca iubitorii de spectacole să strige în amfiteatre „moarte ateilor” și să devină și mai furioși pe încăpățânarea celor care nu se lepădau.

Guvernul a adus ura spontană în limitele legalității (creștinii, în primul rând, nu au fost căutați și, în al doilea rând, s-a asigurat că nu au loc denunțuri anonime), dar nu a avut niciun motiv să o oprească. Se pare că, pe fondul atitudinii generale față de creștini, chiar și cele mai nesemnificative măsuri restrictive păreau aproape prea mult o manifestare de simpatie. Tradiția creștină acorda adesea o mare importanță unor astfel de măsuri atunci când căuta manifestări de bunăvoință din partea autorităților. Astfel, pentru Tertulian, interdicția de a căuta creștini mărturisește faptul că Traian era convins de nevinovăția lor. Eusebiu a exprimat un punct de vedere similar la începutul secolului al IV-lea. Cu toate acestea, lingușirea stării de spirit a mulțimii, ostilă unui mic grup de atei, era

complet naturală, iar mijlocirea nu putea fi justificată decât prin călcarea în picioare a fundamentelor însăși ale imperium rogum.

Printre formele de persecuție a creștinilor prin lege, trebuie făcută o distincție între instanța propriu-zisă și instanța administrativă. Decizia primei în cazurile de procese creștine era cunoscută dinainte. Forma celei de-a doua oferea o mai mare libertate subiectivității funcționarului care avea jus coercionis (dreptul de constrângere), iar în aceasta formalitățile primeau o importanță mult mai mică. Prin urmare, atitudinea oficială față de creștinii din limitele unei provincii era adesea determinată de opiniile personale ale liderilor locali asupra creștinismului. Această împrejurare a plasat opinia populară și reacția oficială la aceasta într-o dependență și mai strânsă. Forma de coercitio (coerciție) a început să fie aplicată mai pe scară largă pe măsură ce pericolul creștinismului creștea. Cu toate acestea, indiferent de forma procesului, maturitatea justiției statale a oferit autorităților și supușilor lor oportunitatea de a se mulțumi reciproc. Aceasta a fost a doua etapă în dezvoltarea consecventă a relațiilor dintre creștinism și statul păgân.

În timpul domniei lui Traian, pe lângă numeroșii martiri și mărturisitori fără nume, menționați, de exemplu, de Pliniu în scrisoarea sa către împărat, episcopul Ignațiu al Antiohiei a fost martirizat (înainte de 117). Este posibil ca moartea sa să fie legată de evenimentele din Antiohia cauzate de un cutremur puternic, când oamenii, amărâți de dezastre, au putut cere moartea ateilor. Episcopul bisericii locale a fost trimis la Roma (dintr-un motiv necunoscut) și acolo a fost dat să fie devorat de fiare sălbatice. Cam în aceeași perioadă, episcopul Simeon al Ierusalimului a suferit. Probabil, moartea sa ar trebui considerată în legătură cu evenimentele răscoalei evreiești din 115-117, când descendența din linia lui David ar fi putut avea o importanță deosebită. Mult mai târziu, tradiția creștină datează și execuția lui Clement, episcopul Romei, în vremea lui Traian, deși fiabilitatea istorică a acestui fapt nu este mare. Sub Hadrian (în 135 sau 137), episcopul bisericii romane, Telesfor, a murit ca martir. În timpul domniei lui Antoninus Pius (138-161), în jurul anului 155, episcopul Policarp de Smirna a fost ars. Din a doua apologie a lui Iustin Filosoful, se știe că în ultimul an al domniei lui Antoninus Pius, mai mulți creștini au fost uciși la Roma. Acest proces arată că formularea acuzației de nomen ipsum a continuat să fie folosită ca bază suficientă pentru condamnarea la moarte. Probabil în anul 165, în timpul domniei lui Marcus Aurelius, a avut loc martiriul lui Iustin Filosoful însuși și al șase dintre discipolii săi, de asemenea condamnați pentru nomen ipsum. Cu toate acestea, în ultimii ani ai domniei acestui împărat, apologeții creștinismului (de exemplu, Meliton) indică un nou decret, conform căruia creștinii erau persecutați și dați ca victime tuturor ticăloșilor și calomniatorilor și că persecuția era de natură universală. Situația creștinilor din acea vreme poate fi judecată pe baza informațiilor conținute în scrisoarea Bisericii din Lyon și Viena către bisericile din

Asia și Frigia. Creștinii din aceste orașe galice au fost privați de toate drepturile civile. Mulțimea i-a supus la tot felul de opresiuni. Din cauza absenței președintelui în oraș, autoritățile municipale au decis să pună capăt anarhiei singure, iar arestările au început. Creștinii au fost aruncați în închisoare după interogatorii preliminare cu tortură. Când președintele s-a întors, arestările și tortura au continuat. La întrebarea președintelui despre ce măsuri ar trebui luate în raport cu cetățenii romani, cum să se procedeze cu cei care se îndepărtaseră de creștinism și cu cei care au rămas credincioși acestuia, împăratul a răspuns complet în spiritul rescriptului lui Traian, că cei care erau statornici în creștinism ar trebui executați - cetățenii romani cu sabia, restul ar trebui trimiși ad bestias (la fiare), iar apostații ar trebui eliberați.

Sub Commodus Antoninus, care a pus capăt seriei de împărați străluciți, situația creștinilor s-a schimbat în bine. Persecuția nu a fost sancționată de puterea supremă, dar normele juridice existente (în special, rescriptul încă valabil al lui Traian) le-au oferit președinților posibilitatea de a persecuta creștinii. Execuția martirilor ischlysieni la Cartagina datează din 180. Chiar la Roma, creștinul educat Apollonius a avut de suferit în 183-186. În Senat, unde examinarea acestui caz a fost transferată datorită apartenenței sale la clasa senatorială, Apollonius a ținut un discurs strălucit în apărarea creștinismului, dar Senatul a rămas pe baza „legilor antice” și l-a condamnat. În această perioadă, Tertullian oferă exemple de protejare a creștinilor de furia gloatei la cererea președintelui. Tertullian menționează numele mai multor proconsuli din Africa, unde ura față de creștini era deosebit de mare. În al zecelea an al domniei lui Septimius Severus (193-211), a fost emis un edict care interzicea, sub pedeapsa cu moartea, adoptarea credinței iudaice sau creștine. În Alexandria, printre alții, tatăl lui Origen, Leonidas, și fecioara creștină Potamiena au avut de suferit în timpul acestei persecuții; în Cartagina, au fost martirizați mai mulți martiri, inclusiv matroana educată Perpetua și tânăra sclavă Felicitas. Persecuțiile lui Septimius Severus au continuat probabil până la sfârșitul domniei sale.

Sub împăratul Antoniu Caracalla (211-217) și succesorii săi Macrinus (217-218) și Antoninus Heliogabalus (218-222), creștinii nu au fost practic persecutați. Ultimul împărat a tratat religia romană cu dispreț și chiar a încercat să unească toate religiile sub conducerea supremă a zeului răsăritean El-gabal, bazându-se în special pe evrei, samariteni și creștini. Nu a avut timp să se confrunte cu imposibilitatea de a-i obliga să venereze altare străine. Un împărat mai vrednic, Aurelius Alexandru Severus (222-235), i-a tratat pe creștini cu respect. Mama sa, Iulia Mammaia, o patronă a creștinismului, în timpul ședерii sale la Antiohia, probabil în 226, a ascultat conversațiile celebrului Origen. Împăratul Maximinus (235-238) i-a persecutat pe toți cei care fuseseră favorizați de predecesorul său. Motivele religioase erau nesemnificative în acțiunile sale, dar acest împărat, la fel ca Septimius Severus, a arătat o familiaritate tot mai mare cu formele de

existență ale creștinismului. Septimius Severus a interzis predicarea creștină - o condiție vitală și sensul existenței creștinismului în lume. Sub Maximinus, guvernul știa deja cum să distingă ierarhia creștină de laicii obișnuiți. Cu toate acestea, persecuția sub Maximinus nu a fost răspândită și nu i-a afectat pe toți creștinii. Aceeași situație a rămas și sub doi succesori ai lui Maximinus - Gordian (238-244) și Filip (244-249). Acesta din urmă era chiar favorabil creștinismului.

Treptat, relația dintre creștinism și guvern a trecut la a treia etapă, care începuse deja să se contureze sub Septimius Severus și Maximinus.

În timpul scurtei domnii a lui Decius (249-251), a fost lansată o persecuție generală împotriva tuturor celor care nu se închinau zeilor romani. Guvernul a luat acum inițiativa și s-a opus cu fermitate religiei interzise, în timp ce anterior acțiunile autorităților fuseseră în principal o reacție la revoltele spontane ale majorității populare. Anterior, creștinii nu erau căutați și se dorea ca aceștia să nu ajungă în atenția administrației. Acum li se ordona să se prezinte în fața unor comisii special create (în caz de neprezentare, erau aduși cu forța) și să depună mărturie despre renunțarea lor prin sacrificii aduse zeilor. Celor care renunțau (și posibil celor care nu aveau nicio legătură cu creștinismul) li se dădeau certificate scrise de evlavie, așa-numiții libelli. Măsurile luate vizau în primul rând forțarea creștinilor să renunțe prin torturi prelungite, dar nu exterminarea lor ca atare. Într-un sens moral, aceasta a fost o încercare mult mai severă pentru creștini, iar metoda de luptă a guvernului a fost mult mai sofisticată și mai eficientă. Această persecuție a fost marcată de mulți care au căzut, dar și de mulți mărturisitori și martiri. La Roma, episcopul Fabian a suferit. Celerin, unul dintre prezbiterii bisericii romane, a fost mărturisitor al lui Hristos de mai multe ori, fiind închis timp de nouăsprezece zile și supus unor torturi constante. Un alt prezbiter, Moise, a murit în urma unor torturi și mai prelungite. Episcopul Ierusalimului, Alexandru, a murit în închisoare după ce a fost torturat.

Aceeași soartă a avut-o și Babylas, episcopul Antiohiei. O imagine similară a fost observată în Cartagina, Alexandria, Neocezareea și alte orașe. Persecuția, care se potolise treptat sub Decius, a încetat complet la începutul domniei succesorului său, Gallus (251-253), dar apoi o epidemie teribilă a izbucnit în imperiu, iar toți supușii au fost obligați să ofere jertfe purificatoare lui Apollo. Forțați să facă aceste jertfe, creștinii au fost, de asemenea, nevoiți să sufere în diferite părți ale imperiului.

În ultimii ani ai domniei lui Valerian (253-260) au fost emise două edicte împotriva creștinilor. Primul le interzicea să viziteze locurile de veci, al doilea ordona direct executarea tuturor celor care se dovedeau fermi în mărturisirea credinței lor. Apoi, Ciprian, episcopul Cartaginei, Fructuos, episcopul Tarraconului, au suferit moartea de martiri, Sixtus, episcopul Romei, diaconul

său Laurențiu și, la fel ca ei, mulți alții au suferit. Unele detalii ale evenimentelor ne permit să afirmăm că persecuția a fost îndreptată în principal împotriva clerului și că oamenii de rând au arătat acum o toleranță mai mare față de creștini.

Următorul împărat, Gallienus (260-268), a emis un edict prin care suspenda decretele lui Valerian, dar creștinismul încă nu era recunoscut ca religie permisă. Sub Aurelian (270-275), creștinii s-au declarat destul de deschis, deși cu puțin timp înainte de moartea sa, acest împărat a emis un rescript ostil creștinismului (sau era pe cale să o facă).

Ultimii persecutori ai creștinismului au fost conducători care ar trebui considerați printre cei mai buni din istoria Imperiului Roman. În 284, într-o serie de „împărați soldați" succesivi, puterea a revenit lui Dioclețian (care a domnit până în 305). Acesta i-a tratat pe creștini cu îngăduință în cei 20 de ani de domnie, dar în 303, posibil sub influența co-conducătorului său Galerius, a publicat trei edicte unul după altul, care au deschis o persecuție de o cruzime fără precedent. Primul i-a privat pe creștini de drepturile civile. Locurile de întrunire au fost distruse, iar cărțile sacre au fost confiscate. Oricine putea fi acuzator al creștinilor, cărora li s-a refuzat dreptul de a se apăra și de a face apel la instanță. Al doilea edict a ordonat ca toți creștinii să fie închiși, iar al treilea - să oblige toți clericii luați în custodie să facă sacrificii prin diverse torturi. În 304, când Dioclețian era deja pe moarte, Galerius a emis al patrulea edict, conform căruia toți creștinii de pretutindeni erau obligați să facă sacrificii prin diverse torturi. Această persecuție a fost atât de crudă încât, pentru prima dată, au existat cazuri de creștini care s-au sinucis de teama de a cădea în mâinile tortorilor lor.

Persecuția a fost cel mai prelungită în Orient, în special în teritoriile lui Maximinus Daia, co-conducător al lui Galerius, ale cărui domenii includeau Siria, Palestina și Egiptul. Acest împărat, după emiterea edictului din 311, care declara creștinismul religie permisă, a încercat să incite persecuția din proprie inițiativă, prezentând problema ca și cum populația orașelor mari ar fi vrut să scape de creștini. Cu toate acestea, o astfel de inițiativă nu a mai stârnit entuziasm sângeros în rândul păgânilor, ceea ce în sine mărturisește importanța cuceririlor morale ale creștinismului și atitudinea complet diferită a oamenilor de rând față de acesta.

Mai târziu, după recunoașterea oficială, abia în timpul domniei lui Iulian Apostatul (361-363) Biserica creștină a cunoscut agresiunea directă din partea păgânilor, care au găsit sprijin în persoana celei mai înalte autorități oficiale. Sub Iulian, nu au fost întreprinse persecuții speciale (cel mai sever ordin a fost înlăturarea creștinilor din funcțiile publice și restricțiile privind primirea unei educații clasice), ci împăratul însuși, acționând mai mult ca o persoană privată și dând astfel un exemplu, a provocat în orice mod atacuri anticreștine [4] .

De asemenea, trebuie ținut cont de faptul că păgânismul, ca element al vieții, și-a păstrat o vreme viabilitatea deplină, având numeroși susținători din clasa educată, înrădăcinați în masa oamenilor de rând. Situația de confruntare nu și-a pierdut acuitatea decât în a doua jumătate a secolului al V-lea, însă tocmai în această perioadă contextul furtunos anterior s-a disipat treptat.

Prima apologie, conform lui Eusebiu (Col. I. IV, 3, 1-2, unde se păstrează un fragment de mai multe rânduri [5]), a fost scrisă de Quadratus și prezentată împăratului Aelius Hadrian (117-138) în anii 20 ai secolului al V-lea. Aristide și-a adresat, de asemenea, apologia aceluiași împărat, o revizuire a acesteia fiind descoperită la sfârșitul secolului trecut de către savantul american R. Harris în mult mai târziana „Poveste despre Varlaam și Ioasaf". Dintre cele opt lucrări atribuite de Eusebiu (Col. I. IV, 18) lui Iusginus Filosoful, în realitate doar trei îi aparțin, printre care două „Apologii" (prima - în jurul anilor 150-155, a doua - în jurul anilor 164-165). Eusebiu (Col. I. IV, 26.1; 27.1) a păstrat informații despre Apollinaris, episcopul de Hierapolis, care a adresat un discurs împăratului Marcus Aurelius. A scris și alte lucrări de natură apologetică - „Către eleni" în cinci cărți, „Despre adevăr" în două cărți. Retoricul Miltiade a scris și el trei apologii în timpul domniei lui Marcus Aurelius - împotriva elenilor în două cărți și o apologie a filosofiei creștine. Poate după 165, Tațian a scris „Un cuvânt către eleni". Meliton, episcopul Sardesului, pe lângă alte lucrări de natură doctrinară, a scris o apologie adresată aceluiași împărat (cca. 172). Apologia atribuită lui Meliton, păstrată în siriacă, datează probabil din vremea împăratului Caracalla (211 - 217). Atenagora i s-a adresat și împăratului cu „Petiția pentru creștini". Teofil din Antiohia (după 180) a scris trei cărți „Către Autolycus". Scrisoarea anonimă „Către Diognitus" datează din a doua jumătate a secolului al V-lea. În același timp, Hermias a scris „Bateriza la adresa filosofilor păgâni". La sfârșitul secolului al II-lea - începutul secolului al III-lea, au fost scrise așa-numitele „Zicătoare ale lui Sextus" - o reelaborare creștină a prevederilor etice ale neopitagorismului, stoicismului și platonismului. Clement din Alexandria a dedicat prima parte a lucrării în trei părți pe care o plănuise unei teme apologetice („Îndemn către eleni" - începutul secolului al III-lea). La mijlocul secolului al III-lea, Origen a creat una dintre cele mai semnificative apologii creștine - lucrarea „Împotriva lui Celsus". Lucrarea „Către Teopomp despre capacitatea și incapacitatea lui Dumnezeu de a suferi" scrisă de Grigore Făcătorul de Minuni datează, de asemenea, de la mijlocul secolului al III-lea. Genul apologiilor include și lucrările lui Eusebiu din Cezareea, „Pregătirea Evangheliei" în 15 cărți (312-322) și „Dovezile Evangheliei" în 20 de cărți. În plus, a scris și o lucrare scurtă, „Împotriva lui Hierocle".

Mai târziu, după instaurarea oficială a creștinismului, au apărut lucrări de orientare apologetică în timpul domniei lui Iulian Apostatul: „Avertismentul împotriva lui Iulian" de Grigore Teologul, „Discurs în memoria Sfântului Mucenic

Babylas” de Ioan Gură de Aur și cărțile lui Chiril al Alexandriei împotriva lui Iulian. Probabil cea mai recentă apologie în limba greacă este „Tratamentul bolilor elene” de Teodoret de Cirus în 12 cărți (al doilea sfert al secolului al V-lea). O serie de apologii latine sunt deschise de Minucius Felix cu dialogul „Octavian” și de Tertulian cu lucrările sale „Către păgâni” în două cărți (197), „Apologetică” (adresată guvernatorilor africani, scrisă la sfârșitul anului 197), „Despre mărturia sufletului”, o scrisoare către proconsulul Africii Scapula (212). La mijlocul secolului al III-lea, Ciprian, episcopul Cartaginei, i-a scris o scrisoare lui Donatus și este posibil să fi scris și lucrarea „Că idolii nu sunt zei” și scrisoarea „Către Demetrian”. La începutul secolului al IV-lea, Ornobius a scris șapte cărți „Împotriva păgânilor”. Lactantius a scris o apologetică „Instituții divine”, iar o temă apologetică poate fi urmărită și în lucrările „Despre mânia lui Dumnezeu”, „Despre moartea persecutorilor”. În 346-348, Firmicus Maternus a scris lucrarea „Despre eroarea credințelor păgâne”. În 417-418, Orosius a scris șapte cărți „Istoria împotriva păgânilor”. Augustin a creat în 413-426 22 de cărți din lucrarea „Despre cetatea lui Dumnezeu”. [6]

2. Scuzele ca act de credință creștină

Apologia era secundară față de principala mărturie a credinței creștine - martiriul. Termenul grecesc țar (martor), atunci când este aplicat celor care au ales suferința și moartea în numele lui Hristos, se referă în primul rând la faptul mărturiei. Acțiunea avea o integritate și o simplitate mult mai mare în comparație cu cuvântul, care riscă să pară florid. Urmând exemplul lui Iisus Hristos Însuși, cea mai bună confirmare a existenței reale a ceva ce ochiul nu a văzut și care nu i-a trecut prin minte omului a fost isprava suferinței voluntare, în care încrederea în mărturie a fost dobândită cu prețul vieții martorului. Martiriul a creat treptat o bază morală suficientă - dintr-o perspectivă externă - pentru existența creștinismului în lume. Prin urmare, orice discurs literar al creștinilor adresat păgânilor avea ceva mai mult decât o sofisticare oratorică a exprimării sau o impecabilitate logică a gândirii.

„Cine nu va fi uimit de curajul [martirii], de răbdarea și dragostea lor pentru Domnul? Și-au tăiat trupurile cu bici, astfel încât chiar și venele și arterele interne erau vizibile; dar au rezistat. Chiar și cei care stăteau lângă ei au plâns de milă, dar au fost atât de curajoși încât niciunul dintre ei nu a strigat sau nu a gemut. Prin aceasta ne-au arătat tuturor că glorioșii martiri ai lui Hristos erau în afara trupului în timpul chinurilor lor, sau mai degrabă Domnul, apărând înaintea lor, a conversat cu ei. Îndreptând atenția către harul lui Hristos, au disprețuit execuțiile lumești, mântuindu-se într-o oră de chinurile veșnice. „Focul torționarilor inumani le era rece, căci, văzând cu ochii lor focul veșnic și nestins, doreau să scape de el, privind cu ochii inimii la binecuvântările păstrate de cei suferinzi, pe care urechea nu le auzise, ochiul nu le văzuse și care nu intraseră în inima omului, ci

care le erau arătate de Domnul, deoarece nu mai erau oameni, ci îngeri.” Tot așa, cei condamnați să fie mâncați de fiare sălbatice au îndurat multe suferințe grele: au fost întinși pe scoici spinoase și torturați cu alte felurite chinuri, pentru ca prin durata chinurilor să-i aducă, dacă este posibil, la lepădare” (Sfântul Mucenic Policarp 2: 1-4).

La început, martirii păreau a fi nimic mai mult decât fanatici. Toate semnele exterioare erau prezente: impenință și persistență în superstiție, grosolană și imoderată, cum spunea Pliniu. Chiar și cei care nu aveau încredere în zvonuri aveau dovezi clare ale necinstei creștinilor: nu aduceau sacrificii zeilor. Mai mult, mult timp, creștinii au fost văzuți doar ca o sectă evreiască, atribuindu-le trăsături evreiești bine cunoscute și condamnate anterior. Tacit scria la începutul secolului al II-lea: „Evreii consideră că ceea ce este sacru pentru noi este necredincios și, dimpotrivă, ceea ce ne este interzis, pentru că este imoral și criminal, este permis printre ei” (Hist. V, 4). Singura circumstanță atenuantă pentru religia lor era vechimea sa (Hist. V, 5). Creștinii nu aveau nici măcar asta. Același istoric, în cartea a 15-a a Analelor (scrisă în jurul anului 120), oferă o caracterizare pur negativă a creștinilor, în care se desprinde mentalitatea unui contemporan al lui Traian și Hadrian: Nero a dat execuții sofisticate celor „care, prin urâciunile lor, și-au atras asupra lor ura universală și pe care mulțimea i-a numit creștini. Hristos, de la al cărui nume provine acest nume, a fost executat sub Tiberius de către procuratorul Pontius Pilat; această superstiție pernicioasă, suprimată pentru o vreme, a început să izbucnească din nou, și nu numai în Iudeea, de unde a venit această distrugere, ci și la Roma, de unde tot ce este mai josnic și rușinos curge de pretutindeni și unde își găsește adepți.” Deja la sfârșitul secolului al V-lea, Tertulian (Către neamuri, I, 11) respinge opinia că creștinii, la fel de apropiați de evrei ca religie, se închină și ei la capul de măgar [7] .

Izolarea forțată a societăților lor nu a contribuit la crearea unei impresii favorabile despre creștini. Vremurile predicilor înflăcărate au fost înlocuite de o perioadă în care adevărurile evanghelice plantate de apostoli au crescut încet și au dat roade treptat. Începând cu sfârșitul primului secol, tradiția nu cunoaște cazuri de predicare deschisă cu scopul de a converti cât mai mulți ascultători. Literatura creștină timpurie nu conține instrucțiuni de a interpreta Evanghelia tuturor. Mai degrabă, liderii bisericești și-au văzut sarcina ca fiind chemarea credincioșilor să „se roage pentru regi, pentru autorități și prinți, chiar și pentru cei care îi persecută și îi urăsc pe creștini și pentru vrăjmașii crucii, pentru ca rodul credinței să fie văzut de toți”, „pentru ca purtarea [creștinilor] să fie fără prihană printre păgâni” [8] (cf. Sfântul Policarp, „A mâncat, către filadelfieni” 10; 12). Pentru cei mai zeloși creștini, cuvintele lui Iisus Hristos despre turma mică, despre imposibilitatea aruncării de perle și despre apropierea Împărăției lui Dumnezeu au fost de o importanță decisivă în atitudinea lor față de lumea păgână. Aceasta era considerată a fi temelia de nezdruncinat și cea mai mare forță morală a noii

religii, vital necesară pentru instaurarea ei în mijlocul unei lumi ostile. Cu toate acestea, un observator extern dintre păgâni putea fi neplăcut lovit de o anumită autosuficiență disprețuitoare a creștinilor, care nu puteau decât să fie suspectați de o astfel de poziție. În exterior, creștinii erau secretoși și încrezători în alegerea lor, uneori chiar sfidător disprețuitor și ostil față de păgâni.

Martiriul lui Policarp, episcopul Smirnei, arată unele dintre caracteristicile acestei situații. Germanicus, prin curajul său la proces și în lupta cu fiarele, nu a făcut decât să aprindă și mai mult furia mulțimii, care a strigat: „Moarte celor fără de Dumnezeu! Găsiți-l pe Policarp!” Un alt creștin, un frigian pe nume Quintus, a venit el însuși și i-a determinat pe alții să se supună torturii de bunăvoie [9] . Soldații care au trimis după Policarp, necunoscându-l din vedere, au fost surprinși să vadă un bătrân venerabil apărând în fața lor. La proces, proconsulul i-a cerut mai întâi lui Policarp să jure pe Norocul lui Cezar și să spună „Moarte celor fără de Dumnezeu”. Apoi episcopul, întorcându-și ochii spre cer și arătând cu mâna spre mulțimea care îl înconjura, a spus „Moarte celor fără de Dumnezeu!” Proconsulul a continuat să insiste, aparent nedorind să aducă lucrurile până la punctul unei condamnări la moarte. Policarp a mărturisit deschis că era creștin. Proconsulul a spus: „Convingeți poporul!” La care episcopul a răspuns: „Îmi doresc doar să vă răspund. Căci am fost învățați să ne aducem cinste cuvenită și nevinovată conducătorilor și stăpânirilor numite de Dumnezeu; dar îi socotesc nevrednici de a fi apărați înaintea lor.” La amenințarea de a-l arde, Policarp a zis: „Amenințați cu un foc care arde un ceas și se stinge curând, pentru că nu cunoașteți focul judecății viitoare și al pedepsei veșnice care este pregătit pentru cei răi. Dar de ce zăboviți? Fă ceea ce aveți de gând.”

Izolarea inițială, care a dus la condamnarea din exterior, a fost singura posibilă. Răspândirea creștinismului și recunoașterea sa finală au însemnat depășirea sa treptată. În acest proces, martiriul din primele secole a fost de o importanță decisivă, dar situația în care creștinii au acceptat tortura ca o condiție necesară pentru a ajunge în Împărăția lui Dumnezeu, în timp ce poporul de rând privea cum incestuoșii și canibalii persistau în urâciunile lor, a fost contraproductivă pentru însăși lucrarea de predicare: nu exista o înțelegere adecvată. Având în vedere că, conform expresiei Apostolului Pavel, „propovăduirea noastră nu este cu cuvinte convingătoare ale înțelepciunii omenești, ci cu o dovadă a Duhului și a puterii” (1 Corinteni 2:4), a doua era de neconceput într-o lume fără prima, începând cu nevoia de a mărturisi oral chiar numele lui Hristos, pentru care suferința era acceptată, vorbind mai elocvent decât cuvintele. Apologia, ca fenomen al predicării verbale, printr-un apel către cei mai educați dintre păgâni, a încercat să-și adapteze perspectiva la viziunea esenței a ceea ce mărturisea sângele martirilor. Severitatea isprăvii lor a calcificat orice cuvânt creștin până la ultimul său sens, definindu-i singura măsură, corectând posibilele inexactități de exprimare.

Unii dintre apologeți au suferit martiriul sau au devenit mărturisitori; în multe cazuri, informațiile despre soarta autorilor nu sunt suficiente. A cere scuze însemna mărturisirea apartenenței la o religie ilegală și, în cursul obișnuit al evenimentelor, amenința să ducă la o condamnare la moarte. Este caracteristic faptul că nu au existat apărători anonimi ai creștinismului, cu câteva excepții, cum ar fi în cazul „Epistolului către Diognitus” (deși acest lucru poate fi explicat și prin pierderea unui nume în tradiția manuscrisă). Autorii erau gata să-și susțină spusele cu o ispravă. Se știe că Iustin a suferit martiriul împreună cu șase dintre discipolii săi. Origen a fost torturat ca și creștin deja la bătrânețe.

Este demn de remarcat faptul că scuzele nu au avut un impact vizibil asupra stării reale de fapt. Nu există nicio legătură directă între schimbarea atitudinii guvernului (și în special a mulțimii) față de creștini și pamfletele creștine care au apărut. Astfel, Eusebiu, menționând în repetate rânduri astfel de lucrări (Col. I. IV, 3, 1-3; 13, 8; 16, 7; 24, 1; V, 17,5), spune o singură dată că consecința scuzelor prezentate de Iustin și alți frați (IV, 8-9; 12-13) a fost un decret imperial privind creștinii. Cu toate acestea, textul citat este evident fals. Astfel de lucrări nu puteau avea nici forță juridică - orice discurs justificativ se întrerupea cu o mărturisire a creștinismului.

Astfel, în timpul persecuției creștinilor din Lyon, un tânăr educat pe nume Vettius Epagaphus s-a oferit să-i apere pe creștini și să demonstreze că aceștia nu făceau nimic greșit, că erau acuzați pe nedrept de ateism și lipsă de respect față de împărat. Dar președintele, ca răspuns la această ofertă, l-a întrebat doar dacă este creștin. După ce a răspuns afirmativ, s-a numărat imediat printre cei condamnați la moarte. Din punctul de vedere al aplicării practice, scuzele ar trebui considerate o contribuție semnificativă la dezvoltarea doctrinei Bisericii înseși, ca unul dintre principalii factori în formarea conștiinței sale de sine.

Cu toate acestea, apologeții s-au adresat tocmai unui public păgân, stabilindu-și o sarcină de o enormă semnificație și complexitate intelectuală. Creștinismul nu putea fi justificat pe baza legii păgâne în sine. Apologeții au urmat calea degenerării păgânismului în acele concepte pe care se baza însăși legea păgână. Nu era importantă doar convingerea în meritele modului de viață creștin. Nebunia lumii trebuia apărată și printr-o explicație accesibilă și, în consecință, să se susțină prin metode tradiționale conținutul străin, „nerezonabil”. Indivizibilitatea și integritatea originală a cunoașterii Adevărului, dobândită prin credință vie, a fost supusă mai întâi unei încercări de analiză pe terenul creștinismului, al cărei rezultat a fost ulterior sinteza teologiei apofatice și catafatice în operele Părinților Bisericii de mai târziu. Procedând astfel, apologeții au recurs la singura metodă posibilă, altoind selectiv pe creștinism o gamă vastă de moștenire umanitară antică și transformând-o.

3. Apologia ca fenomen literar

Scuzele judiciare au fost un gen tradițional al retoricii antice. Scuzele creștine, ca formă de artă verbală, diferă semnificativ de discursul de apărare „clasic”.

În primul rând, primul a fost creat pentru a fi rostit la un anumit proces, ca răspuns la o acuzație specifică formulată de o anumită persoană. Apoi, discursul în instanță era o parte specială a procesului și era considerat o condiție necesară a legalității. În plus, se baza pe legislația în vigoare și pe opiniile general acceptate, căutând aliați în acestea, dacă era posibil.

Pentru pronunțarea scuzelor creștine nu a existat și nu putea exista niciun proces specific, niciun „corpus delicti” stabilit în timpul procesului, niciun acuzator - principalul adversar al acuzatului. Mai mult, scuza creștină în sine era a priori ilegală, la fel ca și apartenența la o comunitate criminală. Și, în final, apologetul creștin nu putea practic să încredințeze esența cazului său normelor juridice existente ale statului roman și ideilor populare despre evlavie. Deși multe scuze creștine, în special cele care tratează în mod clar teme juridice, seamănă oarecum cu un discurs clasic de apărare (rolul acuzatorului este jucat de o imagine generalizată a tuturor creștinilor răuvoitori, procesul implicit este reprezentat de diverse manifestări de ură și represalii pe scară largă împotriva lor, iar judecătorii sunt cei cărora apologetul se adresează discursul său (în principal împărați); în timp ce discursul în sine își propune să emită o „sentință” de achitare și face apel la bunul simț și la sentimentele bune ale destinatarilor), aceasta este cu siguranță o „stilizare” involuntară care a apărut de la sine ca cea mai naturală formă pentru un astfel de conținut. Se pare că autorii creștini înșiși considerau lucrările cu aceste caracteristici ca un gen special al literaturii creștine emergente.

Un sens ceva mai general, aplicabil unei game mai largi de lucrări, apare ulterior ca denumire a uneia dintre principalele direcții ale polemicii creștine. Astfel, Eusebiu numește apologii doar acele lucrări care au fost înmânate împăraților. În același timp, lucrarea lui Tațian „Cuvânt împotriva elenilor”, considerată în știința modernă printre apologetici, este numită carte de Eusebiu. De asemenea, cele trei cărți „Către Autolycus” de Teofil al Antiohiei sunt numite de el epistolă. Mulți scriitori, în principal dintre creatorii de apologii „savant”, nu urmează, în ceea ce privește forma, modelul clasic. Adesea, cuvântul „ayaoHouga” capătă un sens mai larg printre autorii creștini înșiși - apărare verbală în general. Astfel, Eusebiu, împreună cu Pamfil, a scris o apologie în apărarea lui Origen împotriva acuzației de neortodoxie aduse împotriva sa de către creștini, dar această lucrare cu siguranță nu aparține cercului menționat anterior. Cel mai general și mai fiabil semn al apologiei creștine în înțelegerea sa modernă este mai degrabă un

criteriu tematic decât unul strict formal: apologiile includ lucrări polemice care justifică creștinii și doctrina lor în fața păgânilor.

Împărțirea apologiilor în „legale” și „eruditive” este foarte condiționată și ia în considerare și specificul conținutului. Cele „pur” juridice nu sunt practic reprezentate în istoria literaturii creștine. Mulți autori au atins problemele temeiurilor juridice ale persecuției, dar conform normelor dreptului roman era imposibil să se justifice creștinismul. Pentru justificarea juridică era inevitabil necesar să se utilizeze argumente nelegale. Al doilea grup iese în evidență mai clar [10] . Aceste lucrări, de regulă, aparțin unei perioade ulterioare, când situația și-a pierdut acuitatea anterioară, iar problemele temeiurilor juridice au fost înlăturate.

Conform criteriului cronologic, apologiile din secolul al V-lea sunt de obicei considerate un grup separat. Practic, acestea coincid în limitele lor cu apologiile care nu au legătură cu domeniul pur „eruditiv”. În plus, particularitatea lor constă în faptul că au fost create în perioada celei mai intense formări a creștinismului. În comparație cu cele ulterioare, aceste lucrări au meritul originalității și noutății gândirii. Ele conțin intuiții inițiale ale unor construcții teologice complexe, care au fost ulterior supuse unei dezvoltări și specificări atente, inclusiv în apologiile ulterioare.

Există o altă posibilitate de divizare tematică - în funcție de atitudinea autorilor față de istoria culturală anterioară a omenirii. Opiniile apologeților pe această temă sunt împărțite în doi poli principali. Primul punct de vedere se reduce la o negare completă a oricărui beneficiu al culturii păgâne [11] . Al doilea recunoaște anumite proprietăți pozitive ale acesteia și vede în ea o pregătire treptată pentru perceperea Cuvântului lui Dumnezeu. Orice autor ar trebui mai întâi să adopte una dintre aceste poziții pentru a determina astfel tonul general al apelului către publicul păgân.

Cei mai apropiați predecesori ai apologiei creștine se găsesc printre lucrările apologetice în limba greacă ale evreilor. Încă din vremea imperiului lui Alexandru, evreii din diaspora și chiar din Palestina s-au confruntat cu elenismul autoritar, simțind nevoia forțată de a găsi o limbă comună cu acesta. Aceasta, desigur, nu putea fi decât greacă, deoarece evreii înșiși simțeau o nevoie mult mai mare de a fi auziți și înțeleși. Septuaginta mărturisește una dintre primele încercări de a adapta conținutul original evreiesc la limba comună a oikoumenelor (celebra scrisoare a lui Aristea către Filocrate afirmă că traducerea a fost întreprinsă la inițiativa lui Ptolemeu Filadelf însuși, ceea ce dezvăluie, cel puțin din partea evreilor, o dorință geloasă de a prezenta însăși necesitatea contactului lingvistic greco-evreiesc ca nefiind unilaterală). Acolo, în Egipt, au fost create a treia Carte a Macabeilor, adăugirile grecești la Cartea Esterei, Cartea Înțelepciunii lui

Solomon și a doua Carte a lui Enoh [12] . Acesta este primul grup de lucrări scrise în formele tradiționale ale literaturii evreiești, dar în greacă. Pentru proiectarea celui de-al doilea grup [13] Principalele criterii sunt, de asemenea, limba greacă și autorul evreiesc, dar aceste opere sunt scrise în forme tradiționale pentru literatura greacă. Acestea includ operele lui Filon (poetul), Teodot, Ezechiel (dramaturgul), Aristeas, Eupolemus, Pseudo-Eupolemus, Aristobul, Demetrius, Cleodemus Malchus și Artapanus, păstrate în fragmente, cărora li se alătură și un număr destul de mare de fragmente poetice atribuite de autorii lor anonimi unor autori și oracole grecești clasice. Din câte se poate judeca din aceste fragmente, scopurile urmărite în crearea unor astfel de opere, printre altele, au fost apologetice și polemice. Ele se adresează nu numai conștiinței naționale a evreilor nepalestineni vorbitori de limbă greacă, ci erau orientate și către un cititor și ascultător extern. Autorii menționați erau în principal evrei alexandrini (acest lucru se poate afirma cu cea mai mare certitudine în legătură cu Filon poetul, Ezechiel, Aristeas, Aristobul, Demetrius, Artapanus). În această perioadă, au fost puse și parțial dezvoltate principalele întrebări privind relația dintre elenism și iudaism: despre vechimea predominantă a legii iudaice (Arisgobul, fr. 3; Eupolemus, fr. 5); despre tradiția iudaică ca sursă de înțelepciune greacă (Pseudo-Eupolemus, fr. 1 și 2); despre inadecvarea ideilor religioase grecești (fr. poeților pseudo-greci); despre personalitatea lui Moise ca prim înțelept și legislator perfect (Eupolemus, fr. 1; Ezechiel); despre corespondența patriarhilor Vechiului Testament cu personajele mitologiei grecești (Artapanus, fr. 1, 2, 3); despre asemănarea unor opinii fundamentale ale grecilor și evreilor (Arisgobul, fr. 4; fr. poeților pseudo-greci); despre opiniile religioase iudaice, expuse în greacă și parțial în termeni general acceptați ai filosofiei (Arisgobul, fr. 2; 5). În acest fel, s-a format o anumită tradiție cu propriile trăsături substanțiale.

Opera lui Filon din Alexandria se bazează în întregime pe căutarea unității înțelepciunii grecești și a adevărurilor date de Dumnezeu din cărțile sacre evreiești. În operele sale, această sinteză pare oarecum forțată, dar intenția autorului este orientativă. Pe lângă comentarii alegorice la Cartea Genezei, interpretări ale Legii lui Moise și alte lucrări filosofice, Filon a scris lucrări de natură specific polemică - „Despre ambasada către Gaius”, „Împotriva lui Flaccus”, „Despre viața contemplativă” și, posibil, două părți ale unei singure lucrări „Tyaobechka” și „'AyaoHouga Oper 'Iou6aicov” („Fundamente” și „Apologie în apărarea evreilor”). În special, ultimele două au mărturisit atitudinea teoretică față de problema conflictului iudeo-elenic. Din păcate, aceste lucrări pot fi judecate doar pe baza unor mici fragmente păstrate de Eusebiu.

Și Josephus Flavius și-a văzut sarcina auctorială în introducerea consecventă a evreilor în contextul istoric și intelectual al lumii greco-romane. În același timp, a cedat farmecului periculos al elenismului pentru un evreu într-o măsură mult mai

mică decât Filon. Lucrarea „Despre antichitatea poporului evreu. Împotriva lui Apion” are cea mai mare semnificație pentru tradiția apologetică creștină.

Cele mai vechi dovezi ale utilizării directe a acestei lucrări se găsesc la Tertulian (Apolog. 19) și Teofil al Antiohiei (Ad Aut III, 20-23). Citatele sunt folosite pentru a fundamenta istoric vechimea legislației mozaice și, în consecință, natura tradițională a creștinismului. Josephus a fost primul care a contrastat atitudinea grecească față de istorie (ca fiind în primul rând mitologică) cu abordarea istorică a evreilor, babilonienilor și egiptenilor (C. A. I, 2-8; 11-13), care a fost foarte curând apreciată de creștinism. Apologeții anteriori (Aristide, Justin etc.) nu conțin nicio referință directă la „Împotriva lui Apion”, ceea ce, însă, este ușor de explicat prin tensiunea extremă din relațiile dintre creștini și evrei din acea vreme. Cu toate acestea, se poate vorbi despre influența acestei lucrări asupra tradiției timpurii, ținând cont de anumite circumstanțe.

Astfel, alte lucrări cu o asemenea focalizare polemică clară și o asemenea apropiere tematică pur și simplu lipseau la acea vreme. Forma literară caracteristică unei scuze este prezentată în principalele sale caracteristici în opera lui Iosefus (compoziție în secvență: motivul scrierii unei scuze (în Iosefus - S. A. 1,1) - o parte polemică, care conține inevitabil critică a ideilor religioase păgâne (S. A. II, 33-35), dovezi ale vechimii tradiției (S. A. I, 19-47; 16, 21), o respingere a zvonului (S. A. I, 24-35; II, 1-14), o expunere a propriului concept despre Dumnezeu (S. A. II, 33-34), cerințele Sale (S. A. II, 14-22) - și, ca urmare, o descriere a vieții în conformitate cu aceste concepte (vezi: S. A. II, 18-30); utilizarea mijloacelor polemice dezvoltate de retorica antică, încercări de a găsi în sine „asemănător cu elenii”, bazându-se într-o măsură semnificativă pe Vechiul Testament, dezvoltarea de noi concepte, parțial expuse în teorii acceptate terminologie filosofică). Condițiile istorice ale apariției acestor opere sunt, de asemenea, foarte similare [14] .

Până la sfârșitul secolului I, poziția evreilor în ecumenă se înrăutățise brusc ca urmare a înfrângerii lor în război. Distrugerea finală a Templului a devenit cauza unei dezinunități și mai mari a lor. Formal, ei deveniseră contribuabili obișnuiți, care erau, de asemenea, puși într-o poziție extrem de umilitoare în raport cu toate celelalte popoare prin introducerea impozitului evreiesc. Urmărind asemănările, este necesar să observăm și că evreii aveau propria lor tradiție de martiriu, pe care Josephus o menționează în repetate rânduri. În același timp, înainte ca privirea sa interioară să poată trece cu vederea recenta persecuție a evreilor sub Nero, execuția lui Vespasian după victoria în război, persecuția adepților religiei iudaice de către Domițian (pe lângă descrierile mai tradiționale ale suferinței lui Iov de către Aristeas, episodul execuției lui Eleazar (4 Mac. 6:11), condamnat la moarte pentru religia sa, și execuția celor șapte frați care au

suferit sub Antioh al IV-lea (4 Mac. 9:26; 2 Mac. 7:12). Este caracteristic faptul că Iosif se bucura de un respect extraordinar în tradiția creștină.

În literatura creștină, apologia joacă același rol special ca și apologetica în limba greacă din literatura evreiască. Se poate urmări o continuitate directă între tendințele corespunzătoare din literatura evreiască și cea creștină. În ambele se disting clar un corpus de literatură „profetică", adresată comunității de susținători, și o literatură „seculară", orientată extern către lume ca element al păgânismului. Cercul textelor evanghelice, al literaturii apostolice și al scrierilor părinților apostolici continuă în mod direct prima linie. A doua tendință este predominant apologetica creștină. Practic, trăsăturile sale structurale și de fond sunt determinate și de poziția și proprietățile destinatarului extern.

Principalele părți compoziționale ale unei apologii, înțelese în sens restrâns (ca la Eusebiu), sunt ușor de definit. Asemenea lui Flavius Iosefus, fiecare apologet creștin a vorbit în apărarea fraților săi de credință, ceea ce devine clar încă de la primele rânduri. Urmează o explicație a motivelor acestei performanțe literare, cu o relatare a persecuției guvernamentale sau a manifestărilor de ură spontană. După aceasta, autorul, convins că ostilitatea provine din neînțelegere sau necunoaștere, trece la respingerea opiniei consacrate despre creștini și descrie viața creștină în conformitate cu porunca dată de Iisus Hristos.

Nu este posibil să se determine trăsăturile compoziționale generale ale altor apologii. De exemplu, planul general al lucrării Împotriva lui Celsus a lui Origen este determinat în întregime de succesiunea acuzațiilor expuse în propria carte a lui Celsus.

Printre subiectele discutate de apologeții secolului al V-lea, pot fi identificate câteva tendințe generale care transmit principalele preocupări ale autorilor creștini. În primul rând, aceștia au trebuit să răspundă acuzațiilor comune aduse creștinilor, principalele fiind cinele teesge, amestecurile oedipiene și ateismul [15] . O secțiune tematică vastă este dedicată criticii ideilor păgâne despre zeitate [16] . Având o atitudine moderată și rezonabilă față de filosofia greacă, apologeții au putut găsi unele puncte de sprijin pentru justificarea modului de viață creștin și a conceptului de Dumnezeu [17] . Unii dintre ei vorbesc despre convertirea lor de la filosofie la creștinism [18] . Adesea, apologeții oferă temeiuri raționale pentru credință [19] și raționamente despre psihologia credinței [20] . O secțiune deosebit de importantă o reprezintă problemele teologice și filosofice: despre existența lui Dumnezeu și a atributelor Sale [21] , despre Treimea creștină [22] , despre om și scopul său [23] , despre planul providențial al mântuirii [24] , despre Iisus Hristos și rolul său [25] , despre sensul religiei iudaice [26] , despre învierea trupului [27] , despre judecată și viața viitoare [28] , despre structura și sensul bisericii creștine [29] . Apologeții

descriu, de asemenea, viața creștină ca o consecință elocventă a credinței creștine [30] .

O caracteristică esențială a oricărei apologie, indiferent de stilul individual al fiecărui autor, este utilizarea extensivă a retoricii antice. Una dintre principalele virtuți pe care un apologet trebuia să le demonstreze în fața unui public păgân era o educație elenică cuprinzătoare, care îi dădea cel puțin dreptul de a începe măcar să raționeze despre astfel de lucruri. Același lucru este valabil și în cazurile de agonie intelectuală la scriitorii păgâni. Apologeții subliniau adesea cunoștințele lor detaliate despre mitologie, poezie, filozofie, folosindu-le ca sursă atât de argumente negative, cât și pozitive.

Majoritatea autorilor au căutat să îmbrățișeze păgânismul în toate manifestările sale și să-l învingă cu o forță similară. Astfel, Minucius Felix, Tertulian și Arnobius au refuzat în mod deliberat să folosească citate biblice pentru a justifica creștinismul. Abordarea „științifică” (de exemplu, atunci când se dovedea vechimea creștinismului) a fost, de asemenea, o metodă eficientă, care a sporit gradul de „akrivie” respectuoasă a operei apologetice. Principala modalitate de a ajunge la înțelegere este explicația prin intermediul celor general acceptate. Cu toate acestea, o astfel de abordare putea face și un serviciu negativ, convingându-i pe păgâni că nu există nimic nefamiliar sau străin lor în creștinism. Astfel, Iustin (Apol. I, 21), vorbind despre faptul că Hristos s-a născut fără confuzie, a fost răstignit, a murit și a înviat, înălțându-se la cer, Îl compară cu numeroșii fii ai lui Zeus, printre care s-au numărat și cei care au suferit de bunăvoie, și cei care s-au înălțat la cer, și cei născuți imaculat, și chiar cuvântul însuși (Hermes).

4. Apologia ca fapt al teologiei și filosofiei

Panorama ideologică în care se confruntă apologeții creștini este alcătuită nu doar din idei populare despre noua religie, ci în primul rând din judecăți luminate care formează diverse temeiuri teoretice și juridice pentru o atitudine ostilă față de creștini.

Elita intelectuală și cercul oamenilor aflați la putere se întrepătrundeau reciproc, astfel încât polemiștii creștini se ocupau nu doar de funcționari capabili, ci adesea de oameni talentați creativ și cu o educație înaltă. Astfel, Iustin și Atenagora, adresându-se împăraților Lucius Verus și Marcus Aurelius, i-au numit filosofi, Origen și Eusebiu și-au adresat scuzele autorilor unor pamflete filosofice anticreștine, care, după toate probabilitățile, au servit la un moment dat drept justificare teoretică pentru persecuție (se știe despre Hierocles, adversarul lui Eusebiu, că a deținut funcții guvernamentale înalte). Această împrejurare

necesita o capacitate virtuoasă de a duce lupta pe câmpul oferit de adversar, adică în sferele temeinic dezvoltate și atent ordonate ale gândirii antice.

Ca și în cazul lui Celsus și Hierocles, istoria a păstrat numele altor câțiva adversari păgâni ai creștinismului. Pliniu cel Tânăr, așa cum reiese din scrisoarea sa către Traian, i-a tratat pe creștini cu dispreț, neaprofundând studiul esenței „superstiției grosolane și incomensurabile". Tacit, în scurta sa mărturie (Ann. XV, 44), transmite o atitudine puternic negativă față de creștini, exprimând astfel punctul de vedere al intelectualității romane de la începutul secolului al V-lea. Un apărător convins al religiei romane oficiale a fost Cornelius Fronto, un retor și avocat celebru, care a fost consul în 143. Discursul lui Caecilius din dialogul „Octavia" de Minucius Felix, după toate probabilitățile, conturează propriul discurs al lui Fronto în termeni generali, deși textul său nu a fost găsit printre celelalte lucrări ale sale. Viitorul împărat Marcus Aurelius a studiat cu Fronto. Ținând cont de temeinicia studiilor sale filosofice și de tendințele sale ostile creștinismului, trebuie recunoscut că și el a avut judecăți teoretice independente, care nu erau în favoarea creștinismului.

O vreme, în istoriografia sovietică rusă a existat punctul de vedere conform căruia lucrarea lui Lucian (125-200) „Despre moartea lui Peregrinus" este o parodie a creștinilor [31] . Cu toate acestea, în episodul minor în care apar creștinii, personajul principal (care este și principalul obiect al ridiculizării) nu are nimic în comun cu aceștia. Se pare că această lucrare creează de fapt o imagine satirică a unui șarlatan rătăcitor, ale cărui trăsături sunt foarte asemănătoare cu cele ale magicianului și filosofului rătăcitor Apollonius din Tyana. Filostrat (născut cca. 160–170 – decedat cca. 244–249 pp.), autorul unei biografii laudative detaliate a acestui om, în unele episoade ale operei sale pare să-l contrasteze cu Iisus Hristos (poate că crearea imaginii unui „sfânt păgân" spre deosebire de Dumnezeul-omul Iisus Hristos a fost scopul principal al creării acestei opere), deși nu există tendințe polemice evidente în opera lui Filostrat.

Chiar înainte de crearea acestei opere, în jurul anului 176, Celsus a scris o lucrare polemică detaliată, Cuvântul adevărat. Se pare că era atât de autoritară și solidă din punct de vedere filosofic încât Origen, la aproape optzeci de ani de la scrierea sa, a considerat necesar să o respingă detaliat într-o lucrare special dedicată, Împotriva lui Celsus. Adversari filosofici foarte serioși ai creștinismului au fost neoplatonienii Ammonius Sakk (175-242), Plotin (204-270), elevul său Porfirie (233-cca. 300), care a scris cele 15 cărți pierdute împotriva creștinilor, precum și Iamblichus (cca. 280-330). Deja menționatul Hierocles a publicat la începutul secolului al IV-lea o lucrare anticreștină, Iubitorul de adevăr, care, la rândul său, a provocat un răspuns din partea lui Eusebiu. Un adversar convins al creștinismului a fost retorul antiohian Libanius, sub a cărui influență Iulian

Apostatul, viitorul împărat care a scris lucrarea polemică „Împotriva galileenilor”, s-a convertit de la creștinism la păgânism.

Printre adversarii de mai târziu ai creștinismului, ar trebui să-l numim pe susținătorul zelos al păgânismului, istoricul Zosimus (a doua jumătate a secolului al V-lea). El a scris 6 cărți din opera „Noua Istorie”, în care este promovată ideea că declinul Imperiului Roman este cauzat de o îndepărtare de religia strămoșilor.

Apariția apologiei dezvăluie una dintre tendințele provocate de viață - spre un fel de intelectualizare a creștinismului. Numai în acest caz „superstiția naivă” putea dobândi seriozitatea necesară și câștiga autoritatea externă atât de necesară. Religia tradițională pentru păgânul educat pierduse de mult semnificația unei rădăcini vii, pierzându-și în același timp validitatea evidentă. Astfel, pentru Kelso, nașterea din fecioară a lui Iisus Hristos amintea de miturile elenice (despre Danae etc.) și tocmai din acest motiv era ridicolă.

Autoritatea filosofiei era în general recunoscută printre adversarii iluminați ai creștinismului. Această împrejurare a fost unul dintre principalele motive pentru care teologia „primară” a trebuit să fie înlocuită de o teologie ulterioară, mai „filosofică”.

Credința creștinilor, contemporani ai apostolilor și oameni apostolici, nu avea nevoie de nicio justificare suplimentară, mult mai semnificativă decât însuși faptul evenimentelor evanghelice pe care le văzuseră și al predicii înflăcărate pe care o auziseră. Cea mai veche literatură creștină dezvăluie o lipsă de interes pentru teoretizarea realității vii. Infirmând opinia despre natura iluzorie a suferințelor lui Iisus Hristos, Ignațiu din Antiohia consideră posibil și complet natural să prezinte un singur argument: „Atunci de ce sunt în lanțuri? De ce doresc cu ardoare să mă lupt cu fiarele? De ce mor în zadar? Înseamnă aceasta că spun minciuni despre Domnul?” [32] Cu toate acestea, Evangheliile și scrierile apostolice însele oferă primele exemple de teologie și conferă un anumit impuls speculativ. În noile condiții, o abordare teoretică devine inevitabilă.

Apariția și dezvoltarea teologiei creștine au fost impuse nu doar și nu atât de nevoia de a confrunta păgânismul, ci mai ales de diviziunile și disputele interne din cadrul Bisericii. Acestea au clarificat cele mai specifice și semnificative întrebări pentru credința ortodoxă, vitale pentru creștini și inutile pentru păgâni.

Printre adversarii interni (nu mai puțin formidabili decât cei externi) ai Bisericii, se pot distinge trei mari grupuri. Multă vreme, în ciuda separării efective, Biserica a fost amenințată de pericolul dinspre sinagogă. Printre creștini, iudaizatorii au fost primii neortodocși, constituind o tendință definită ideologic, bazată pe aderarea la Legea Veche în detrimentul împlinirii noii porunci. Evangheliile însele, epistolele

apostolice și alte lucrări ale literaturii creștine timpurii mărturisesc tendința de a depăși treptat legăturile de sânge în scopul afirmării în spiritul lui Hristos. Polemicile antievreiești, pe măsură ce creștinismul se separa de iudaism, au devenit din ce în ce mai definite teoretic. Atenția pe care autorii creștini au acordat-o acestei probleme poate fi folosită pentru a judeca tensiunea constantă din relațiile dintre Biserică și sinagogă. În jurul anului 140, Ariston din Pella a scris Dialogul lui Iason și Papiscus despre Hristos, aparent cea mai veche lucrare dedicată în mod specific polemicilor antievreiești. Iustin Filosoful a scris Dialogul cu Trifon Iudeul. Apollinaris din Hierapolis a scris Către evrei. Retoricul Miltiade a scris, de asemenea, două cărți dedicate polemicilor antievreiești în timpul domniei lui Marcus Aurelius. Între 198 și 206, Tertulian a scris Împotriva evreilor. Există unele semne de atenție acordată chestiunii creștine și din sinagogă. Acest lucru poate fi judecat după declarațiile învățătorilor legii din Talmud, după menționările anumitor nume în textele creștine; tot în perioada formării creștinismului procesul de codificare a cărților sacre evreiești și de formare a corpusului de literatură talmudică a fost cel mai intens.

Numeroase învățături gnostice au reprezentat o amenințare serioasă pentru creștinism. Acestea erau, în esență, un fel de compromis filosofic și mistic între creștinism și concepțiile și sistemele religioase străine acestuia, iar componenta creștină din sistemul gnostic nu ocupa adesea o poziție dominantă. Irineu din Lyon (Demascarea și respingerea așa-zisei cunoștințe false sau Împotriva ereziilor - cca. 180-185), Hipolit (10 cărți din Respingerea tuturor ereziilor sau Philosophumena, scrise după 222) și Epifanie (Culegerea tuturor ereziilor, cca. 374-377) au scris împotriva gnosticilor. Unii scriitori au scris lucrări care resping sisteme gnostice individuale (de exemplu, Tertulian a scris „Împotriva lui Marcion” și „Împotriva valentinienilor”). Relația dintre creștinism și gnoză este ambiguă. Cu toate acestea, gnosticii au simțit cu siguranță o mult mai mare favorizare față de creștinism decât păgânii obișnuiți și au fost, în felul lor, susținătorii acestuia.

Al treilea grup este format din diverse erezii bazate pe creștinismul însuși, care sunt profund legate de ideologia gnostică și evreiască, dar în același timp se apropie mult mai mult de însăși esența Bisericii creștine, distorsionând una dintre laturile doctrinei sale. Cele mai semnificative pentru această perioadă au fost învățăturile false ale docetiștilor, monarhienilor (dinamiști și modaliști), montaniștilor, donatiștilor și arienilor.

Teologia apologiilor timpurii, spre deosebire de lucrările de orientare internă, a avut ca scop formarea unei idei generale despre creștinism în ochii păgânilor, tratând în principal probleme fundamentale și încercând să vorbească într-un limbaj inteligibil pentru public. În sarcinile sale, a fost un fel de „ABC” inițial pentru neinițiați, capabil să investigheze noua învățătură despre Dumnezeu doar printr-o

înțelegere rațională, „literă cu literă”, și nu printr-o credință vie. Din acest punct de vedere, teologia primilor apologeți are o semnificație excepțională față de orice abordare elementară. Cu toate acestea, pe de altă parte, mulți dintre ei, tratând filosofic problemele doctrinei creștine, au intrat imediat într-un dialog sau o dispută cu autorități general recunoscute în acest domeniu. Această împrejurare i-a obligat la cea mai mare minuțiozitate intelectuală, forțându-i, în ciuda „slujirii” și a sarcinilor externe pentru credința creștină, să atingă cele mai esențiale aspecte ale doctrinei Bisericii. Polemiștii anticreștini de mai târziu, care au mărturisit în lucrările lor o cunoaștere cât mai aprofundată a creștinismului, au provocat o considerație și mai atentă și un grad mai ridicat de detaliu în prezentarea problemelor de doctrină. Se știe, de exemplu, ce acuzații a ridicat Kellier împotriva viitorului său adversar, vorbind în numele întregului păgânism educat.

„Ar trebui să acceptăm o învățătură sau alta”, scria el, încrezându-ne în rațiune sau într-un ghid rezonabil (Contra Celsum. I, 9). Nașterea din fecioară este demnă doar de ridicol (ibid. I, 28; I, 37). La fel de naivă este credința în focul iadului și învierea morților (ibid. I, 5). Suferința de pe cruce și moartea nu pot decât să dovedească neputința lui Dumnezeu, ceea ce este de neconceput (ibid. I, 24). Este ciudat că în religiile care provin din aceeași rădăcină există o divergență cu privire la una dintre întrebările centrale, dacă Mesia a apărut deja sau nu (ibid. I, 1). O persoană educată, înțeleaptă și rezonabilă este considerată rea de către creștini (ibid. I, 44). Cei care îndeamnă la participarea la sacramentele păgâne apelează la cei ale căror mâini sunt curate și vorbire este rezonabilă, al căror suflet este liber de rău, care trăiesc bine și drept; unor astfel de oameni le promit iertarea păcatelor; Pe cine cheamă creștinii? Cei păcătoși, nerezonabili, imperfecți, aceia sunt așteptați de Împărăția lui Dumnezeu (ibid. III, 59). Coborârea lui Dumnezeu pe pământ este absurdă, ca și cum

2 Alologismele creștine timpurii susțin că nu este omniscient și nu poate corecta umanitatea oricum (ibid. IV, 3). Chiar înainte de creștini, toată lumea auzise despre inundații și incendii, în timp ce lumea este fără început și indestructibilă (ibid. IV, 11). Dumnezeu nu poate face nimic urât și nu vrea să facă nimic contrar legilor naturii (ibid. V, 14). În Biserica creștină există diviziuni și dispute ca dovezi ale necunoașterii adevărului de către aceasta (ibid. V, 62). Doctrina diavolului este un nonsens (ibid. VI, 62). Cosmogonia creștină, inclusiv crearea omului, este foarte naivă (ibid. VI, 49).

Filosofia cu care teologia emergentă a trebuit să ajungă la un acord parțial a fost predominant platonismul în domeniul metafizicii și stoicismul în domeniul eticii. Sursele acestui cerc au fost supuse unei corecții selective, dar, în general, au fost folosite pentru argumentare pozitivă.

De o importanță deosebită pentru apologeți au fost acele pasaje din Platon care conțineau judecăți despre bunătate [33] , nelimitatețe și omnipotență [34] lui Dumnezeu, despre unitatea Sa [35] , doctrina relației dintre materie, idee și demiurg [36] , despre identitate și cauzalitate [37] , despre sursa mișcării [38] , despre unitate și integritate [39] , despre libertatea voinței umane [40] , despre pedeapsă după moarte [41] , precum și unele principii etice [42] înaintate de Platon ca o consecință a raționamentului său teoretic. Este caracteristic faptul că platonismul a fost considerat fundamentul comun și arbitrul în disputele dintre polemiștii păgâni și creștini. Pozițiile lui Aristotel au fost mult mai puțin utilizate [43] . Din filosofia Stoa, atenția apologeților a fost atrasă asupra doctrinei unității lui Dumnezeu, a procesului cosmogonic și a rolului creator al logosului în acesta [44] , precum și asupra doctrinei cuvântului și a etimologiilor interpretative [45] . Doctrina pitagoreică a numerelor a găsit o largă aplicare [46] . Filosofia naturală tradițională a fost de obicei fie criticată ca expresie a ideii de determinism natural, fie a oferit exemple ale unor intuiții inițiale ale proprietăților lui Dumnezeu în înțelegerea creștină [47] . Mitologia greacă, considerată dintr-o perspectivă filosofică, a servit de regulă ca sursă de argumentare negativă, oferind exemple de imoralitate sau naivitate a ideilor păgâne despre zeitate. Cu toate acestea, din partea poeților epici și tragici, repovestitorilor și, în același timp, creatorilor de mituri, s-au extras uneori judecăți pozitive, confirmând punctul de vedere creștin.

Justificarea religiei în fața educației a amenințat întotdeauna să piardă principalul avantaj al primei - inefabilitatea și misterul relației cu divinitatea. Grecii, potrivit Apostolului Pavel, căutau înțelepciunea, iar pentru ei predicarea lui Hristos în fundamentul ei ultim era o nebunie, deși „nebunia lui Dumnezeu este mai înțeleaptă decât oamenii, iar slăbiciunea lui Dumnezeu este mai tare decât oamenii” (1 Corinteni 1:25). Tertulian a formulat principiul evident: „Ce au în comun Atena și Ierusalimul?” Origen își începe și el apologia cu justificarea însăși a posibilității de a rosti un cuvânt în apărarea adevărului, în timp ce Însuși Iisus Hristos, fiind acuzat și depunând mărturie mincinoasă, a rămas tăcut. Din acest punct de vedere, poziția de negare completă a înțelepciunii grecești și a folosirii ei în expunerea adevărului creștinismului era logic mai consecventă. În acest sens, teologia apologeților, ca în cele din urmă teologie creștină în general, este o experiență a imposibilului, în speranța unei minuni. Înstrăinarea reciprocă dintre credința de origine orientală (cu trăsăturile sale inerente de iraționalitate) și abordarea rațională a problemelor religioase, caracteristică grecului educat, a fost depășită, pe cât posibil, prin altoirea atentă a uneia peste cealaltă, fără a pierde proprietățile primei, dându-i în același timp celei de-a doua o direcție corespunzătoare.

Critica ideilor păgâne despre zeitate a fost efectuată în mai multe direcții. În primul rând, apologeții au dovedit limitele zeilor, cărora creatorii miturilor le

atribuiau toate proprietățile umane, fără a exclude viciile [48] . În același timp, s-a stabilit o legătură directă între depravarea divină și cea umană în rândul păgânilor. Astfel, cuvântul ∫cu|iG)v („demon”, „demon”) capătă un sens special pe baza creștinismului [49] . Pe acest fundal, sunt prezentate ideile creștine despre Dumnezeu, existența și atributele Sale, principalele fiind nenăscut, eternitatea, infinitatea, detașarea, necunoscutul [50] . Dumnezeu poate fi contemplat prin creațiile Sale [51] , fără a-L identifica cu natura.

Unii apologeți au afirmat direct ideea creației ex nihilo („din nimic”) [52] , depășind opinia filosofică predominantă despre egalitatea dintre Dumnezeu și materie. În locul ideii antice înrudite de determinism (greacă e1kapc, eu, auaupc, latină fatum) a fost ridicată doctrina Providenței Divine [53] . Apologeții au fost primii care au început să dezvolte conceptul Trinității creștine [54] , relația dintre persoanele acesteia [55] și combinarea conceptelor de trinitate și unitate [56] . O mare importanță a fost acordată chestiunilor de cristologie. Apologeții au stabilit o legătură directă între profețiile Vechiului Testament și împlinirea lor odată cu venirea lui Iisus Hristos [57] , care s-a născut dintr-o fecioară [58] și a fost adevăratul Fiu al lui Dumnezeu [59] .

Primele încercări au fost făcute pentru a clarifica problema relației dintre natura divină și cea umană în El [60] , a fost afirmată ideea preexistenței Cuvântului [61] și a identității Sale cu Cuvântul lui Dumnezeu din Vechiul Testament [62] , care avea și ceva în comun cu ideea logosului creator al stoicilor [63] . A fost dezvoltată în mod special problema rolului lui Iisus Hristos în mântuire [64] , ispășirea păcatelor [65] și înviere [66] . Pesimismul stoic în conceptul rolului omului și predeterminarea soartei sale se opunea doctrinei liberului arbitru [67] și nemuririi sufletului, care dă sens existenței pământești, precum și chipului și asemănării lui Dumnezeu în om [68] . Condiția purității inimii a fost subliniată ca o bază indispensabilă pentru înțelegerea adevărurilor credinței, care, în sine, nega înțelepciunea lumii ca unică autoritate pentru un păgân educat [69] . De asemenea, unul dintre cele mai presante subiecte a fost problema păcatului originar [70] și a existenței răului în lume [71] .

În ciuda orientării sale externe, teologia apologeților a fost de o importanță primordială pentru formarea unei doctrine creștine holistice, adică, în primul rând, pentru Biserica însăși. Este necesar să se țină cont de particularitățile autorilor ca scriitori și gânditori și, de asemenea, să se țină cont de faptul că ei au fost primii care au parcurs această cale. Ulterior, unele dintre judecățile lor au fost regândite de pe pozițiile unei teologii ulterioare, mai dezvoltate și organizate, din punctul de vedere al dogmelor determinate de conștiința conciliară a Bisericii. Cu toate acestea, discrepanțele apărute sunt de natură privată, subliniind doar semnificația obiectivă generală a apologiei ca fenomen holistic în istoria dezvăluirii doctrinei creștine.

5. Literatură de bază

În știința modernă, primele încercări de a determina semnificația apologiei în istoria literaturii creștine au fost făcute în paginile primelor lucrări dedicate istoriei gândirii patristice. Printre lucrările de specialitate noi sau încă semnificative din punct de vedere științific care consideră apologia ca un fenomen integral, trebuie menționate următoarele: Goodspeed E. J. Die altesten Apologeten. — 1914; Andres F. Die Engellehre der griechischen Apologeten. — 1914; Hauck A. Apologetik in der alten Kirche. — 1918; Little V. A. S. The Christology of the Apologets. — 1934; Rozbacher H. Die Apologeten als politisch-wissenschaftliche Schriftsteller. — 1937; Giordani J. La prima polemica cristiana. — 1943; Casamassa A. Gli apologets greci. — 1944; Widmer B. Griechische Apologeten des 2. Jh. — 1958; Chadwick H. Gândirea creștină timpurie și tradiția clasică. — Oxford, 1966; Joly R. Christianisme et philosophic: Etudes sur Justin et les Apologists grecs du deuxi6me sicle. — Brux., 1973; precum și lucrări ale unor autori ruși: Sergievsky A. Atitudinea apologeților Bisericii Răsăritene din secolul al V-lea față de filosofia păgână // Credință și rațiune. — 1886. — Vol. II. — Partea 1; Reversov I. P. Apărătorii creștinismului: Apologeții. — 1899; Lebedev N. Lucrarea lui Origen împotriva lui Kelse. — 1878 (prefață). Există, de asemenea, un număr destul de mare de lucrări dedicate unor autori individuali.

Acest volum, care deschide seria Apologetică creștină, include cinci lucrări, traduceri și comentarii la care au fost făcute din nou sau pentru prima dată. Autorii și-au văzut sarcina principală în a aduce înțelegerea textelor în conformitate cu nivelul cunoștințelor științifice moderne, care a avansat semnificativ în ultimele decenii, și, de asemenea, introducerea în contextul limbii ruse a unor lucrări netraduse anterior. Condiția de „noutate” a determinat o selecție oarecum spontană a apologiilor în cadrul unui singur volum, dar conferă publicației și o semnificație științifică independentă, care în sine este un semn de integritate. În plus, autorii traducerilor speră că fiecare dintre lucrările prezentate va avea și alte beneficii, indiferent de numerele speciale ale catalogului literar. Textele care alcătuiesc primul volum aparțin diverșilor scriitori și perioade și, prin urmare, sunt capabile să ofere o idee cuprinzătoare despre epocă, caracteristicile autorilor înșiși și apologia în sine ca fenomen. Problemele speciale privind lucrările individuale sunt abordate în articolele introductive, unde este indicată și literatura principală.

Autorii traducerilor îi sunt profund recunoscători lui D. E. Afinogenov, șeful seminarului patrologic de la „Buletinul de Istorie Veche” al Academiei Ruse de Științe, pentru competența și temeinicia muncii științifice și de îndrumare desfășurate în timpul pregătirii textelor incluse în acest volum. În articolul introductiv al colecției, comentariile valoroase ale lui A. I. Sidorov, șeful sectorului

de literatură antică târzie și bizantină al IMLI RAS, sunt primite cu recunoștință și atenție.

Mijlocirea pentru creștini de către Atenagora, atenianul, filosof creștin

Către împărații Marcus Aurelius Antoninus și Lucius Aurelius Colylodos, [conducătorii] Armeniei, Sarmației și mai ales tuturor filosofilor

1. Supușii imperiului vostru universal, mari suverani, se deosebesc prin obiceiuri și legi, dar niciunul dintre ei nu este interzis prin lege sau teama persecuției să iubească instituțiile strămoșești, chiar dacă acestea sunt ridicole. Troianul, de exemplu, îl numește pe Hector zeu și o venerează pe Elena, recunoscând în ea pe Adrastia. Spartanul îl onorează pe Zeus sub numele de Agamemnon și în persoana lui Filonoe, fiica lui Tyndareu - {Artemis} [Enodos]. Atenienii aduc sacrificii lui Erehteu ca lui Poseidon și chiar în cinstea Agravlei și a lui Pandrosos, despre care se crede că au comis o faptă impie deschizând sicriul {notoriu}, atenienii celebrează dedicații și mistere [72] . Într-un cuvânt, la diferite popoare și în diferite locuri oamenii oferă sacrificii în moduri diferite și celebrează mistere în moduri diferite. Egiptenii venerează în general pisicile, crocodilii, șerpii, aspidele și câinii ca zei. Și tu și legile tale le dați tuturor permisiunea să facă acest lucru, considerând că este rău și impie să nu-L recunoască deloc pe Dumnezeu, ci ca fiecare persoană să se închine celor pe care îi consideră a fi zei, astfel încât frica de zeitate să-i împiedice pe oameni să comită crime. În cazul nostru (nu te indigna, precum gloata, abia auzind) chiar numele stârnește ostilitate. Totuși, nu numele merită ură, ci crimele merită judecată și pedeapsă [73] . De aceea, minunându-ne de blândețea ta, de iubirea ta constantă de pace, de bunătatea ta și de dragostea ta de oameni, fiecare are aceleași drepturi, orașele împart o parte egală după demnitatea lor, iar toți supușii Imperiului se bucură de o pace senină [74] datorită iluminarii tale. Dar noi, cei numiți creștini, suntem trecuți cu vederea de grija ta, astfel încât ne permiți nouă, care nu am comis nicio crimă și care, așa cum se va vedea din cele ce urmează, avem cel mai mare respect și evlavie pentru Zeitate și pentru împărăția ta, să fim persecutați, acuzați și urmăriți penal. Așadar, întrucât gloata s-a ridicat împotriva noastră pentru un singur nume, am hotărât să vă explicăm părerile noastre. Veți vedea din cuvintele noastre că suntem supuși la suferințe fără judecată, contrar legii și bunului simț. Vă rugăm să vă îndreptați atenția către noi, pentru ca să nu mai fim uciși din cauza calomniilor calomniatorilor. Ei nu ne amenință cu extorcări bănești, nici cu pierderea drepturilor civile, nici cu altceva (noi disprețuim toate acestea, deși mulți consideră că este un scop demn de suferință); căci știm că nu trebuie să întoarcem lovitură pentru lovitură, nu trebuie nici măcar să dăm în judecată tâlharii și extorcatorii și că atunci când cineva ne lovește peste obraz trebuie să-i oferim și pe celălalt, iar dacă ne iau mantaua,

trebuie să renunțăm la cămașă; dar tocmai când renunțăm de bunăvoie la proprietatea noastră, cei care răspândesc printre gloată acuzații de crime la care ne este imposibil să ne gândim, dar care sunt comune calomniatorilor și oamenilor de acest fel în general, complotează împotriva sufletului și trupului nostru.

2. Totuși, dacă cineva ne poate condamna pentru orice fel de crime, mai mari sau mai mici, nu numai că cerem să fim pedepsiți, ci cerem cea mai severă și nemiloasă pedeapsă. Dar dacă acuzația se bazează doar pe un nume - întrucât până în ziua de azi tot ce se scrie despre noi nu este nimic mai mult decât o invenție iresponsabilă, comună - și nimeni nu a condamnat încă un creștin pentru o astfel de crimă, atunci în acest caz este datoria voastră, ca cei mai mari, mai umani și mai învățați prinți, să ne eliberați de ocară prin lege, astfel încât, așa cum întreaga lume și fiecare oraș sunt binecuvântate de beneficiile voastre, și noi să vă putem mulțumi cu bucurie pentru eliberarea de calomnie.

Și este nedemn de dreptatea ta că alții care sunt acuzați de crime nu sunt pedepsiți până când nu se prezintă dovezi ale vinovăției lor, dar pentru noi un singur nume cântărește mai mult decât dovezile de vinovăție prezentate instanței, iar judecătorii, atunci când efectuează o anchetă, nu caută elementele unei crime în cazurile acuzaților, ci calomniază numele ca și cum ar fi o crimă. Căci numele în sine nu înseamnă nimic rău sau bun, ci este considerat rău sau bun în funcție de faptele rele sau bune din spatele lui. Tu, desigur, știi acest lucru datorită educației tale filozofice și de orice altă natură. Iar cei care sunt supuși judecății tale, chiar dacă își riscă capul, nu-și pierd curajul, știind că le vei examina viața și nu vei porni de la nume, dacă nu există nimic în spatele lor, și nu de la cuvintele acuzatorilor, dacă se dovedesc a fi ficțiune, și ei înșiși acceptă în mod egal atât achitarea, cât și condamnarea. Cerem doar să fim puși pe picior de egalitate cu toți ceilalți, astfel încât să nu fim pedepsiți și urâți doar pentru că suntem creștini (și ce crimă există în numele nostru?), ci să fim judecați pe baza acuzațiilor aduse de reclamanți și să fim eliberați dacă suntem achitați de acuzații și să fim pedepsiți dacă suntem condamnați pentru ticăloșie, nu din cauza numelui (căci niciun creștin nu este ticălos decât dacă se preface a fi creștin), ci în funcție de crimă. Să luăm, de exemplu, acei filosofi care au fost judecați. Niciunul dintre ei nu este considerat dinainte de către judecător ca fiind rău sau bun din cauza doctrinei sau ocupației sale, dar dacă este găsit vinovat, este pedepsit, iar filosofia însăși nu este supusă acuzației, căci criminalul este cel care filosofează într-un mod contraindicat; [75] dar știința însăși nu are nicio vină în sine și, dacă este achitat de calomnii, este eliberat. Să facă și ei la fel cu noi. La începutul discursului meu în apărarea opiniilor noastre, trebuie să vă rog, mari suverani, să ne ascultați cu imparțialitate și să nu judecați cu prejudecăți, fiindcă ați cedat zvonurilor absurde răspândite, ci să vă arătați zelul și dragostea

pentru adevăr în cazul nostru. Prin urmare, nu veți păcătui prin ignoranță, iar noi, justificându-ne prin zvonuri nefondate, vom înceta să mai fim supuși persecuției.

>3. Trei acuzații ni se aduc: impietatea, ospățurile lui Tieste și amestecurile oedipiene [76] . Dacă acest lucru ar fi adevărat, nu cruțați pe nimeni, pedepsiți-i pe toți pentru crimele lor: femei și copii mici; ucideți-ne pe toți până la urmă, dacă măcar unul dintre noi trăiește ca o fiară sălbatică. Da, apropo, nici măcar fiarele sălbatice nu se ating de rude conform legii naturii și se adună doar în momentul concepției urmașilor, știind cu cine să se adune. Și dacă există cineva mai nestăpânit decât aceste fiare, atunci ce pedeapsă merită pentru astfel de crime?! Dar dacă toate acestea sunt doar ficțiune și calomnie goală, așa cum se întâmplă de obicei când viciul atacă virtutea, veșnic în conflict cu ea prin decret divin, și noi nu suntem vinovați de nimic, lucru pe care îl confirmați prin dorința voastră de a ne scuti de nevoia de a mărturisi, atunci ar trebui să înțelegem circumstanțele vieții, învățătura, devotamentul și ascultarea față de casa și statul vostru și, prin urmare, să nu arătăm mai multă indulgență față de noi decât față de persecutorii noștri. Căci cu siguranță îi vom învinge, dându-ne fără teamă viața pentru adevăr.

>4. Cei care susțin că suntem atei (voi răspunde la fiecare acuzație pe rând) ar fi ridicoli dacă nu i-aș demasca. Acum, atenienii l-au numit pe bună dreptate pe Diagoras ateu: el nu numai că a divulgat învățătura orfică și misterele de la Eleusis și Cabiri, și a despicat o statuie de lemn a lui Hercule în lemne de foc pentru a-și găti fasole, dar a afirmat direct că Dumnezeu nu există deloc [77] . Dar noi distingem între Dumnezeu și materie și dovedim că materia este un lucru și Dumnezeu este altul; și multe lucruri le separă (căci Divinitatea nu vine în ființă, este eternă și poate fi contemplată doar prin minte și reflecție, în timp ce materia este trecătoare și coruptibilă) - nu este oare o prostie să ne acuzim de ateism? Acum, dacă am gândi ca Diagoras, în ciuda multitudinii de fenomene care ne îndeamnă să-L venerăm pe Dumnezeu: decența și armonia eternă, dimensiunea, diversitatea, conturul și aranjamentul lumii, atunci probabil am putea fi numiți că nu-L venerăm deloc pe Dumnezeu, pentru care ar trebui să fim pedepsiți. Dar dacă învățăm că Dumnezeu este unul, creatorul universului, care nu a venit în ființă (căci ceea ce există nu vine în ființă, decât dacă nu a fost neexistent [78]) și care a creat totul prin Cuvântul Său, atunci nu merităm nici zvonuri rele, nici persecuții.

>5. Când poeții și filosofii au început să discute despre Dumnezeu, nimeni nu i-a considerat atei. Euripide, de exemplu, este nedumerit de cei pe care opinia comună ignorantă îi numește zei.

Dacă Zeus Tatăl ar fi fost în ceruri, l-ar fi salvat de la cumplita sa soartă [79] .

Iar despre faptul că ceea ce este înțeles de minte cu ajutorul rațiunii este Dumnezeu, el ne învață astfel:

Vezi eterul înalt și nemărginit, îmbrățișând pământul cu o îmbrățișare umedă? Numește-l Zeus, numește-l zeu [80] .

El nu vede în acești zei nicio esență care ar fi desemnată prin nume [81] („Nu știu nimic despre Zeus în afară de cuvântul însuși”) [82] , sau lucruri reale care ar sta în spatele numelor (căci ce are ceea ce nu este supusă nicio esență în afară de un nume?) Și l-a văzut pe Dumnezeu prin creațiile Sale, eterul și pământul, gândindu-se la aparență ca la aparența vizibilă a invizibilelor. Tocmai pe Cel ale cărui creații sunt acestea și de al cărui Spirit sunt guvernate l-a considerat în mod clar pe Dumnezeu, lucru la care face ecou și Sofocle:

Unul, cu adevărat un singur Dumnezeu mare, Care a înălțat cerurile și toată întinderea pământului [83] , —

care, privind la natura lui Dumnezeu, este plină de frumusețea Ei, învățând și despre unde ar trebui să fie Dumnezeu și că El este unul.

6. Însă Filolau, când spune că universul este ca și cum ar fi închis de Dumnezeu, dovedește doar că El este unul și mai presus de materie [84] . Lysis și Opsimus învață același lucru: [85] unul dintre ei îl definește pe Dumnezeu ca un număr inefabil, iar celălalt ca diferența dintre cel mai mare dintre numere și cel mai apropiat de acesta. Și întrucât cel mai mare număr este „zece”, așa cum afirmau pitagoreicii, căci este un cuaternar și conține toate relațiile aritmetice și armonice, iar numărul cel mai apropiat de acesta este „nouă”, atunci Dumnezeu este o monadă, adică o unitate, deoarece cel mai mare număr îl depășește pe cel mai apropiat de el cu cel mai mic, adică cu unu. Cât despre Platon și Aristotel, nu voi încerca să expun aici în detaliu învățăturile acestor filozofi, ci voi lua doar opinia lor despre Dumnezeu. Căci știu că, așa cum voi depășiți întregul regat în înțelegere și înțelepciune, tot așa și în cunoașterea detaliată a tuturor științelor, stăpânind orice ramură a învățăturii mai bine decât cei care au ales-o pe una pentru ei înșiși, îi depășiți pe toți. Însă, întrucât demonstrarea este imposibilă fără a cita nume care să arate că nu suntem singurii care îl înțeleg pe Dumnezeu ca pe o singularitate, am apelat la exemple. Astfel, Platon spune: „Nu este ușor să găsești creatorul și tatăl acestui univers și, chiar dacă l-ai găsit, este imposibil să-l pronunți cu voce tare” [86] , adică pe Dumnezeul unic, necreat, etern. Și dacă i-a recunoscut pe alții [zei], să zicem luna, soarele sau stelele, i-a recunoscut ca fiind creați. „Zei din zei, eu sunt creatorul și tatăl vostru al lucrurilor care sunt indestructibile fără voia mea, deși tot ce este unit este dezunit” [87] . Acum, dacă Platon nu este ateu, susținând că Dumnezeu, Creatorul necreat al tuturor lucrurilor, este unul, atunci noi nu suntem deloc atei, căci îl recunoaștem și

aderăm la Dumnezeu, prin al cărui Cuvânt au fost create toate lucrurile și prin al cărui Duh toate lucrurile sunt susținute. Aristotel și adepții săi recunosc un singur Dumnezeu, considerându-l o ființă vie, alcătuită din suflet și trup, iar corpul său, potrivit lor, este alcătuit din eter, lumini rătăcitoare și sfera stelelor fixe, care se rotesc în cerc. Cât despre sufletul său, acesta este principiul rațional în mișcarea corpului, imobil, dar fiind cauza oricărei mișcări [88] . Cei care învață în Stoa, deși înmulțesc Divinitatea cu nume diferite, în funcție de schimbările materiei prin care, așa cum învață ei, trece Duhul lui Dumnezeu, în esență tot se închină unui singur Dumnezeu. Într-adevăr, dacă Dumnezeu este „un foc iscusit, care deschide calea pentru nașterea ordinii lumii, conținând în sine toate cauzele seminale din care totul se naște conform voinței Destinului, iar Duhul Său trece prin tot spațiul lumii”, atunci, conform învățăturii lor, Dumnezeu este unul, Zeus este numit așa de la arderea materiei (C6ov), iar Hera este din aer (afip) și orice altceva este în conformitate cu acea parte a materiei în care se mișcă cel numit [89] .

7. Dar, din moment ce aproape toți cei care au examinat principiile lucrurilor sunt de acord că Dumnezeu este unul, independent de voință, iar noi afirmăm că Cel care a aranjat acest univers este acest Dumnezeu, de ce li se permite lor să scrie și să spună cu impunitate despre Dumnezeu ce vor, în timp ce noi, care ne putem dovedi opiniile și adevărul credinței noastre într-un singur Dumnezeu prin dovezile rațiunii și argumentele adevărului, suntem amenințați cu legea? Poeții și filosofii, ca și în alte chestiuni, au raționat aici intuitiv, fiecare după măsura participării sale la Suflul Divin, încercând să investigheze și, pe cât posibil, să înțeleagă și să cuprindă adevărul. Fiecare dintre ei a reușit în măsura în care a pătruns {în esența materiei}, fără a găsi însă esența însăși, căci toți au decis să caute cunoașterea Divinității nu de la Dumnezeu, ci fiecare din propria înțelegere. Prin urmare, fiecare dintre ei a învățat diferit de ceilalți despre Dumnezeu, despre materie, despre idei și despre univers. Părerile și convingerile noastre, dimpotrivă, sunt confirmate de mărturiile profeților, care în Duhul Divin au vorbit despre Dumnezeu și despre creaturile Sale. Căci și voi, care îi întreceți pe toți în înțelegere și evlavie înaintea Dumnezeirii existente, va trebui poate să recunoașteți că este nerezonabil să vă plecați urechea la opiniile omenești și să refuzați să aveți încredere în Duhul care vine de la Dumnezeu, care a făcut ca buzele profeților să sune ca niște instrumente muzicale.

8. Să adăugăm un alt raționament care dovedește că Creatorul acestui univers este tocmai un singur Dumnezeu, astfel încât să aveți o bază rațională pentru credința noastră. Dacă ar exista cu adevărat doi sau mai mulți zei, atunci fie ar fi identici, fie fiecare zeu separat. Să presupunem că ar fi imposibil ca ei să fie identici. Căci dacă sunt zei, nu pot fi aceiași, dar prin simplul fapt că nu au venit în existență, nu sunt identici. Ceea ce a venit în existență este identic cu modelul, dar ceea ce nu a venit în existență nu are identitate, neavând nici cauză, nici

model al venirii în existență. Cât despre a doua posibilitate, adică dacă ar fi părți componente ale unui singur corp, precum o mână, un ochi sau un picior, care compun un singur întreg, atunci Dumnezeu este unul. Socrate, de exemplu, a venit în existență și, prin urmare, este muritor, este compus din părți și, prin urmare, este și dizolvabil în părți, dar Dumnezeu este necreat, impasibil, indisolubil. Deci El nu este alcătuit din părți.

>Și dacă fiecare dintre ei este pe cont propriu, iar Creatorul lumii este deasupra a tot ceea ce a apărut și deasupra a ceea ce a creat și a aranjat El, unde este atunci locul pentru al doilea sau pentru restul? La urma urmei, dacă lumea, aranjată sferic, este înconjurată de cercuri cerești, iar Creatorul lumii însuși, fiind deasupra a ceea ce a apărut, o îmbrățișează cu Providența Sa, unde este atunci locuința celui de-al doilea zeu sau a restului? Nu este în lumea însăși, căci această lume aparține deja Alteia. Și nu în jurul ei, căci deasupra lumii se află Creatorul ei însuși - Dumnezeu. Ei bine, dacă acest loc nu este nici în lume, nici în jurul ei (la urma urmei, tot ceea ce înconjoară lumea este supus lui Dumnezeu), atunci unde? Poate deasupra atât a lumii, cât și a lui Dumnezeu - într-o altă lume sau în jurul ei? Dar dacă este în alta și se raportează la alta, atunci, prin urmare, nu are nicio legătură cu noi (căci nu are nicio putere asupra lumii), iar puterea lui nu este foarte mare, deoarece se află într-un spațiu limitat. Dar dacă el nu se află nici într-o altă lume (căci totul este plin de Aceasta), nici în jurul alteia (căci totul este supus Aceasta), rezultă că el nu este, dacă nu există loc pentru el să fie. Și ce face el, dacă lumea în care este plasat este supusă Alteia, și el însuși, se dovedește, va fi deasupra Creatorului lumii, nefiind nici în lume, nici în jurul lumii? Dar există oare vreun alt loc unde [zeul cel înviat] ar putea fi, decât altul, în afară de Cel Existent? Deasupra lui sunt Dumnezeu și creaturile sale. Și unde va fi atunci un loc pentru el, dacă Dumnezeu umple cu Sine tot ce este deasupra universului? Dar poate că el este însăși Providența? Și chiar și atunci nu, din moment ce nu a creat. Deci, dacă el nici nu creează, nici nu oferă, și nu există un astfel de loc unde ar putea fi, rezultă că acest unic Dumnezeu original și unic este Creatorul lumii [90] .

>9. Dacă am fi mulțumiți cu aceste considerații, am spune imediat că acest raționament al nostru este ceva pur pământesc și omenesc. Prin urmare, vocile profetice confirmă considerațiile noastre. Cred că voi, fiind cei mai educați și învățați, nu sunteți ignoranți în privința lui Moise, Isaia, Ieremia și a restului profeților, care, mișcați de Duhul lui Dumnezeu, într-o frenezie, după ce au renunțat la propriile considerații, au prezis tot ce le-a fost inspirat, iar Duhul Divin i-a folosit așa cum un flautist își folosește flautul. Ce spun ei, așadar? „Dumnezeu este Domnul nostru și nu se va adăuga altul la El”, sau iarăși: „Eu sunt cel dintâi și cel de pe urmă Dumnezeu și nu este alt Dumnezeu afară de Mine”. Și iată un altul similar: „Înainte de Mine nu a fost alt Dumnezeu și după Mine nu va fi. Eu sunt Dumnezeu și nu este alt Dumnezeu afară de

Mine”. [91] [92] Vă las însă pe voi să studiați voi înșivă profețiile lor, luând cărțile acestor oameni, astfel încât, după o cugetare cuvenită, să ne eliberați de calomnie.

10. Că nu suntem deloc atei, așadar, atunci când susținem că Dumnezeu este necreat, etern, impasibil, de neînțeles și de neînțeles, contemplat doar de minte și rațiune, îmbrăcat în lumină și frumusețe, Spirit și putere inefabilă, Dumnezeu, care a creat, a aranjat și păstrează universul, am arătat îndeajuns. Mai mult, noi învățăm și despre Fiul lui Dumnezeu. Și nu considerați ridicole cuvintele mele despre Dumnezeu având un Fiu. Căci nu gândim la Dumnezeu Tatăl și la Fiul așa cum fac poeții, care compun tot felul de povești și nu înfățișează zei mai buni decât oamenii. Dimpotrivă, Fiul lui Dumnezeu este Cuvântul Tatălui, atât în potențial, cât și în actu. Și prin Fiul și prin Fiul toate lucrurile au venit în ființă, căci Tatăl și Fiul sunt una. Fiul este în Tatăl, iar Tatăl este în Fiul prin unitatea și puterea Duhului, iar Fiul lui Dumnezeu este Mintea și Cuvântul Tatălui. Dar dacă este de dorit ca înțelegerea voastră superioară să ia în considerare ce înseamnă Fiul, voi spune pe scurt următoarele: El este prima generație a Tatălui, nu ca unul care a venit la ființă (căci Dumnezeu, fiind Mintea eternă, avea inițial Cuvântul Său în Sine și era veșnic elocvent), ci ca unul care a ieșit la iveală, pentru a fi imaginea și realizarea tuturor esențelor materiale care nu aveau nicio calitate naturală, precum pământul necultivat și care erau, ca să spunem așa, supuse atunci când cel mai dens era amestecat cu cel mai rar [93] .

Duhul profetic este de acord cu acest raționament, spunând: „Domnul m-a creat ca începutul căilor Sale, pentru lucrările Sale” [94] . Totuși, numim acest Duh Sfânt, care acționează în cei care prorocesc, revărsarea lui Dumnezeu, care se revarsă și se întoarce, precum razele soarelui.

Și cine nu s-ar mira să audă cum îi numesc atei pe cei care Îl recunosc pe Dumnezeu Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh, reprezentându-I ca Putere în unitate și diviziune după rang? Totuși, teologia noastră nu se limitează la aceasta: vorbim și despre o mulțime de mesageri și slujitori, cărora Creatorul și Făcătorul lumii Dumnezeu, prin Cuvântul Său, le-a indicat și le-a rânduit respectarea principiilor materiale - cerurile, universul și conținutul său, precum și decența în toate acestea.

11. Totuși, nu vă mirați că intru în atâtea detalii despre învățătura noastră. Mă explic atât de detaliat pentru ca să nu cădeți în greșeala comună, ci să cunoașteți adevărul. Căci tocmai prin învățătura noastră, nu omenească, ci divin rostită și primită de la Dumnezeu, vă putem convinge să nu ne considerați atei. Care este învățătura cu care am fost crescuți? „Vă spun: iubiți pe vrăjmașii voștri, binecuvântați pe cei ce vă blestemă, rugați-vă pentru cei ce vă prigonesc, ca să deveniți fii ai Tatălui ceresc, care face ca soarele Său să răsară deopotrivă peste

cei răi și peste cei virtuoși și udă cu ploaia Sa atât pe cei drepți, cât și pe cei nedrepți…” [95]

Permiteți-mi, în ciuda marii indignări provocate de doctrina noastră, să o expun deschis, căci mă adresez principilor care sunt filozofi [96] . Care, de exemplu, dintre cei care analizează silogisme, rezolvă ambiguități, explică etimologii sau {predau} toate aceste sinonime, omonime, categorii, axiome, subiecte și predicate și care promit să-i facă fericiți pe cei care se asociază cu ei prin intermediul unor astfel de ocupații - care dintre ei este atât de curat în suflet încât să-și iubească dușmanii mai mult decât să-i urască și să-i binecuvânteze pe cei care îi insultă în loc să le răspundă la fel (așa cum ar părea firesc) și să se roage pentru cei care complotează împotriva vieții lor? Dimpotrivă, ei spionează constant cu răutate pe cei care spun lucruri rușinoase despre ei și doresc întotdeauna să facă ceva răutăcios, preocupându-se mai mult de arta cuvintelor decât de fapte. Dar printre noi, luați chiar și un om de rând, sau un meșteșugar, sau o bătrână: dacă cineva nu poate aduce beneficii prin cuvânt, atunci încearcă să le arate prin faptă, ceea ce este mai pe placul său. La urma urmei, nu le pasă să devină faimoși prin vorbe, dimpotrivă, se străduiesc să facă fapte bune, să nu răspundă lovitură pentru lovitură, să nu pornească proces cu un tâlhar, dând celui ce cere și iubindu-și aproapele ca pe sine însuși.

12. Am fi atunci atât de puri dacă nu am recunoaște că Dumnezeu veghează asupra întregii omeniri? Dimpotrivă, tocmai din convingerea noastră că suntem responsabili pentru viața noastră aici înaintea lui Dumnezeu, care ne-a creat atât pe noi, cât și lumea, aderăm la o viață cumpătată, umană și smerită (și credem că aici nu vom suferi niciun rău nici dacă cineva ne-ar lua viața), comparabilă cu răsplata pe care o primim de la marele Judecător pentru o viață modestă, umană și nobilă [97] . Platon, de exemplu, spunea că {acolo} Minos și Radamas judecă și pedepsesc oamenii răi [98] , dar, în opinia noastră, nimeni nu poate scăpa de judecata lui Dumnezeu, fie că ești Minos, Radamas sau părintele lor. Cu toate acestea, se pare că cei care spun despre viața aici: „Mănâncă și bea, căci mâine vom muri” [99] și consideră moartea doar un somn adânc și o uitare („Somnul și moartea sunt gemene”) [100] , sunt numiți oameni pioși. Pe de altă parte, există oameni care au considerat această viață o posesiune săracă și mică, călăuziți doar de cunoașterea adevăratului Dumnezeu și a Cuvântului Său, știind care este exact unitatea Fiului și a Tatălui, care este comuniunea Tatălui cu Fiul, care este Duhul și care este unirea Lor și distincția Unilor (adică Duhul, Fiul și Tatăl), conștienți că viața moștenită este mult mai bună decât se poate exprima în cuvinte: rămânând în curăție, ferindu-se de orice păcat și iubind omenirea atât de mult încât au iubit nu numai prietenii („Căci dacă iubiți”, spune El, „pe cei ce vă iubesc și împrumutați numai pe cei ce vă împrumută, ce răsplată aveți?”) [101] . Aceasta suntem noi și ce fel de viață ducem, în timp ce suntem considerați ca necinstindu-L pe Dumnezeu!

Aceasta este o mică parte din ceea ce este mare și un pic din ceea ce este mare, ca să nu vă împovăreze peste măsură. Căci chiar și cei care gustă miere și lapte [102] recunosc dintr-o mică parte a universului dacă întregul este bun.

13. Majoritatea celor care ne acuză de impietate, neimaginând nici măcar aproximativ ce este Dumnezeu, neînțelegând niciun grăunte din știința naturii și măsurând evlavia după numărul de jertfe, ne acuză că nu recunoaștem zeii venerați în orașe - prin urmare, vă rog să luați în considerare, domnilor, ambele întrebări de aici. Și mai întâi, că noi nu aducem jertfe.

Creatorul și Tatăl acestui univers nu are nevoie de sânge, nici de grăsime, nici de tămâie, fiind El Însuși o tămâie perfectă, autosuficient și neavând nevoie de nimic. Dar cea mai mare jertfă pentru El va fi dacă ne vom da socoteală nouă înșine despre Cine a întins și a aranjat cerurile într-o sferă, așezând pământul ca și cum ar fi la mijloc, Cine a adunat apele în mări și a distins lumina de întuneric, Cine a împodobit eterul cu lumini și a aranjat ca pământul să crească fiecare sământă, Cine a creat animalele și l-a modelat pe om. Dacă, însă, recunoscându-L pe Dumnezeu ca Creator, Care veghează și are grijă de lume cu înțelepciunea și priceperea inerente Lui în toate, „ridicăm mâinile noastre pure către El” [103] , va fi oare nevoie de hecatomba [despre care se spune]:

Dar zeii sunt îmblânziți și de oferirea de sacrificii, de jurământul umil, de libația de vin și de fumul de tămâie și de Muritorul mânios, rugându-se atunci când este vinovat și păcătos în fața lor [104] .

La ce nevoie mai este, s-ar putea întreba cineva, de arderi de tot care nu sunt necesare lui Dumnezeu? Este necesar să se aducă o jertfă fără sânge și să se îndeplinească slujba rațiunii.

14. O altă acuzație, foarte simplă, este că nu ne închinăm zeilor care sunt venerați în orașe. Căci nici măcar cei care ne acuză de impietate, spunând că nu recunoaștem zeii pe care îi venerează ei, nu sunt de acord între ei în această privință; căci atenienii îi pun drept zei pe Celeus și Metaneira, spartanii pe Menelau, căruia îi aduc jertfe la festivaluri în onoarea lui, troienii, sub un alt nume, îl venerează pe Hector, ceenii pe Aristeas, care, conform ideilor lor, este atât Zeus, cât și Apollo, thazii pe Theagenes, care a comis o crimă la jocurile olimpice, samienii pe Lysander, deși are mult sânge și toate celelalte rele pe conștiință; Medeea sau Niobe, cilicienii pe Filip, fiul lui Butacides, sicilianii pe Onesilau, locuitorii din Amathus, iar cartaginezii pe Amilcar [105] . Dar nu aș avea o zi întreagă să enumăr toată această varietate. Dar dacă nu se pot pune de acord între ei în privința zeilor, cum ne pot acuza că ne închinăm zeilor greșiți? Egiptenii au ceva complet ridicol: se adună în temple în zilele de sărbătoare și aduc jertfe zeilor, bătându-și în același timp pieptul pentru ei, ca și

cum ar fi morți. Și acest lucru nu surprinde pe nimeni deloc. Ei consideră animalele zei, le rad când mor și le îngroapă în temple cu plâns public. Așadar, dacă suntem atei pentru că cultul nostru este diferit, atunci toate orașele și toate popoarele sunt și ele atei. La urma urmei, fiecare se închină la zei diferiți, nu la aceiași.

15. Dar dacă toți se închină acelorași zei, ce se întâmplă atunci? Dacă un popor care nu este capabil să discernă ce este materia și ce este Dumnezeu și cât de mare este diferența dintre ei, recurge la idoli făcuți din materie, atunci ar trebui noi, care separăm și distingem între necreat și creat, existent și neexistent, inteligibil și sensibil și care le dăm fiecăruia un nume propriu, să ne închinăm la statui? Căci dacă materia și Dumnezeu sunt unul și același lucru, două nume pentru un singur lucru, atunci blasfemiem prin faptul că nu recunoaștem pietrele, copacii, argintul și aurul ca zei. Pe de altă parte, dacă sunt foarte diferiți unul de celălalt și tot atât de diferiți sunt un meșteșugar de mijloacele pe care le folosește în lucrarea sa, care este acuzația împotriva noastră? Să luăm, de exemplu, un olar și lutul: [106] lutul este substanța, iar olarul este meșteșugarul. Deci Dumnezeu este Creatorul, iar substanța Îi slujește în creația Sa. Însă, așa cum lutul nu poate fi transformat de la sine, fără un atelier, în vase, tot așa substanța atotreceptivă, fără Dumnezeu Creatorul, nu ar primi distincții în sine, contururi și ordine. Căci nu cinstim lutul mai mult decât pe cel care l-a lucrat, nici cupele și ulcioarele de aur mai mult decât pe cel care le-a turnat; dar dacă este iscusit, îl lăudăm pe meșteșugar, iar el este cel care culege slava pentru vasele sale. La fel este și cu Dumnezeu și materia: în ceea ce privește aranjarea și orânduirea materiei, nu substanța în sine este pe bună dreptate onorată cu slavă, ci Creatorul ei, Dumnezeu. Așa că, dacă recunoaștem tipurile de materie ca zei, atunci putem fi numiți că nu-L vedem deloc pe Dumnezeu, deoarece echivalăm descompunătorul și perisabilul cu veșnicul.

16. Această lume este frumoasă, care îmbrățișează și depășește în mărime, întindere și aspect sferic pe cea care se află între ecliptică și poli [107] . Dar nu această lume trebuie venerată, ci Creatorul ei. Căci supușii voștri, când vin la voi, nu se închină înaintea venerabilei voastre locuințe, uitând să vă aducă omagii vouă, conducătorilor și domnilor, de la care ar putea aștepta împlinirea cererilor lor, ci, deși se minunează de frumusețea palatului regal, dacă intră în el, vă dau toată slava neîmpărțită. Mai mult, voi, fiind suverani, aranjați locuința regală pentru propriile voastre nevoi, dar lumea nu a luat ființă pentru că Dumnezeu a avut oarecare nevoie de ea. Căci Dumnezeu este Totul, în Sine Însuși, „Lumina de neatins”, ordinea perfectă, Spirit, Putere și Cuvânt [108] . Dacă lumea este un instrument armonios cu {coarde} care vibrează ritmic, atunci mă închin celui care, după ce a acordat-o, extrage o melodie din ea și o însoțește cu un cânt consonant, și nu instrumentul în sine. Căci nici măcar organizatorii concursurilor muzicale nu acordă coroane cititorilor de citare, uitând de citare. Și dacă lumea

este o creație ingenioasă a lui Dumnezeu, cum spune Platon, atunci eu, minunându-mă de frumusețea lumii, îmi îndrept privirea către artistul ei. Și dacă este o esență și un corp, cum afirmă peripateticii, atunci nu vom cădea în fața „principiilor materiale slabe și fragile” [109] , neglijând să ne închinăm cauzei mișcării - Dumnezeu, și nu ne vom închina, după cum spun ei, „aerului lipsit de patimă” [110] , {și cu atât mai puțin} - unei substanțe supuse pasiunilor. Dar dacă cineva consideră părțile universului ca fiind puteri ale lui Dumnezeu, atunci nu ne închinăm acestor puteri, ci Creatorului și Domnului lor. Nu cer de la materie ceea ce nu are și nu, neglijându-L pe Dumnezeu, slujesc principiilor materiale, care sunt date doar pentru a îndeplini porunci. Căci dacă sunt frumoase la înfățișare, este numai datorită artei lui Dumnezeu, fiind, însă, prin însăși natura materiei, dezintegrabile. Platon confirmă și el aceste concluzii: „Pe care cer l-am numit cosmos, întrucât participă la multe proprietăți binecuvântate de la Tatăl, deși a participat la trup. Prin urmare, este imposibil ca acesta să devină intransigent” [111] . Și dacă, minunându-mă de aranjamentul iscusit al cerurilor și al principiilor materiale, nu le venerez ca pe zei, conștient de supunerea lor la dezintegrare, cum aș putea să-i numesc zei pe aceia pe care îi știu a fi opera omului?

17. Să facem o scurtă întrebare. Cel care face o apărare trebuie să aleagă cele mai precise argumente chiar și despre numele [acestor zei], întrucât sunt destul de recente, și despre statutul lor, întrucât au apărut, s-ar putea spune, abia ieri sau chiar alaltăieri. Știi asta mai bine decât mine, întrucât ești mai profund implicat în antichitate. Ei bine, eu spun că Orfeu, Homer și Hesiod au fost cei care au compus atât genealogia, cât și numele celor pe care îi numeau zei. Îl voi cita pe Herodot: „Căci Hesiod și Homer au trăit, după părerea mea, cu nu mai devreme de patru sute de ani înaintea mea. Ei au fost primii care au compus pentru greci o genealogie a zeilor, le-au dat nume și porecle, au împărțit între ei onoruri și domeniul de activitate și le-au descris felul” [112] . Cât despre imagini, nimeni nu se gândise încă la ele, întrucât pictura, arta descriptivă și sculptura nu existau încă. Și când Saurios din Samos, Craton din Sicyon, Cleanthes din Corint și tânăra corintiană [113] s-au născut mai târziu , pictura cu umbre a fost inventată de Savrios. El a copiat umbra unui cal luminat de soare, iar Craton a inventat arta artei descriptive, desenând pe o tablă văruită conturul unui bărbat și al unei femei. Corintiana a inventat imagini tridimensionale din stuc. Fiind îndrăgostită de un anumit bărbat, l-a pândit în somn și i-a conturat umbra pe perete, după care tatăl ei, care, trebuie spus, era olar, minunându-se de asemănarea extraordinară, a săpat [în perete] o adâncitură de-a lungul conturului desenului și a umplut-o cu lut: această lucrare se păstrează încă în Corint. Apoi a venit rândul lui Dedal, Theodorus și Smilides, care au fost primii care au inventat sculptura și modelarea. Așa că imaginile și întreaga fabricare a idolilor sunt de o dată atât de recentă încât se poate numi făuritorul fiecărui zeu. De exemplu, statuia efeseană a lui Artemis și Atena [114] (sau mai degrabă Afila: așa o

numesc cei inițiați în mistere, căci nu a fost alăptată), statuia antică a Atenei Mijlocitoarea [115] , precum și Zeița Așezată au fost sculptate de Endias, un elev al lui Dedal. [Apollo] Pitia este opera lui Theodorus și Telecleus, iar Phoebus Delian și Artemis […] sunt opera lui Tectaeus și Angelion. Statuia Herei din Samos și Argos este opera lui Smilides, iar restul idolilor sunt de Phidias [116] . Afrodita din Cnidos a fost sculptată de Praxiteles, iar Asclepius din Epidaur a fost opera lui Phidias. Pe scurt, niciunul dintre acești zei nu a apărut fără ajutorul mâinilor omenești. Dar dacă sunt zei, de ce nu au fost antici? De ce sunt sculptorii lor mai bătrâni decât ei înșiși? De ce au avut nevoie de artă umană pentru a lua ființă? Toate nu sunt altceva decât pământ, pietre, lemn și artă sofisticată.

18. Totuși, întrucât unii spun că acestea sunt doar imagini și că zeii sunt cei cu care sunt asemănate statuile și, de asemenea, că procesiunile solemne dedicate lor și sacrificiile aduse lor și în onoarea lor sunt singura modalitate de a te adresa zeilor („este dificil să te adresezi zeilor dacă apar în adevărata lor formă”) [117] și dovedesc că tocmai acesta este cazul citând manifestările reale ale unor idoli, să examinăm semnificația conținută în numele lor [118] .

Dar aș dori, mari domni, să vă cer iertare în avans pentru explicarea argumentelor adevărate. Nu este sarcina mea să dovedesc falsitatea idolilor, ci, respingând calomnia, prezint temeiul alegerii noastre. Comparați starea voastră cu Împărăția Cerurilor. Așa cum printre voi toți sunteți supuși tatălui și fiului, căci puterea împărătească v-a fost dată de sus („Sufletul regelui este în mâna lui Dumnezeu”, spune Duhul profeției) [119] , tot așa toate lucrurile sunt supuse singurului Dumnezeu și Cuvântului Său, Fiului indivizibil. Acesta este lucrul pe care ar trebui să-l luați în considerare mai presus de toate. Zeii nu au existat din cele mai vechi timpuri, așa cum se spune uneori, ci fiecare dintre ei a apărut așa cum și noi venim la existență. Și această concluzie este împărtășită de toți {scriitorii}. Homer, de exemplu, spune:

Originea zeilor este Oceanul și mama lor, Tetis [120] . Orfeu, care a inventat primul numele lor, le-a trasat genealogia și a determinat faptele fiecăruia, a fost considerat cel mai cunoscător în materie de ei - chiar și Homer însuși în multe lucruri, și mai ales în ceea ce privește zeii, îl urmează [121] - pune și el sursa originii lor în apă: „Oceanul, care este strămoșul tuturor” [122] . Căci, potrivit lui Orfeu, începutul tuturor lucrurilor a fost apa, din apă a venit noroiul, iar din ambele a apărut Șarpele animal cu cap de leu atașat, iar în mijlocul acestor capete se afla fața unui zeu numit Hercule sau Cronos. Și acest Hercule a dat naștere unui ou imens, care, revărsându-se de puterea părintelui său, s-a despărțit în două din cauza frecării. Jumătatea sa superioară a devenit cerul, iar cea inferioară - pământul. A luat ființă și un anumit zeu cu două corpuri. Cerul, după ce s-a împreunat cu Pământul, dă naștere fiicelor Clotho, Lachesis, Atropos

și fiilor - Cotgas cu o Sută de Mâini, Gyges, Briareus și Ciclopilor - Brontes, Steropes și Arges. Aflând că va fi înlănțuit de copiii săi, Uranus i-a înlănțuit și i-a aruncat în Tartar. Pământul, furios din cauza acestui lucru, a născut Titanii:

Conducătoarea Gaia i-a născut pe tinerii Uranioni,

Care sunt numiți și Titani pe nume,

Căci s-au răzbunat pe marele Cer înstelat [123] .

19. Ei credeau, așadar, că zeii și universul au avut același început. Ce urmează atunci? Fiecare obiect pe care îl ridică la demnitatea de divinitate {are} un început și, prin urmare [este inevitabil supus corupției]. Căci, dacă au luat ființă fără a exista mai înainte, așa cum spun {acești} teologi despre ele, atunci nu există deloc. Căci ceva poate fi fie fără origine și etern, fie originar și coruptibil. Și aici nu există nicio contradicție între mine și filosofi: „Ce este etern existent și fără origine și ce este în devenire, dar în niciun caz existent?” [124] Platon, raționând despre inteligibil și sensibil, ne învață că eternul existent, inteligibilul, nu a luat ființă, ci neexistentul, sensibilul, a luat ființă, are un început și un sfârșit. Stoicii spun, de asemenea, că totul va fi ars și va reveni la ființă atunci când lumea va începe să existe din nou [125] . Dar dacă, conform doctrinei lor, există două cauze, una activă și dominantă, prin care există Providența, și cealaltă subordonată și schimbătoare, prin care există materie, și este imposibil ca universul, deși este guvernat de Providență, să rămână în aceeași stare odată ce a luat ființă, cum pot acești zei să rămână în aceeași stare, neexistând prin natura sa, ci generați? Ce fel de zei sunt aceștia, care stau deasupra materiei, dar au o compoziție apoasă? Totuși, nici măcar această apă a lor nu este începutul a tot. Și ce poate consta din particule simple și uniforme? Și materia are nevoie de un lucrător, iar lucrătorul are nevoie de materie. Pot toate aceste imagini să ia ființă cumva fără un lucrător? Nu are sens nici să presupunem că materia este mai veche decât Dumnezeu. Rezultă că cauza creatoare precede inevitabil tot ceea ce ia ființă.

20. De fapt, dacă improbabilitatea teologiei lor ar consta doar în afirmația despre originea zeilor și compoziția lor apoasă, atunci, după ce am arătat că nu poate exista nimic originar care să nu fie descompus, aș putea trece la celelalte acuzații. Dar ei le-au descris și corpurile: Hercule este un zeu în formă de „șarpe încolăcit”, pe alții i-au numit Cu o Sută de Mâini, iar fiica lui Zeus, pe care a născut-o cu mama sa Rhea sau Demeter [126] , are doi ochi după natură și, în plus, doi pe frunte și o față pe ceafă. Avea și coarne, motiv pentru care Rhea, speriată de diformitatea copilului, a fugit fără să-i dea sânul, motiv pentru care a fost numită Aphila de către cei inițiați în mistere, dar de obicei numele ei este Kore sau Persefona [127] și nu este identică cu Atena, care a primit acest nume

({Aphila}), căci s-a născut din capul {lui Zeus} [128] . În plus, ei au relatat cu exactitate (după părerea lor) faptele lor: cum Cronos i-a tăiat tatălui său părțile intime și l-a aruncat din car, cum i-a devorat copiii de parte bărbătească unul câte unul, cum Zeus, după ce l-a legat pe tatăl său, l-a aruncat în Tartar (așa cum i-a făcut Uranus pe fiii săi) și s-a luptat pentru putere cu Titanii și cum a persecutat propria sa mamă, Rhea, care l-a refuzat în căsătorie; când ea s-a transformat într-un șarpe, el însuși s-a transformat într-un șarpe și, după ce a legat-o cu așa-numitul nod herculean, a avut relații sexuale cu ea (toiagul lui Hermes ne arată tocmai imaginea acestui act sexual), apoi cum a avut relații sexuale cu fiica sa, Persefona, violând-o sub forma unui șarpe: de la ea a avut un fiu, Dionysos. Aceste exemple, în ciuda abundenței lor, trebuiau totuși date. Și ce este sfânt sau demn în aceste povești, astfel încât să credem că Cronos, Zeus, Core și ceilalți sunt zei? Și aceste descrieri ale corpurilor? Care om, fiind în mințile sale, va crede, chiar și speculativ, că Dumnezeu a născut un șarpe? Orfeu:

O nouă și teribilă generație a adus-o pe lume Phanes; din pântecele sacru - Echidna cea teribilă, al cărei păr de pe cap și chip de fecioară erau frumoase la înfățișare, iar celelalte părți ale teribilului șarpe erau direct din gât... [129]

Sau să luăm pe Phanes însuși, zeul întâi născut, căci el a fost primul care a venit pe lume dintr-un ou, {cine ar crede} că are trupul sau forma unui șarpe și a fost înghițit de Zeus, astfel încât Zeus să devină inseparabil de el? [130] Căci dacă zeii nu sunt în niciun fel diferiți de cele mai josnice fiare, atunci ei nu sunt deloc zei, deoarece este evident că o zeitate trebuie distinsă de tot ceea ce este pământesc și material. De ce atunci ar trebui să ne închinăm celor a căror naștere a avut loc după chipul fiarelor și care sunt ei înșiși bestiali și urâți?

21. Pentru însuși faptul că se vorbea despre ei ca fiind creaturi de carne, având sânge, sămânță, viciile mâniei și poftei, trebuie considerate aceste discursuri ca niște nonsensuri ridicole. Căci Dumnezeu nu are nici mânie, nici poftă, nici dorință, nici sămânță reproductivă. Dar chiar dacă ar fi fost de carne, cel puțin erau mai presus de răutate și mânie (astfel încât Atena nu ar fi descrisă ca „mânioasă pe Zeus tatăl, cu fierea urcându-i cu înverșunare” [131] , iar Hera nu ar fi descrisă astfel: „Nu și-a putut stăpâni mânia din piept, a strigat către Zeus”) [132] , mai presus de tristețe („Vai! Ochii mei îl văd pe soțul meu iubit, persecutat prin oraș, / Și o durere îmi trece prin inimă”) [133] . În general, îi consider pe cei care cedează mâniei și tristeții ca fiind proști și nerezonabili. Și acest „părinte al nemuritorilor și al muritorilor” se plânge de fiul său:

Vai, văd pe Sarpedon, cel mai drag al meu dintre muritori, astăzi sortit să cadă învins de mâna lui Patrocle [134] .

Dar chiar dacă se vaită, nu-l poate scoate din pericol: fiul lui Zeus, Sarpedon! Nici tunetul nu l-a ajutat pe fiul său [135] .

Cine se poate abține să nu le reproșeze oamenilor care își arată dragostea față de zei cu astfel de povești? Ei bine, să fie carnali, dar Afrodita să nu primească o rană fizică de la Diomede („Diomede, conducătorul aroganților Argivi, m-a rănit”) [136] , {Hefaistos} [137] de la Ares - una spirituală („Cum Afrodita, fiica lui Zeus / Îl blestemă josnic pe teribilul Ares, zeul distructiv, asupra mea, șchiopul”). Chiar și Ares / - îl lovește cu o suliță / [138] , „sfâșiind carnea nemuritoare” [139] . Și astfel, războinicul iscusit, camaradul lui Zeus {în lupta} împotriva Titanilor, se dovedește a fi mai slab decât Diomede. „A înfuriat ca Ares, scuturătorul suliței...” [140] - taci, Homer, un zeu nu poate înfuriați. Dar îl pretinzi a fi atât însetat de sânge, cât și un distrugător de oameni („Ares cel furtunos, distrugătorul de națiuni, acoperit de sânge”) [141] , povestești cum un zeu comite adulter și cade într-o plasă („Prin lucrarea vicleană a lui Hefaistos, căzând, au fost prinși cu atâta forță / Încât nu aveau nici puterea să se ridice, nici membrele să se miște”) [142] . Nu împrăștie poeții șuvoaie de prostii impie despre zei? Uranus este schilodit, Cronos este legat și aruncat în Tartar, Titanii se ridică, Styxul moare în luptă; acum îi înfățișează ca muritori, îndrăgostindu-se pasional unul de celălalt și de oameni:

Puternicul Aeneas, născut din Anchises și Afrodita, în crânguri, pe dealurile Idae, zeița s-a culcat cu un muritor [143] .

Ei nu doresc și nu suferă [144] . Căci dacă sunt zei, atunci dorința nu-i atinge [sau sunt capabili de iubire senzuală, și atunci nu sunt deloc zei]. Dumnezeu, chiar dacă ia trup conform dispensației divine, va deveni el sclav al dorinței?

Niciodată o asemenea dragoste pentru o zeiță sau un muritor nu mi-a cuprins pieptul și nu mi-a stăpânit sufletul! Nu am iubit atât de mult, captivată de tânăra soție a lui Ixion, care mi l-a născut pe Pirithous, egal în sfat cu un zeu; nici de Danae, fiica cu picioare albe a lui Acrisius, care l-a născut pe Minos pe Creta și gloria lui Rhadamanthus pe oameni; nici de cea mai frumoasă muritoare, Alcmene din Teba, care i-a născut un fiu eroului, marele Hercule; nici măcar de Semele, care l-a născut pe Dionysos, bucuria oamenilor; nu am iubit atât de mult, captivată de regina Demeter cea cu părul blond, de glorioasa Leta însăși și nici măcar de tine, o, Hera [145] .

El este născut, stricăcios și nu este nimic din Dumnezeu în el! Cu toate acestea, ei se angajează și pentru a sluji oamenilor:

Locuința lui Admet! Aici am gustat dulceața mirodeniei muncitorului agricol, fiind un zeu.

Și ei sunt păstori:

Venind în această țară, eu, ca un rătăcitor, am păscut turmele și am salvat această casă [146] .

Așadar, Admet este mai presus de Dumnezeu. O, profet înțelept, care vezi viitorul altor oameni, cum ai putut să nu prevezi uciderea iubitului tău și chiar să-ți ucizi prietenul cu propria mână [147] ?

Am sperat, de asemenea, că buzele Divine ale lui Phoebus, mânate de inspirație profetică, nu vor minți niciodată.

Eschil însuși îl denunță pe Apollo ca fiind un profet fals:

Așa a cântat el însuși, el însuși a fost prezent la ospăț. El însuși a prezis-o și totuși el însuși a devenit ucigașul fiului meu [148] .

22. Totuși, toate acestea pot fi doar capricii ale poeților, iar pentru zei există un sens științific natural, precum cel despre care vorbește Empedocle:

Zeus este strălucirea, Hera este izvorul dătător de viață, Nestis hrănește izvorul pământesc cu lacrimile sale și la fel face și Aidoneus [149] .

Dar chiar dacă Zeus este foc, Hera este pământ, Aidoneus este aer și Nestis este apă, toate acestea sunt doar elemente: focul, apa și aerul, dar niciunul dintre ele nu este Dumnezeu, nici Zeus, nici Hera, nici Aidoneus [150] . Căci ele au originea și sunt alcătuite din materie divizată de Dumnezeu:

Focul, apa și pământul și înălțimile ușoare ale aerului, împreună cu ele - prietenie... [151]

Putem numi zei acele lucruri care nu pot fi conservate fără acțiunea afecțiunii, fiind altfel amestecate cu dușmănie? Conform lui Empedocle, afecțiunea este supremă, iar agregatele sunt subordonate față de ceea ce este mai important. Astfel, dacă considerăm subordonatul și superiorul ca o singură și identică putere, vom considera, fără să ne dăm seama, substanța coruptibilă, fluidă, schimbătoare ca fiind de aceeași onoare cu Dumnezeul necreat, etern și mereu schimbător. Conform stoicilor, Zeus este esența arzătoare, Hera (*Hra) este aerul (at|r), care poate fi observat prin repetarea acestui nume de mai multe ori succesiv, iar Poseidon este băutura [152] . Toți ceilalți explică acest lucru diferit: unii spun că Zeus este aerul dual, combinând femininul și masculinul, alții că el este anotimpul care transformă anul într-un timp cald și numai din acest motiv a scăpat de Cronos. Însă stoicilor li se poate spune următoarele: Dacă

recunoașteți un singur Dumnezeu suprem, care este necreat și etern, și pe de altă parte toate agregatele în care este împărțită materia, și dacă spuneți că Duhul lui Dumnezeu, trecând prin el, primește un nume sau altul în funcție de modificările sale, atunci toate tipurile de materie vor fi trupul lui Dumnezeu, și din moment ce principiile materiale sunt coruptibile, rezultă că numele vor fi distruse în combustie împreună cu prototipurile și va rămâne doar Duhul lui Dumnezeu. Cine va crede că trupurile, a căror varietate materială este trecătoare, sunt zei? Iar celor care spun că Cronos este timpul, iar Rhea pământul, care a conceput și a născut din el, de aceea este considerată mama zeilor, el însuși își zămislește și apoi își devorează urmașii, iar tăierea părților sale pubiene semnifică actul sexual al principiilor masculin și feminin, separând și aruncând sămânța în pântece și generând un bărbat înzestrat cu poftă, care este Afrodita; Nebunia lui Cronos este schimbarea anotimpurilor, care distruge atât însuflețitul, cât și neînsuflețitul, iar lanțurile și Tartarul semnifică anul, care se epuizează în anotimpurile sale - la toate acestea vom aduce obiecțiile noastre. Dacă Cronos este timpul, atunci acesta curge, iar dacă este un anotimp, atunci vine și trece, dar dacă este întuneric, frig sau lichid - niciunul dintre acestea nu durează pentru totdeauna, ci Zeitatea este nemuritoare, nemișcată și neschimbată. Prin urmare, nici Cronos, nici idolul său nu sunt zei. Acum, despre Zeus: dacă el este aerul, care a venit de la Cronos, care a produs principiul masculin - Zeus și pe cel feminin - Hera (prin urmare, ea este atât soră, cât și soție), atunci el este supus schimbării, dar dacă este un anotimp, atunci vine și trece [153] . Dar Zeitatea nu se schimbă și nu se transformă.

Dar de ce să vă obosesc cu alte enumerări? Voi înșivă sunteți mai bine informați decât mine despre opinia fiecărui cercetător al naturii și despre ceea ce au gândit cei care au scris despre natură, fie despre Atena, pe care o numesc gândire, trecând prin toate, fie despre Isis, pe care o numeau natura epocii, din care a crescut totul și datorită căreia, potrivit lor, totul există, fie despre Osiris, pe care fratele său Tifon l-a ucis în vecinătatea Pelusiumului și ale cărui rămășițe Isis le-a căutat împreună cu fiul ei Horus și, după ce le-a găsit, le-a pus în mormânt, care se numește și astăzi mormântul lui Osiris [154] . Acești {cărturari} se grăbesc încoace și încolo printre tipurile de materie și îl pierd din vedere pe Dumnezeul contemplat de rațiune. Ei divinizează diversele principii și particule ale acestor specii, dându-le când un nume, când altul: semănatul grâului este Osiris (de ce pun în gura lui Isis, care găsește rămășițele lui Osiris, reprezentate în mistere prin fructe, cuvintele „Să ne bucurăm când le vom găsi!”) [155] . Dionysos este rodul viței de vie, Semele este însăși vița de vie, iar fulgerul lui Zeus este căldura soarelui [156] . În cele din urmă, cei care zeifică miturile fac orice altceva decât teologie. Ei nu înțeleg că, apărându-i pe zei, nu fac decât să întărească argumentele împotriva lor. Ce legătură au Europa și taurul, sau Leda și lebăda, cu pământul și aerul, încât actul sexual rușinos al lui Zeus cu aceste femei ar putea fi considerat un amestec de pământ și aer? Incapabili să vadă măreția lui

Dumnezeu și să se înalțe în mintea lor (căci nu au nicio afinitate cu cerurile), și-au răspândit gândurile printre felurile de materie și au ajuns chiar la punctul de a zeifica transformările principiilor materiale, ca și cum cineva ar fi confundat corabia pe care navighează cu cârmaciul. Și așa cum nu este de niciun folos o corabie, chiar dacă este echipată cu tot ce este necesar, dacă nu există cârmaci pe ea, tot așa și ordinea principiilor materiale este inutilă în afara Providenței Divine. La urma urmei, o corabie nu va naviga singură, iar principiile materiale nu se vor mișca din locul lor fără Creatorul lor.

23. Poate că tu, care ești superior tuturor celorlalți în înțelegere, mă vei întreba: Cum se face că unii idoli se mișcă, dacă cei cărora le ridicăm statui nu sunt zei? [157] Este cu siguranță dificil de conceput că imaginile neînsuflețite și nemișcate pot face ceva fără intervenția unei forțe care să le miște. Într-adevăr, în unele locuri, orașe și țări, statuile se mișcă atunci când numele lor sunt pronunțate; nu contestăm acest lucru. Dar nu-i considerăm zei pe cei care aduc fericire unora și tristețe altora prin intermediul anumitor acțiuni. Cu toate acestea, am făcut o investigație atentă asupra motivului credinței tale că idolii se mișcă și am stabilit, de asemenea, numele celor care mișcă idolii și acționează prin intermediul lor. Poate că ar trebui, în încercarea de a stabili cine sunt agenții din idoli și de a demonstra că nu sunt deloc zei, să apelez și la dovezi filozofice. Thales, așa cum ne spun experții în operele sale, a fost primul care a făcut distincția între Dumnezeu, demoni și eroi. El îl consideră pe Dumnezeu a fi mintea universală, demonii a fi ființe animate, iar eroii a fi sufletele separate ale oamenilor, sufletele celor care au fost ființe bune și ale celor care au fost ființe rele [158] . Platon, abținându-se de la a judeca restul {științei lui Thales}, acceptă împărțirea acesteia în Dumnezeul negenerat, cei care au venit din Negenerat pentru ordinea cerurilor (planete și stele fixe) și demoni [159] . Despre acești demoni refuză să vorbească, preferând să se adreseze celor care au deja rațional despre ei: „A povesti despre celelalte zeități și a le clarifica originea este dincolo de puterile mele; aici trebuie să avem încredere în cei care au vorbit despre asta înaintea noastră, mai ales că ei înșiși, după spusele lor, erau descendenți ai zeilor și și-au numit destul de clar strămoșii. Nu se poate refuza încrederea în copiii zeilor, chiar dacă nu aduc dovezi plauzibile și convingătoare. Dar dacă pretind că transmit tradiții familiale, suntem obligați prin lege să-i credem. Să acceptăm și să citim, așadar, mărturia lor cu privire la genealogia acestor zei; căci din Gaia și Uranus s-au născut Oceanus și Tethys, din acești doi Phorcys, Cronus și Rhea și urmașii lor, și din Cronus și Rhea Zeus și Hera și toți cei pe care îi știm a fi frații și surorile lor, și din aceștia noii urmași.” [160] Oare Platon, care îl înțelesese pe Dumnezeul etern, contemplat prin minte și rațiune și care îi determinase proprietățile esențiale – ființa adevărată, omogenitatea, bunătatea emanată de El, care este adevărul [161] – credea el cu adevărat că este dincolo de puterea sa să constate adevărul? El, care înțelesese atât „prima putere”, cât și faptul că „toate lucrurile sunt în jurul

Regelui a toate; totul este de dragul lui și El este cauza a toate”, precum și a doua și a treia („al doilea {început} este legat de al doilea {gen}, iar al treilea de al treilea”) [162] , care a determinat ceea ce se numește originea lumii sensibile, adică a cerului și a pământului, - chiar credea el că stabilirea adevărului era „dincolo” de înțelegerea sa?! Sau nu era așa? Totuși, întrucât considera că era absolut imposibil ca zeii să nască și să fie însărcinați (știind că sfârșitul urmează originii), și cu atât mai imposibil să-i convingă pe oamenii care iau miturile literal, a spus că a explica originea celorlalți demoni era „dincolo de înțelegerea sa”, întrucât nu era capabil [163] nici să admită, nici să spună că zeii se nasc. Iar aceste cuvinte ale sale: „Marele conducător ceresc Zeus pe un car înaripat călărește primul, aranjând totul și având grijă de toate. După el urmează armata zeilor și a demonilor” [164] - nu se referă deloc la Zeus, fiul lui Cronos [165] . Căci în acest {pasaj} numele denotă Creatorul Tuturor. Platon însuși, evident, a spus așa, negăsind posibil să-l numească cu alt nume. El își folosește numele popular nu ca fiind inerent lui Dumnezeu, ci pentru claritate, căci era imposibil să-L reprezinte pe Dumnezeu tuturor oamenilor. A ocolit dificultatea cât de bine a putut, folosind cuvântul „mare”, pentru a distinge Cerestul de jos, Necreatul de creatul {Zeus}, care este mai tânăr decât Cerul și Pământul, mai tânăr chiar și decât cretanii, care l-au furat, salvându-l din mâna ucigașă a tatălui său.

>24. Din moment ce ați intrat deja în discuție, ar trebui să menționez opiniile poeților sau ale altor oameni, când am deja multe argumente în rezervă? Căci, dacă poeții și filozofii nu au recunoscut încă un singur Dumnezeu, unii raționând despre zei ca demoni, alții ca materie și alții ca oameni muritori; [166] este oare corect să ne simțim proscriși pentru că afirmăm o distincție între Dumnezeu, materie și esențele fiecăreia dintre ele?

Căci vorbim despre Cuvânt și Fiul Său, precum și despre Duhul Sfânt, ca fiind despre Dumnezeu. Ei sunt uniți prin Putere și se disting prin rang: Tatăl, Fiul și Duhul, Fiul fiind Mintea, Cuvântul și Înțelepciunea Tatălui, iar Duhul fiind o procesiune {din Tatăl} [167], așa cum lumina curge din foc. Apoi admitem că există și alte puteri care se află într-o anumită relație cu materia și o pătrund, dar una dintre ele este adversarul lui Dumnezeu. Totuși, aceasta nu este un fel de opoziție față de Dumnezeu, așa cum Vrăjmășia la Empedocle este opusă Prieteniei, sau Noaptea este opusă Zilei în marea fenomenelor naturale; căci dacă ceva s-ar opune lui Dumnezeu, ar înceta să existe, adică, compoziția sa ar fi imediat distrusă de Puterea și Tăria lui Dumnezeu. Nici nu putem admite că există o oarecare opoziție față de Bunătatea lui Dumnezeu, care este conformă cu El și co-prezentă, așa cum pielea este cu corpul. Nu este ceva în afara Lui, nu o parte a Lui, ci o consecință necesară a ființei Sale, atât de unită și atât de conectată cu El, precum culoarea aurie-aprinsă cu flacăra și albastrul cu cerul. Adversarul este un spirit care {umblă} în jurul substanței, care a apărut din Dumnezeu, asemenea restului îngerilor, cărora le-a încredințat supravegherea

felurilor de substanță [168] . Această întreagă oștire de îngeri a apărut cu scopul de a realiza Providența lui Dumnezeu în ceea ce a fost rânduit de El, astfel încât Dumnezeu să aibă o providență generală și părintească pentru toate lucrurile, [luând stăpânirea și puterea asupra tuturor lucrurilor, călăuzind universul cu cârma înțelepciunii] [169] , iar îngerii, numiți de Dumnezeu peste fiecare parte {separată}, [să aibă providență] pentru acea parte. Așa cum oamenii au liberă alegere între bine și rău (căci nu i-ai lăuda pe oamenii buni și nu i-ai pedepsi pe cei răi dacă viciul și virtutea nu ar fi în egală măsură o chestiune de alegere), și unii sunt sârguincioși în ceea ce le este încredințat, dar există alții care nu sunt de încredere, ceva similar s-a întâmplat și cu îngerii. Întrucât Dumnezeu i-a făcut liberi în alegerea lor, unii au rămas acolo unde i-a așezat după creație, în timp ce alții s-au răzvrătit cu îndrăzneală atât împotriva esenței lor, cât și împotriva misiunii lor. Cel care a fost pus peste materie și speciei sale s-a răzvrătit, și ceilalți care au fost desemnați acestei prime întinderi (observați, totuși, că nu spunem nimic fără dovezi, ci relatăm ceea ce a fost spus de profeți). Și aceștia din urmă au căzut în pofta fecioarelor și s-au dovedit a fi robi ai trupului, iar el însuși a fost nepăsător și trădător în ceea ce i-a fost încredințat. Și astfel, din cei care s-au unit cu fecioarele, s-au născut așa-numiții uriași. Și dacă la poeți se poate găsi parțial o poveste despre uriași, nu fiți surprinși că înțelepciunea lumească [și profetică] [170] diferă, așa cum adevărul diferă de plauzibilitate: una este cerească, iar cealaltă este pământească. Căci la [instigarea insidioasă] a conducătorului materiei

Știm că se spun multe minciuni care sunt similare cu adevărul [171] .

25. Totuși, acești îngeri care au căzut din cer locuiesc în aer și pe pământ și nu sunt capabili să se ridice în regiunile cerești. Iar demonii care rătăcesc deasupra lumii sunt sufletele giganților [172] , iar acești {demoni} efectuează mișcări în conformitate cu compoziția lor, iar îngerii - în conformitate cu dorințele lor. Însuși șeful materiei, așa cum se poate vedea din starea actuală a lucrurilor, direcționează și acționează în opoziție cu Binele lui Dumnezeu.

Adesea următorul gând îmi străpunge mintea: Întâmplarea sau un demon malefic hotărăște treburile muritorilor, Împotriva speranței, împotriva dreptății, El trimite pe unii în exil din draga lor casă, El dăruiește prosperitate altora, Uitând de Dumnezeu… [173]

Și dacă faptul că succesul sau eșecul este posibil împotriva speranței și dreptății l-a impresionat atât de mult pe Euripide, cine este cel care guvernează treburile pământești, ce se poate spune despre asta:

Având în vedere acest lucru, se poate afirma că există o rasă de nemuritori și respecta legea? [174]

Toate acestea l-au obligat chiar pe Aristotel să afirme că lumea cerească nu este prevăzută [175] , deși pentru noi Providența eternă a lui Dumnezeu rămâne în egală măsură:

Ei bine, pământul, fie că îți place sau nu, crește iarbă, hrănind turme grase [176] .

Providența, însă, în fiecare caz particular acționează de dragul adevărului și nu pentru laudă, ajutând oamenii vrednici, în timp ce toate celelalte sunt prevăzute într-o ordine generală, conform unei legi raționale. Însă, întrucât mișcările și acțiunile demonice care pornesc dintr-un spirit ostil produc aceste aruncări dezordonate, care împrăștie oamenii unii aici, alții acolo, și individual și în națiuni întregi, în părți și împreună, în funcție de gradul de legătură al oamenilor cu materia și conștiința lor despre zeitate, din interior și din exterior, de aceea unii, chiar și oameni foarte eminenți în domeniul științei, au considerat că această lume nu este alcătuită după o anumită ordine, ci există și se mișcă prin voința irațională a întâmplării. Ei {gândeau așa}, neștiind că nimic în alcătuirea lumii nu este dezordonat sau neglijent, ci fiecare a apărut conform unui plan rațional, motiv pentru care nu încalcă ordinea indicată lor. Cât despre om, el, conform gândului Creatorului său, este și el o creatură binevoitoare, iar natura sa deja după creație conține un singur fundament rațional, iar structura sa inițial nu încalcă legea predeterminată pentru el, iar scopul său rămâne egal și universal. Cu toate acestea, fiecare persoană este atrasă și se mișcă diferit, conform legii raționale interne și acțiunii acestui prinț puternic, precum și a demonilor care îl însoțesc, deși fiecare are în sine capacitatea de a gândi, inerentă tuturor.

26. Acești demoni, despre care am vorbit mai înainte, îi atrag pe oameni la idoli căzând peste sângele jertfei și lingând sângele jertfei. Acești zei, atât de iubiți de oameni, de la care imaginile și-au primit numele, erau prin naștere oameni, așa cum reiese din relatările vieții lor. Dovada că demonii au fost cei care și-au luat aceste nume vor fi acțiunile adepților cultului lor; unii, de exemplu, își taie părțile pubiene, urmând exemplul Reei, alții fac disecții și incizii, fiind adepți ai lui Artemis, iar zeița Taurică ucide chiar și străini [177] . Cei care se mutilează singuri cu cuțite și biciuri făcute din șira spinării [178] să povestească despre ei înșiși și câte feluri de demoni există. La urma urmei, nu Dumnezeu este cel care îi împinge pe oameni la fapte nefirești!

Când un demon provoacă răul unei persoane, el mai întâi îi dăunează minții… [179]

Dumnezeu, fiind complet bun, este și un binefăcător etern. Și faptul că cei care acționează [în statui] sunt diferiți de zei, față de care

Sunt ridicate, cele mai mari dovezi există în Troia și Paria. Într-unul dintre aceste orașe există imagini ale lui Nerilinus (și este aproape contemporanul nostru), iar în celălalt - Alexandru și Proteus [180] . Mormântul și statuile lui Alexandru se află în piață până în ziua de azi. Mai mult, toate celelalte statui ale lui Nerilinus servesc drept decorațiune a orașului, dacă aceasta poate fi numită un ornament pentru oraș, iar una dintre ele este reputată a fi profetică și vindecătoare pentru bolnavi, motiv pentru care troienii fac sacrificii, ungând și încoronând această imagine cu o {coroană} de aur. Imaginile lui Alexandru și Proteus (cu siguranță amintite de tine pentru că s-a aruncat în foc la Olympia) le consideră pe una profetică, iar pe cealaltă (Alexandru) („jaminal, doar la înfățișare este neînfricat, iubitor de femei”) [181] o oferă public sacrificii și celebrează festivități ca un zeu care ascultă rugăciunile. Ce anume, atunci, Nerilinus, Proteus sau Alexandru mișcă aceste statui, sau poate compoziția lor materială? Însă substanța lor este cuprul, și ce poate face cuprul în sine, dacă i se poate schimba aspectul, așa cum, de exemplu, a făcut Amasis cu baia sa în Herodot? [182] Ce beneficiu aduc Neriline, Proteus sau Alexandru bolnavilor? Și ceea ce se spune că face statuia, a făcut-o chiar și atunci când Neriline însuși era în viață și chiar bolnav.

27. Ce se întâmplă atunci? La început, mișcările irațională și obscure ale sufletului printre opinii produc imagini diferite de fiecare dată: unele sunt extrase din materie, în timp ce altele le modelează și le generează el însuși. Sufletul este supus în special acestui lucru atunci când percepe spiritul material și se amestecă cu el, privind astfel nu spre înălțimile cerești și Creatorul lor, ci mai jos, spre lucrurile pământești, ca și cum ar fi doar carne și sânge, și nu spirit pur. Astfel, aceste mișcări irațională și obscure ale sufletului dau naștere la viziuni și nebunie despre idoli. Și când un suflet lipsit de experiență și maleabil, neavând niciodată auzit sau experimentat cuvinte ferme, nevăzut niciodată Adevărul, necunoscându-l pe Tatăl și Creatorul a toate, își imprimă informații false despre propria sa {natură} - demonii {care planează} în jurul materiei, lacomi de grăsime și sânge jertfelnic, înșelători ai oamenilor, profită de aceste mișcări false ale sufletului oamenilor needucați și le pregătesc viziuni pentru a le insufla propriile gânduri, dar ca și cum ar fi în numele idolilor și statuilor. Și în toate acele cazuri când sufletul, fiind nemuritor, se mișcă el însuși cu înțelepciune, fie că prevede viitorul, fie că se preocupă de prezent, demonii culeg slava pentru aceste fapte.

28. Acum, după toate cele spuse, nu ar fi poate deplasat să spunem ceva despre numele lor. Acum Herodot (în „Istorie”), precum și Alexandru, fiul lui Filip, în scrisoarea sa către mama sa [183] (se spune că fiecare dintre ei a avut conversații cu preoții din Heliopolis, Memphis și Teba) spun, referindu-se la aceste {conversații}, că acești zei erau oameni. Herodot spune: „Așa erau toți acești oameni ale căror statui se aflau acolo și nicidecum zei. Pe de altă parte,

înaintea acestor oameni, în Egipt domneau zei care trăiau cu oamenii, dar unul dintre ei era întotdeauna cel mai puternic. Ultimul dintre acești regi a fost Horus, fiul lui Osiris, pe care grecii îl numesc Apollo. După ce l-a înlăturat pe Tifon, a devenit ultimul rege-zeu din Egipt. Iar Osiris în greacă este «Dionysus» [184] . Așadar, toți ceilalți [zei], precum acesta din urmă, au fost regi ai Egiptului. Și de la ei au venit numele zeilor la greci. Apollo este fiul lui Dionysos și al lui Isis. Herodot însuși spune despre asta astfel: „Potrivit lor, Apollo și Artemis sunt copiii lui Dionysos și al lui Isis. „Leto a fost doica și salvatoarea lor" [185] . Și aceste ființe născute în ceruri au fost primii lor regi și, împreună cu soțiile lor, parțial, aparent, din cauza necunoașterii a ceea ce este adevărata închinare, parțial din recunoștință pentru domnia lor, au fost considerați zei. „Egiptenii sacrifică pretutindeni tauri masculi și viței fără pete. «Nu au voie să aducă vaci: acestea sunt sacre pentru Isis, căci Isis este reprezentată ca o femeie cu coarne de vacă, precum Io la greci» [186] . Cine, așadar, merită mai multă încredere în aceste chestiuni decât cei care, conform obiceiului familial - fiu din tată - au primit funcția și tradiția preoțească? Este puțin probabil ca slujitorii templelor (^otKopoi), care se închină la idoli, să mintă când spun că au fost odată oameni. Totuși, dacă Herodot spunea că egiptenii vorbesc despre zei ca și cum ar fi oameni [187] , el nu ar trebui în niciun caz considerat un autor atunci când spune: „Totuși, ceea ce mi s-a spus despre zei, nu sunt înclinat să trec mai departe, cu excepția, poate, a numelor zeilor" [188] . Acum, din moment ce Alexandru, sau așa-numitul Hermes de Trei Ori Mare [189] , și mulți alții pe care nu-i pot numi, se consideră de același fel {de zei}, de ce nu li s-ar permite cu adevărat să rămână în acest rang, din moment ce sunt regi? Faptul că sunt oameni este dovedit {de obiceiurile} chiar și ale celor mai învățați egipteni, care numesc eterul, pământul, soarele, luna zei; dar ei consideră oamenii muritori, dar mormintele lor sacre. Apollodor explică acest lucru în lucrarea sa „Despre zei" [190]. Herodot spune că suferințele lor sunt mistere: „Am mai spus că în orașul Busiris se celebrează festivalurile dedicate lui Isis. Și astfel se flagelează după sacrificiu, zeci de mii de bărbați și femei. Totuși, nu aș considera permis să descriu modul în care se flagelează" [191] . Dacă sunt zei, atunci sunt nemuritori, iar dacă se flagelează și suferințele lor sunt mistere, atunci sunt oameni. Însuși Herodot spune: „În același sanctuar Sais al Atenei există și mormântul cuiva al cărui nume nu consider permis să-l divulg aici. Este în spatele clădirii templului, de-a lungul întregii lungimi a zidului templului Atenei. Există și un lac acolo, căptușit de-a lungul marginilor cu pietre foarte frumoase, după părerea mea, de aceeași dimensiune cu așa-numitul Lac Rotund de pe Delos. «Pe acest lac, în timpul priveghiurilor lor nocturne, egiptenii săvârșesc acte {care înfățișează} pasiunile zeului» [192] . Cu toate acestea, egiptenii prezintă nu numai înmormântarea lui Osiris, ci și îmbălsămarea sa:

z* „Când li se aduce o persoană decedată, ei le arată rudelor o selecție de imagini pictate în lemn ale defunctului. În același timp, maeștrii arată cea mai

bună metodă de îmbălsămare, folosită pentru cel pe care nu este potrivit să-l numesc în acest caz” [193] .

29. Totuși, chiar și grecii care sunt cunoscători ai poeziei și ai povestirii spun despre Hercule:

Brutalul Hercule, care a dezonorat legea zeilor, și masa pe care a pregătit-o cu ospitalitate pentru străin, la care a comis uciderea lui Iphitus [194] .

Fiind astfel, ar fi putut foarte bine, înnebunind, să ia foc și să se ardă de viu. Despre Asclepius, Hesiod spune:

...părintele zeilor și al muritorilor

S-a înfuriat și a aruncat un fulger strălucitor direct din Olimp. L-a ucis pe dragul său fiu, Leto, mânat de mânie [195] .

Și Pindar:

Dar interesul personal este o povară chiar și pentru pricepere.

Aur, sclipind din mâini ca o recompensă nenumărată,

L-a sedus.

Și fulgerul arzător din mușchii lui Kronid, căzând între una și alta, i-a închis suspinul din piept. I-a închis pe amândoi în soarta lor [196] .

Totuși, dacă ar fi cu adevărat zei, nu ar trata aurul în felul acesta:

O, aur, cea mai mare încântare pentru oameni, Nici mama, nici copiii nu ne dau o asemenea fericire… [197]

Căci o zeitate nu are nevoie de nimic și nu este supusă dorinței. Nu ar muri, căci ar fi oameni muritori, lacomi din cauza ignoranței lor și sclavi ai banilor. Merită oare să înmulțesc exemplele, menționându-i pe Castor, Polydeuces sau Amphiaraus, care, după cum se spune, au fost oameni timp de multe zile și generații și totuși sunt considerați zei, din moment ce chiar și Ino, cu nebunia ei și suferințele pe care le-a adus, sub numele de Leucothea, este „venerată de rătăcitorii mărilor ca o zeiță”, iar fiul ei „Palaemon va fi onorat de marinari”? [198]

30. Dacă chiar și astfel de ticăloși abominabili au fost onorați cu slava de a fi considerați zei, iar Semiramida, fiica lui Derceto, o femeie desfrânată și, în plus, pătată de crimă, este recunoscută ca zeiță siriană, iar sirienii cinstesc [peștii] în

cinstea lui Derceto, iar porumbeii în cinstea Semiramidei (o poveste incredibilă relatată de Ctesias [199] spune că această femeie se presupune că a fost transformată într-o porumbelă), atunci ceea ce este surprinzător este că unii oameni sunt onorați de contemporanii lor cu numele de zei pentru domnia lor despotică? Iată cuvintele Sibilei, pe care chiar Platon o menționează:

Această generație de oameni muritori era deja a zecea de când potopul i-a cuprins pe oamenii care fuseseră înainte. Și apoi au domnit glorioșii copii ai Gaiei cu Uranus: Cronos și Titan, Iapetus, ai Pământului și Cerului cărora oamenii le-au dat nume, dând nume tuturor lucrurilor. Căci ei au fost primii dintre oamenii muritori [200] .

Așadar, unii sunt numiți zei datorită puterii lor, precum Hercule sau Perseu, iar alții datorită meșteșugului lor, precum Asclepius? Așadar, unora li se acorda această onoare supușii lor, iar în alte cazuri, aceasta era făcută chiar de conducători, unii acceptând titlul din frică, iar alții din respect pentru nume. Anginous, de exemplu, era considerat zeu doar datorită atitudinii umane a strămoșilor tăi față de supușii săi [201] , iar apoi toți ceilalți erau acceptați complet fără nicio considerație.

Cretanii mint neîncetat: cretanii ți-au făcut chiar și un sicriu, o, doamne, dar n-ai murit deloc [202] .

Crezi, o, Callimah, în realitatea nașterii lui Zeus, dar nu crezi în mormântul său și, dorind să ascunzi adevărata stare a lucrurilor, de fapt, proclami ignoranților că el a murit. Căci chiar și atunci când privești peștera, îți amintești de nașterea Reei, iar când vezi mormântul, încerci să-i ascunzi moartea, neștiind că Dumnezeu este unul, că nu a venit la existență și că este etern. Așadar, fie fabulele despre zei spuse de gloată și de poeți sunt neadevărate, caz în care venerarea lor va fi superfluă (căci dacă aceste tradiții sunt false, atunci obiectul lor nu există), fie dacă toate aceste dureri ale nașterii, aventuri amoroase, crime trădătoare, furturi, tăieri și arderi sunt adevărate, atunci ele nu există deloc, au încetat să mai existe, căci au venit din nimic. Ce sens are atunci să credem în unele {povești} și nu în altele, dacă poeții înșiși le-au compus, dorind doar să le sporească venerația? Este puțin probabil ca cei care i-au făcut zei, care au divinizat împrejurările vieții lor, să le fi inventat suferințele.

Așadar, s-a dovedit că nu suntem atei, recunoscându-L pe Dumnezeu, Creatorul acestui univers, și Cuvântul Său, dacă nu în măsura cerută de subiect, atunci conform abilităților mele.

31. Mai mult, ei inventează multe lucruri împotriva noastră despre „ospețe” și „amestecuri” fără Dumnezeu [203] . Fac acest lucru pentru a oferi o bază

rațională urii lor față de noi și intenționează fie să ne abată de la calea aleasă prin intimidare, fie să-i întoarcă pe cei aflați la putere împotriva noastră și să ne amărească cu ajutorul unor grămezi de calomnii. Încearcă să facă această glumă celor care știu că este obiceiul din cele mai vechi timpuri (și nu numai în timpul nostru) ca, conform unei anumite legi și reguli divine, viciul să se ridice inevitabil împotriva virtuții. Pitagora, de exemplu, a fost ars în foc împreună cu trei sute de discipoli, Heraclit și Democrit au și ei {au suferit}: primul a fost expulzat din Efes, iar celălalt, cum se spune, din Abdera sub acuzația de nebunie. Socrate a fost condamnat la moarte [204] . Totuși, întrucât acești oameni nu sunt considerați răi în sens moral doar din cauza opiniei care există în rândul gloatei, atunci calomnia iresponsabilă răspândită de anumiți oameni nu aruncă o umbră asupra vieții noastre morale, căci conștiința noastră este curată înaintea lui Dumnezeu. Dar, apropo, voi răspunde și la aceste acuzații.

De fapt, sunt sigur că m-am apărat deja în fața ta prin cele spuse. Căci, întrecându-i pe toți în inteligență și educație, știi că cei care L-au făcut pe Dumnezeu standardul întregii lor vieți, astfel încât omul să devină fără prihană și fără prihană înaintea feței Sale în fiecare faptă, sunt incapabili să admită chiar și gândul celui mai mic păcat. Dacă am fi convinși că ne-a fost dată doar această viață pentru a o trăi, atunci poate că ar fi posibil să ne suspectăm că suntem robi ai cărnii și ai sângelui sau că păcătuim din cauza neputinței noastre de a rezista lăcomiei și poftei. Dar dacă socotim că Dumnezeu cunoaște toate gândurile și cuvintele noastre, atât ziua, cât și noaptea, că El este atotlumină și vede în inimile noastre și că, despărțindu-ne de această viață, vom găsi o altă viață cerească, mai bună decât aceasta (și nu alta pământească), și, de asemenea, că vom fi cu Dumnezeu și cu Dumnezeu, neschimbați și nepătimiți în suflet, dar nu ca ființe trupești, deși suntem îmbrăcați în carne, ci vom deveni un duh ceresc; și dacă cădem, ca și alții, atunci ne așteaptă o viață mult mai rea în foc, cu greu am păcătui intenționat, expunându-ne pedepsei Marelui Judecător. Căci Dumnezeu nu ne-a creat ca niște oi sau ca niște vite de jug, într-un cuvânt, ceva secundar, și nu ca să pierim sau să fim mistuiți.

32. De fapt, nu este ciudat să spună despre noi ceea ce spun despre zeii lor. Își reprezintă chiar și pasiunile în mistere. Dar dacă au decis să considere actul sexual fără discernământ și fără discernământ un lucru teribil, ar trebui să-l urască pe Zeus, care a născut copii cu mama sa Rhea și cu fiica sa Cora și a luat-o și pe propria sa soră de soție; sau pe cântărețul tuturor acestora, Orfeu, care l-a reprezentat pe Zeus ca pe o persoană mai impie și mai profană decât însuși Thyestes. El a avut relații sexuale cu propria sa fiică, dorind să domnească și să fie răzbunat, împlinind oracolul [205] . Dar noi suntem atât de departe de această desfrânare dezordonată încât nu putem pofti nici măcar cu o privire. {Scriptura} spune: „Oricine se uită la o femeie cu poftă a comis deja adulter cu ea în inima lui” [206] . Căci nu ne este îngăduit să vedem mai mult

decât pentru ce a creat Dumnezeu ochii, întrucât ei sunt lumină pentru noi, iar dacă a privi cu poftă este deja desfrânare pentru noi, care considerăm că ochii au fost creați pentru un alt scop și credem în judecata viitoare chiar și pentru gânduri - cum atunci nu cred în puritatea noastră morală? Regulile vieții noastre nu urmează legi omenești, pe care un ticălos {corupt} le poate chiar încălca - învățătura noastră, așa cum v-am dovedit la început, este inspirată de Dumnezeu - legea noastră este porunca lui Dumnezeu, care a stabilit o relație egală între noi și rudele noastre ca standard al dreptății. De aceea, după vârsta lor, îi considerăm pe unii ca fii și fiice, pe alții - frați și surori, iar pe cei mai în vârstă îi cinstim ca mame și tați [207] . Cât despre cei pe care îi numim frați și surori și prin alte nume generice, avem mare grijă să le protejăm trupurile de violență și corupție. Din nou, așa cum spune Cuvântul, „dacă pecetluiește a doua sărutare, simțind plăcere în ea...” [208] și așa mai departe. Ar trebui să fim atât de precișii când vine vorba de sărutări, sau mai degrabă de un fel de salut, căci dacă este tulburat chiar și puțin de un gând impur, Dumnezeu ne va lipsi de viața veșnică [209] .

33. Întrucât așteptăm cu nerăbdare viața veșnică, disprețuim bucuriile acestei vieți, chiar și pe cele care încântă sufletul. Fiecare dintre noi privește soția pe care a luat-o după obiceiurile noastre doar ca pe viitoarea mamă a copiilor săi. Așa cum un fermier seamănă semințe în pământ și așteaptă să încolțească vlăstarii, fără să mai semene, tot așa pentru noi limita dorinței este procrearea de copii. Printre noi se pot găsi chiar mulți bărbați și femei care au păstrat celibatul complet până la bătrânețe, în speranța de a se apropia astfel de Dumnezeu. Și întrucât o viață de virginitate și celibat te apropie de Dumnezeu, și chiar gândul la dorință te îndepărtează, motiv pentru care fugim de astfel de gânduri, evităm faptele în sine cu mult mai mult zel. Căci preocuparea noastră nu este despre argumente verbale, ci despre exemplu și învățătură. [Gândim astfel:] fie o persoană rămâne aceeași cum s-a născut, fie trăiește într-o singură căsătorie. O a doua căsătorie este adulter sub un pretext plauzibil: „Dacă un bărbat își lasă soția și ia pe alta, comite adulter” [210] , spune Scriptura, nepermițând soțului nici să o lase pe cea care a fost lipsită de feciorie de el, nici să se căsătorească cu alta. Iar cel ce divorțează de prima sa soție, chiar dacă este moartă, este un adulter ascuns, călcând rânduiala lui Dumnezeu, deoarece la început Dumnezeu a creat un singur soț și o singură soție, despărțind comunitatea trupească de trup pentru unitate în amestecul raselor.

34. În cazul nostru (nu am nimic de tăcut) putem aminti proverbul: „Chiar și desfrânata o învață pe femeia cea dreaptă” [211] . La urma urmei, cei care au aranjat piața desfrânării și au creat pentru tineri paradisuri ilegale cu tot felul de distracții rele, necruțând nici măcar tinerii și, ca să spunem așa, „bărbații care comit necuviințe cu bărbații” [212] , răzvrătindu-se în orice fel împotriva posesorilor celei mai mari demnități și frumusețe fizică, necinstesc astfel

frumusețea creată de Dumnezeu (căci nu există frumusețe nativă pe pământ, ci toată este trimisă de mâna și gândul lui Dumnezeu). Și astfel, din cauza a ceea ce sunt conștienți în ei înșiși și din cauza a ceea ce spun despre zeii lor, pe care îi prezintă cu lăudăroșie ca fiind merite și virtuți ale lor, ne batjocoresc pe noi, fiind desfrânați și sodomiți, îi batjocoresc pe cei necăsătoriți sau pe cei odată căsătoriți. Trăiesc ca peștii, căci și ei înghit tot ce le iese în cale, iar cel mai puternic îi alungă pe cei mai slabi. Aceasta este adevărata devorare a cărnii omenești, atunci când ei încalcă legile existente, pe care voi și strămoșii voștri le-ați stabilit pentru o mai mare dreptate, astfel încât nici guvernatorii regiunilor trimise de voi nu sunt în stare [să respecte] deciziile instanțelor judecătorești. Dar noi nici nu ne putem scăpa de bătăi, nici nu ne putem îndreptăți, căci nu suntem deloc ascultați. Așadar, nu este suficient să fim drepți (dreptatea este relația dintre egali), ci trebuie să devenim și blânzi și fără plângeri [213] .

35. Ce persoană sănătoasă la minte ar numi oameni ca noi criminali? Este imposibil să mănânci carne de om fără să ucizi pe cineva mai întâi. În primul rând, acești oameni pur și simplu mint, iar în al doilea rând, dacă cineva îi întreabă dacă au văzut cu ochii lor ceea ce spun, este puțin probabil să existe o persoană suficient de nerușinată să răspundă că a văzut.

Avem și noi sclavi, unii mai numeroși decât alții [214] , de care treburile noastre nu ar fi ascunse. Dar niciunul dintre ei nu ar inventa astfel de lucruri și cine ar încerca să-i acuze de crimă și canibalism pe cei care, după cum știe toată lumea, nici măcar nu pot privi o ucidere dreaptă de oameni. Cine, de exemplu, ar refuza să privească luptători înarmați care se luptă între ei sau cu animale sălbatice, mai ales când voi înșivă îi aranjați? [215] Noi însă, considerând că priveliștea crimei nu este departe de uciderea cu propriile voastre mâini, am refuzat astfel de spectacole. Cum putem atunci noi, care nu vedem deloc {asta}, pentru a nu fi pătați și spurcați, să ucidem? Și dacă spunem chiar că femeile care folosesc mijloace pentru ablația fătului comit crimă și vor fi trase la răspundere pentru ablație în fața lui Dumnezeu, atunci cum putem ucide? Căci unul și același om nu poate considera ceea ce este pus în pântece ca fiind o ființă vie și, prin urmare, nu indiferentă față de Dumnezeu și, în același timp, să-i ucidă pe cei care au venit la viață [216] . El nu se poate opune abandonului copiilor, echivalând acest lucru cu pruncuciderea, și în același timp să distrugă un copil deja alăptat. Cât despre noi, suntem de acord cu noi înșine în toate și nu împărtășim opinii contrare, supunându-ne rațiunii și neavând putere asupra ei.

36. Și cine, crezând în înviere, va deveni mormânt pentru trupurile care vor învia? Desigur, una și aceeași persoană nu poate crede că trupurile vor învia și, în același timp, le va mânca ca și cum acest lucru nu s-ar întâmpla și, de asemenea, să creadă că „pământul își va da morții” [217] și că nu va fi tras la răspundere pentru cei pe care i-a îngropat în sine. Dimpotrivă, a nu se abține de

la faptele rele este caracteristic oamenilor care cred că nu vor da socoteală pentru viața lor aici, fie ea bună sau rea, că nu există înviere deloc și care cred că sufletul va pieri odată cu trupul și, cum s-ar spune, se va estompa. Dar cei care sunt convinși că nu există nimic care să rămână necunoscut lui Dumnezeu și că pedeapsa va veni atât pentru mișcările nerezonabile ale sufletului, cât și pentru complicele său, trupul [218] , nu au nici cel mai mic motiv să păcătuiască. Dacă însă i s-ar părea cuiva o absurditate completă că acest corp putred, descompus și în descompunere va fi recreat, atunci cei care nu cred în acest lucru ar trebui să ne acuze nu de ticăloșie, ci de prostie. Căci atunci ne amăgim singuri cu aceste argumente, dar nu facem rău nimănui. Cred că este superfluu să demonstrăm aici că opinia despre învierea trupească este împărtășită nu numai de noi, ci și de mulți filozofi, ca să nu creadă cineva că introducem raționamente străine, vorbind, de exemplu, despre inteligibil, sensibil și relația dintre ele, sau că esența incorporeală este precedată de corporală, iar inteligibilul stă deasupra sensibilului, deși întâlnim mai întâi sensibilul, sau cum corporalul constă din incorporeal în conjuncție cu inteligibilul, iar [sensibilul] - din inteligibil [219] . Astfel, potrivit lui Platon și Pitagora, nimic nu împiedică corpurile care au fost descompuse în părțile care le-au constituit inițial să fie recreate din aceleași părți.

37. Să lăsăm însă discuția despre înviere. Dar tu, o, tu, care ești întotdeauna cel mai vrednic atât prin calitățile tale naturale, cât și prin învățătura ta, care păstrezi cumpătarea în toate, care ești omenesc și cel mai vrednic de puterea împărătească, arată-mi mie, care ai respins toate acuzațiile și ai arătat că suntem atât temători de Dumnezeu, cât și blânzi și cumpătați în suflet, milă împărătească. Cine este mai vrednic de îngăduință în cereri decât noi, care ne rugăm pentru casa ta împărătească, ca fiul să moștenească împărăția de la tatăl său în cea mai înaltă dreptate și ca puterea ta în lume să se îmbogățească cu fiecare adaos și ofrandă? Căci și noi avem nevoie de aceasta pentru a „trăi o viață liniștită și tăcută” [220] și a îndeplini cu sârguință ceea ce se cere.

A. V. Muravyov „Acest om a predicat creștinismul, păstrând în același timp mantaua unui filosof…”

Printre scriitorii creștini ai secolului al V-lea, numiți apologeți, adică apărători ai creștinilor și ai credinței creștine în fața păgânismului de stat, Atenagora ocupă unul dintre locurile principale. Întreaga perioadă poate fi numită Prima Apologetică, adică prima încercare a creștinilor de a se opune politeismului cu arma filosofiei. Ea se caracterizează, pe de o parte, prin sarcina juridică de a elibera Biserica creștină de persecuția oficială, iar pe de altă parte, printr-o largă dezvoltare a problemelor filosofice și teologice cu implicarea și un anumit tip de asimilare a materialului filosofiei păgâne.

Perioada precedentă a literaturii bisericești (așa-numiții părinți apostolici) a fost caracterizată de o luptă activă pentru unanimitate în Biserică împotriva gnozei și a „erorilor iudaizanților”. Apologeții s-au confruntat cu sarcina de a explica Adevărul creștinismului păgânilor educați, un fel de adaptare culturală a doctrinei. Semnificația acestei perioade este greu de supraestimat: atunci s-a pus temelia utilizării realizărilor filosofiei antice în explicarea doctrinei creștine. Terminologia apologeților a îmbogățit semnificativ limbajul creștinismului învățat. Și, deși nu știm dacă activitățile lor au avut vreo influență asupra politicii anticreștine a împăraților (cel mai probabil, dacă au avut-o, atunci a fost foarte nesemnificativă), acestea au contribuit la acceptarea creștinismului de către societate în ansamblu.

Printre ceilalți apologeți ai secolului al V-lea (Sfântul Iustin Filosoful, Tațian, Teofil al Antiohiei, Aristide, Minucius Felix), Atenagora iese în evidență. Unul dintre principalele motive pentru aceasta este tăcerea aproape completă a istoriografiei creștine și a tradiției bisericești în general. Nici Eusebiu, nici Fericitul Ieronim de Stridon nu-i menționează numele. Singura dovadă indirectă a fost un citat din Atenagora al Marelui Mucenic Metodie din Olimp (a pătimit în jurul anului 331), care a ajuns până la noi în transmiterea ereziologului Epifanie din Cipru (Papan. 64. 20. 21). Se pare că în Bizanț singurul cititor al operelor lui Atenagora a fost episcopul de Cezareea, Arefa, la instrucțiunile căruia a fost compilată celebra copie a „Parisinus Graecus 451”, „Arephas Codex” [221] . Chiar și enciclopedistul Sfântul Patriarh Fotie (sfârșitul secolului al IX-lea) citează numele său doar în legătură cu citatul menționat anterior din Epifanie (Bibl. cod. 243, PG 6293B).

Între timp, personalitatea și activitățile lui Atenagora merită o atenție deosebită. Putem culege informații fragmentare despre viața sa doar din fragmente ale istoricului din secolul al V-lea, Philip Sidetes, citate de Nicephorus Callisgus (Epitome Philippi Sidetis in Baros, fr. 142, vezi: Theodores Anagnostes. Kirchengeschichte / Hrsg. G. Hansen. - Berlin, 1971. - GCS). El relatează că Atenagora a fost „primul elev al școlii din Alexandria, trăit în timpul lui Hadrian și Antoninus, căruia i-a adresat un discurs de apărare pentru creștini (яер Xpiaxiavcov 7tpeopei)TiKov). Acest om a predicat creștinismul, păstrând mantaua unui filosof și a fost conducătorul școlii academice (jtp6i0Td(XEV0<;). Concepând ideea de a scrie un tratat împotriva creștinilor chiar înainte de celți, s-a cufundat în studiul Sfintelor Scripturi... a fost inspirat de Duhul Sfânt... și, asemenea lui Pavel, a devenit din persecutor un învățător al credinței... Clement, autorul „Stromatelor”, a fost discipolul său, așa cum Pantene a fost [un discipol] al lui Clement... Acest Pantene a fost [cândva] pitagoreic, iar discipolul și urmașul său a fost... Origen.” Din păcate, această mărturie, atât de importantă pentru stabilirea vieții lui Atenagora, este plină de inexactități și inconsecvențe - nu degeaba istoricul Socrate (N. E. VH, 27) și patriarhul Fotie l-a criticat pe Filip ca fiind un istoriograf mediocru. Din „Mijlocirea” lui Atenagora rezultă cu toată

claritatea că acesta nu a fost un contemporan al lui Hadrian și Antonin și a trăit sub Marcus Aurelius și Commodus. Cronologia Școlii Cuvintelor Sacre din Alexandria este, de asemenea, controversată. Cronologia tradițională a acestei Școli (Pantenus - Clement - Origen) se bazează pe indicația lui Eusebiu (NE VI, 6). Este posibil ca această schemă diadohică în sine să fie, într-un anumit sens, o violență împotriva adevărului istoric, comisă prin analogie cu tradiția Academiei Ateniene, iar istoricul cezarian îndreaptă cronologia. El însuși (NE V, 10) menționează absența lui Pantenus în Orient, în India, pentru predicare, iar Alexandru al Ierusalimului într-o scrisoare către Origen (citată, de altfel, de același Eusebiu - NE VI, 14) vorbește despre Pantenus și Clement ca profesori ai lui Origen. Dacă acceptăm această corecție, Atenagora ar fi putut fi foarte bine Predecesorul lui Pantenus în funcție. erudit. Această ipoteză este susținută de cercetătorul modern L. Barnard [222] . Patrologul rus P. Mironositsky credea că Atenagora ar fi putut fi un erudit nu al celebrei Școli, ci al școlii creștin-platonice din Alexandria. B. Pudron și L. Barnard [223] atrag, de asemenea, atenția asupra unui pasaj din lucrarea lui Atenagora „Despre învierea morților”, care citează ca exemplu construirea de țarcuri pentru cămile de către o persoană (av0pco7to<; jtoiri (ifev oIkov…Pouai Koi кацт|X, oi;) [224] , ceea ce indică probabil o cunoștință strânsă cu aceste animale, caracteristică unui egiptean. De asemenea, este curios faptul că Atenagora a folosit terminologia lui Filon din Alexandria - „IvGeov lueica” („spirit divin”) și „ë^taats Houyoucoi” (literal - „performanță din rațiune”) [225] (Capitolul IX). Totuși, aceste paralele în sine nu dovedesc nimic, întrucât utilizarea terminologiei lui Filon s-ar fi putut produce și prin transmitere indirectă. Se poate menționa, de asemenea, că, potrivit lui Photius [226] , un anume Boif (Bofjeoq) și-a dedicat lucrarea „Despre expresiile complexe la Platon” unui anume Atenagora. Totuși, aici putem fi de acord cu B. Pudron că nu este permis să se tragă concluzii pe baza unei referințe atât de vagi și trecătoare [227] .

Operele „Mijlocire pentru creștini” și „Despre învierea morților” sunt asociate cu numele lui Atenagora. Nu o vom lua în considerare pe a doua dintre aceste lucrări, limitându-ne la a sublinia semnificația și importanța sa în examinarea istorică a dogmei învierii trupești și prima încercare din știința creștină de a reconcilia realizările științifice ale epocii cu adevărurile doctrinei creștine.

Opera lui Atenabor, Mijlocirea pentru creștini, publicată aici, a fost probabil scrisă în 176-177. Discursul din Mijlocire conține termeni foarte importanți: a fost scrisă înainte de moartea lui Marcus Aurelius în Germania, în 180, când acesta își asumase deja titlul de Sarmaticus, iar pe de altă parte, nu mai devreme de 176, când Commodus și-a asumat titlul de împărat (aitocrature). Referințele din text la o perioadă de calm pașnic, aluzia la numele lui Peregrinus Proteus (capitolul 26, 3-5) și paralelismul acuzațiilor aduse creștinilor cu faptele martirilor de la Lyon (cca. 177) ne permit să datăm această lucrare destul de precis. Cercetătorii se

întreabă dacă forma „Mijlocirii” a fost doar un artificiu literar sau dacă Atenagora, la fel ca Filon din Alexandria în 39-40, și-a prezentat sau predat personal opera împăratului. Datele istorice susțin probabil această ultimă ipoteză. După revolta egipteană a bucolilor din 172 și rebeliunea guvernatorului Siriei, Cassius, în 175, situația din provinciile estice a fost extrem de instabilă [228] , ceea ce s-a reflectat în atitudinea populației lor față de creștini. Pe 28 iulie 175, Marcus Aurelius a fost din nou recunoscut în Egipt [229] , care inițial a luat partea uzurpatorului Cassius. Împăratul i-a tratat cu amabilitate pe egipteni și a petrecut iarna anilor 175/176 în Egipt. Se poate presupune că tratamentul generos al lui Marcus Aurelius față de egipteni l-a determinat pe Athenagoras să-i ofere personal „Mijlocirea” sa. Cele de mai sus, desigur, nu exclud posibilitatea distribuirii „Predstavalului” în scopuri propagandistice în rândul publicului cititor.

Pe scurt, putem spune că în prezent nu avem dovezi irefutabile pentru ipoteza „alexandrină”. Bazându-ne în întregime pe fapte, noi, la fel ca B. Pudron, trebuie să ne abținem de la a emite o judecată definitivă cu privire la locul vieții și activității lui Atenagora (numele său „atenis”, în principiu, poate însemna multe lucruri, dar poate fi și pur și simplu un titlu onorific). Cu toate acestea, într-un sens ipotetic, putem prefera ipoteza „alexandrină” celei „Asiei Mici” [230] , pentru care nu există aproape nicio bază.

Chestiunea orientării filosofice și teologice a lui Atenagora nu pare să cauzeze dificultăți la prima vedere. Desigur, această întrebare în sine ar trebui pusă în următorul sens: cu ce bagaj filosofic a ajuns autorul nostru la creștinism? Cititorul observă imediat standardul strict cu care Atenagora abordează învățăturile filosofice ale antichității: tot ceea ce contrazice într-un fel sau altul învățătura creștină este criticat fără milă de el și, uneori, chiar ridiculizat. Pe de altă parte, este clar că, fiind liderul școlii platonice, se bazează într-o oarecare măsură pe curentul filosofic dominant al acelei vremuri, definit drept „platonism mediu”. Acesta se caracteriza printr-o încercare de a sintetiza categorii stoice (în primul rând doctrina Khbuo^akh, mintea lumii și sufletul lumii, doctrina etică a destinului), elemente ale aristotelismului (doctrina primului motor, entelehia, aparatul logico-categoric) cu conținut platonician (demiurgul-Dumnezeu transcendental, lumea esențelor pure (ideilor), întreaga ierarhie noetică etc.). În cadrul acestei tradiții, cel mai apropiat de Atenagora este platonicianul Alcinous, care a predat în Smirna în anii 151-152, autorul „Didascalicii” („Epitomelor”) [231] . Este posibil să se calculeze limitele istorice și filosofice exacte ale acestei apropieri, dar noi, trimițând cititorul la lucrările detaliate ale lui D. Powell [232] și B. Poudron [233] , ne vom limita la a evidenția diferența dintre cea mai înaltă Zeitate nepredicată și Minte și la demonologia dezvoltată a lui Alcinous. Opiniile și terminologia stoică sunt utilizate pe scară largă de Atenagora, în special, este caracteristică identificarea termenului stoic *t)YEHOVIk6v* (Șofer) cu cel platonician *Xoyiatucov* sau utilizarea termenului

„rosnkt) gwoia*, asociat cu ideile înnăscute platonice [234] . Critica politeismului păgân în argumentarea sa datează din tradiția academică (post-Carneades) de critică a imoralității zeilor [235]. Utilizarea Florilegiei (Dicta Flatonis) lui Platon provine, aparent, și din practica academică. Probabil că critica dură la adresa peripateticilor este legată de tradițiile platonismului mediu. În ceea ce privește stoicismul, trebuie adăugat că, în doctrina lui Hristos-Logos, Atenagora ni se pare mai precaut și mai puțin supus influenței implicațiilor păgâne (în sensul înțelegerii subordinaționiste) ale ideii stoice de Logos decât Justin. De asemenea, trebuie remarcat faptul că Atenagora a fost primul scriitor creștin care a apelat la utilizarea largă a tradiției orfice (vezi capitolele 18, 20, 22, 32 și notele corespunzătoare). Cu toate acestea, ne este dificil să judecăm gradul de originalitate a sa aici, deoarece teogoniile orfice însele sunt folosite de el pentru o critică mai reușită a zeilor păgâni, a cărei metodologie, așa cum am spus, se întoarce la tradițiile Academiei. În general, este foarte dificil de evaluat amploarea cunoștințelor lui Atenagora despre un anumit filosof sau o anumită școală: de regulă, tradiția filosofică era studiată în practica școlară conform florilegiei. De exemplu, este evident că apologetul nostru îl citește cu greu pe Aristotel ca atare, citând adesea și de bunăvoie pe Platon, dar amploarea cunoștințelor sale despre textele platonice este foarte dificil de determinat. Printre trăsăturile filosofice ale lui Atenagora, L. Barnard [236] notează, de asemenea, prima utilizare în tradiția creștină a analogiei existenței Divinului (6 (bv)) și a umanului ca argument filosofic.

Învățătura teologică a lui Atenagora se distinge prin claritatea sa deosebită și expunerea logică. El construiește un concept foarte clar al creației ca manifestare a perfecțiunii divine. P. Balanos [237] notează ca un merit special utilizarea de către Atenagora a metodei formal-logice pentru a demonstra unitatea lui Dumnezeu. Pentru teologia liturgică, Atenagora este important prin faptul că a fost primul care a folosit termenul ulterior cunoscut ca bshaschaktos (fără sânge) [238] în legătură cu Jertfa liturgică și a subliniat, de asemenea, semnificația epistemologică a împărtășirii cu miere și lapte după sacramentul Botezului. În domeniul teologiei morale, Atenagora este interesant pentru condamnarea sa vehementă a celei de-a doua căsătorii ca „adulter sub un pretext plauzibil”.

La cele spuse, se poate adăuga că analiza textuală și teologică relevă o anumită continuitate în gândirea lui Atenagora și a Sfântului Iustin Filosoful. Nu avem o claritate completă asupra acestei chestiuni (tradiția biografică este de vină), dar ar fi destul de tentant să ne imaginăm posibilitatea unor contacte între Atenagora și elevii lui Iustin (existența unei anumite școli la Roma, probabil chiar și după 165, este evidentă din sursele disponibile) [239] .

Prezenta traducere este realizată conform ediției lui E. J. Goodspeed, ținând cont de conjecturile lui T. Otto și E. Schwartz și verificată conform ultimei ediții a lui B. Pudron. În unele cazuri, traducătorul a fost ajutat în mod neprețuit de corecturile și explicațiile făcute de Arefa în marginile manuscrisului „Paris. Graec. 451”. Atenagora a fost tradus în rusă de P. Preobrajenski, dar această traducere este destul de învechită și, în plus, nu este foarte accesibilă cititorului rus.

În text se folosesc următoarele notații: […] — conjecturi sugerate de editori; {…} — cuvinte inserate de traducător în funcție de sens. În unele cazuri, între paranteze, în conformitate cu regulile sintagmei ruse, sintagmele nu trebuie separate de restul propoziției în originalul grecesc.

Mai jos este o listă de referințe:

1. Athenagore. Supplique au sujet des Chretiens. Sur la resurrection des morts / Ed. de Pouderon B. // Surse Chretiennes. - Ns 379. - Paris, 1992.

2. Die Altesten Apologeten/Hrsg. von Goodspeed E. J. - Gottingen, 1914.

3. Opera Athenagorae Atheniensis (Corpus apologetarum Christianorum saecli sec. V. VII) / Hrsg. von Otto J. K. Th. — Jena, 1857.

4. Athenagore Suplique/Ed. de Bardy G. // Surse Chretiennes. - Paris, 1943. - Nr. 3.

5. Barnard L. W. Athenagoras. A. Studiu asupra apologeticii creștine din secolul al II-lea // Theologie historique. - Na 18. - Paris, 1972.

6. Pouderon B. Athenagore d'Athenes, Philosophe Chretien // Theologie historique. - Paris, 1989. - Nr. 82.

7. Mironositsky P. Athenagoras. - Kazan, 1894.

8. Preobrajenski P. Lucrări ale apologeților creștini timpurii. — ML, 1856.

În concluzie, aș dori să le mulțumesc colegilor mei de la Departamentele de Patrologie și Limbi Vechi ale Institutului Teologic Ortodox Sfântul Tihon, A. I. Sidorov și A. V. Vdovichenko, pentru ajutorul și sfaturile acordate. Le mulțumesc profesorului S. R. West de la Universitatea Oxford pentru sfaturile și clarificările valoroase, lui Don Silvio Franca pentru ajutorul neprețuit cu literatura de specialitate și colegului meu de la Institutul de Istorie Universală al Academiei Ruse de Științe, D. E. Afinogenov, pentru comentariile și corecturile utile.

Cuvântul lui Tațian către greci

Traducerea se bazează pe ediția: Tatian. Ohio ad Graecos și Fragmente / Ed. M. Whittaker. — Oxford, 1982 (în unele cazuri, se acceptă lecturi de la alte edituri). Notele se bazează, de asemenea, parțial pe această ediție.

1. Nu fiți atât de neînduplecați cu barbarii, oameni din Elada, și nu vă supărați pe învățăturile lor. Căci ce îndeletnicire dintre voi nu și-a avut originea la barbari? Căci arta divinației a fost inventată de telmesieni [240] , și de cei mai pricepuți, de carieni, prin divinație după stele, de frigieni și cei mai vechi isauri, prin zborul păsărilor, de ciprioți, prin sacrificii, de babilonieni, prin astronomie, prin magie de perși, prin geometrie de egipteni și prin alfabetizare de fenicieni. Așadar, încetați să mai numiți imitația o invenție. Căci Orfeu v-a învățat să compuneți și să cântați versuri și v-a învățat și inițieri în mistere, tusci v-au învățat să modelați din lut, să compuneți istorii - cronicile egiptene, iar de la Marsyas și Olimp [241] ați luat arta cântării la flaut - și amândoi erau frigieni. Oamenii de la țară au inventat flautul, tirrenii - trompeta, meșteșugul fierarului - ciclopii [242] , iar știința scrierii literelor (a fost inventată) de o femeie care a condus cândva perșii, după cum spune Hellanicus [243] , și numele ei era Atossa [244] .

Așadar, lăsați deoparte aroganța voastră și nu vă prefaceți în vorbe, voi care vă lăudați pe voi înșivă și vă alegeți apărătorii din mijlocul vostru. Oamenii înțelepți ar trebui să aștepte mărturia altora și să fie de acord și în pronunția cuvintelor. Dar acum se dovedește că voi singuri nu sunteți în ton (cu voi înșivă) nici măcar în conversație. Căci dorienii nu au același dialect ca aticanii, iar eolienii nu se exprimă în același mod ca ionienii, și domnește o asemenea dezordine acolo unde nu ar trebui, încât nu știu pe cine să numesc elen. Și ceea ce este cel mai absurd dintre toate, respectați expresii care nu au legătură cu voi și, abuzând uneori de expresii barbare, ați adus o confuzie completă în dialectul vostru. Din această cauză ne-am luat rămas bun de la înțelepciunea voastră, oricât de excelenți ar fi oamenii care s-au străduit în ea. Pentru toate acestea, potrivit poetului comic,

Oameni cu mintea goală, vorbăreți, gunoi,

Coțofenele proaste, săpătorii [245] , —

iar adepții săi scot sunete ca orăcăitul corbilor. Căci ați inventat retorica de dragul denunțurilor și nedreptăților, vânzându-vă libertatea de exprimare pentru mită și adesea punând într-o lumină proastă ceea ce era drept pe bună dreptate [246] . Și poezia (ați inventat-o) pentru a compune bătălii, aventurile amoroase ale zeilor și corupția sufletelor.

2. Și ce lucrare vrednică ai făcut filosofând? Și cine dintre cei mai respectabili a fost lipsit de laudă? Diogene, care se lăuda cu autosuficiența sa, a mâncat un polip crud dintr-un butoi și a murit de o tulburare intestinală din cauza necumpătării sale. Aristippus, umblând în purpură, a comis, în mod destul de credibil, desfrâu. Platon, filosoful, a fost vândut în sclavie de Dionisie din cauza lăcomiei, iar Aristotel, care în ignoranță a stabilit o limită a providenței și a limitat fericirea doar la ceea ce îi plăcea lui [247] , l-a flatat foarte grosolan pe Alexandru, acel tânăr sălbatic care, în adevăratul stil aristotelic, pentru că a refuzat să-l venereze, și-a închis prietenul într-o cușcă ca pe un urs sau un leopard [248] . Așa că a ascultat perfect instrucțiunile învățătorului său, dând dovadă de curaj și vitejie la banchete și străpungându-și cel mai apropiat și iubit prieten cu o suliță, apoi plângând și abținându-se de la mâncare sub pretextul durerii, ca nu cumva confidenții săi să-l urască [249] . Se poate râde de cei care încă folosesc învățăturile sale, care, spunând că lumea sublunară nu este guvernată de providență (cu toate acestea), ei înșiși, fiind mai aproape de pământ decât Luna și sub cercul său de revoluție, prevăd ceea ce este inaccesibil providenței. Iar cei care nu au frumusețe, bogăție și forță fizică, după Aristotel, nu au fericire. Ei bine, să filozofeze.

3. Nu l-aș aproba pe Heraclit, care a spus: „M-am învățat singur” [250] pentru că era autodidact și mândru și nu l-aș lăuda pentru că și-a ascuns scrierile în templul lui Artemis, pentru ca apariția lor să pară mai târziu misterioasă. Căci cei care sunt interesați de astfel de lucruri spun că tragicul Euripide, coborând acolo și citind aceste scrieri obscure ale lui Heraclit, le-a transmis din memorie în porțiuni mici experților. Ei bine, ignoranța sa a fost expusă prin moarte, căci, îmbolnăvindu-se de hidropizie și luând medicina cu același succes ca și filosofia, s-a uns peste tot cu excremente, iar când bălegarul „s-a apucat” și a început să-i sfâșie corpul, a murit de convulsii. Zenon [251] trebuie, de asemenea, respins , căci el afirmă că după foc aceiași oameni se vor ridica din nou pentru aceleași fapte, adică Anytus și Meletus [252] să acuze, Busiris să ucidă străini și Hercule să îndeplinească din nou munci. În discuția sa despre foc, el scoate la iveală mai mulți ticăloși decât oameni drepți precum Socrate, Hercule și alții asemenea, care sunt rari și puțini la număr. Căci cei răi vor fi mult mai numeroși decât cei buni, iar Dumnezeu îi apare ca autorul răului, apărând în viermi și șanțuri și în cei care se dedau la desfrâu de nedescris. Laudăroșenia lui Empedocle a fost expusă de erupții de foc în Sicilia, deoarece, nefiind zeu, a calomniat ceea ce și-a atribuit sieși [253] . Voi râde de pălăvrăgeala bătrânei lui Ferecandus [254] și de Pitagora, moștenitorul învățăturii sale și, deși unii ar putea obiecta, de Platon, care îl imită. Căci cine va depune mărturie în favoarea „nunții câinelui” a lui Crates [255] și nu va respinge mai degrabă această vomă pompoasă de cuvinte a lui și a semenilor săi și se va îndrepta spre căutarea adevăratei înțelepciuni?

Așadar, nu lăsați ca triumfurile acestor vorbăreți, nu ale iubitorilor de înțelepciune, să vă încurce, care proclamă contrariul unul altuia și fiecare spune ce vrea. Și există discordie considerabilă între ei, căci unul îl urăște pe celălalt și au opinii opuse și, din vanitate, își caută un loc mai proeminent. Și nu trebuie să-i lingușim pe cei aflați la putere nici măcar sub pretextul demnității regale, ci să așteptăm până când nobilii înșiși vin la ei.

4. De ce, grecilor, vreți să așezați neamurile împotriva noastră ca și cum ar fi într-o luptă cu pumnii? Și dacă nu vreau să am parte de legile Lui cu nimeni, de ce mă urăsc ei ca pe cel mai rău dintre ticăloși? Împăratul îmi poruncește să plătesc biruri - sunt gata să le dau. Stăpânul îmi poruncește să slujesc și să fiu rob - eu recunosc sclavia. Căci omul trebuie onorat ca om și temut numai de Dumnezeu, care este invizibil ochilor omenești și inexprimabil prin artă. Numai dacă mi se poruncește să mă lepăd de El, nu mă voi supune, ci voi muri, ca să nu fiu găsit fals și nerecunoscător. Dumnezeu, așa cum Îl înțelegem noi, nu are început în timp, fiind singurul fără început și El Însuși începutul a tot. „Dumnezeu este duh”, nu pătrunde în materie, ci Creatorul duhurilor și chipurilor materiale, nevăzute și intangibile, El Însuși Tatăl celor sensibile și vizibile. Îl cunoaștem prin creație și „înțelegem puterile Lui nevăzute în lucrurile făcute” (Romani 1:20). Nu vreau să mă închin creației pe care El a făcut-o pentru noi. Soarele și luna au apărut pentru noi; cum atunci îi voi adora pe slujitorii mei? Cum voi numi lemnul și pietrele zei? Căci spiritul care pătrunde în materie, care, pentru că seamănă cu materia, este inferior Spiritului mai divin, nu trebuie venerat la egalitate cu Dumnezeul perfect. Dar nici măcar Dumnezeul nenumit nu poate fi mituit, pentru că Cel care nu are nevoie de nimic nu trebuie reprezentat ca având nevoie. Dar voi expune mai clar punctele noastre de vedere.

5. „Dumnezeu era la început” [256] , dar tradiția ne învață că „începutul” este puterea Cuvântului. Căci Domnul universului, fiind El Însuși existența tuturor lucrurilor, era singur în măsura în care creația nu fusese încă desăvârșită, dar în măsura în care cu El era toată posibilitatea lucrurilor vizibile și invizibile, El, împreună cu Sine Însuși și Cuvântul care era în El, a produs toate lucrurile. Acum Cuvântul purcede prin voința simplității Sale, iar Cuvântul, netrecând printr-un vid, devine lucrarea Sa întâi născută. Acesta, știm, este începutul lumii. Și a venit la ființă prin diviziune, nu prin tăiere; căci ceea ce este tăiat este separat de ceea ce a fost inițial, iar ceea ce este separat, acceptând diviziunea într-un anumit scop, nu introduce un defect în ceea ce a fost luat. Căci, așa cum multe focuri pot fi aprinse dintr-o singură torță, iar lumina primei torțe nu este diminuată de aprinderea multor altele, tot așa Cuvântul, ieșind din puterea Tatălui, nu L-a făcut pe Părinte fără grai. Căci Eu însumi vorbesc, iar voi ascultați, și din cauza trecerii cuvântului nu-l pierd în conversație, ci prin rostirea sunetelor am hotărât să orânduiesc materia dezordonată din voi, și așa cum Cuvântul, născut la început, a adus la rândul său creația (vizibilă) nouă, creând

materia, așa și Eu, imitând Cuvântul, fiind născut din nou și ajungând la înțelegerea adevărului, voi transforma confuzia materiei înrudite. Căci materia nu este fără început, precum Dumnezeu, nici nu este egală cu Dumnezeu din cauza lipsei sale de început, ci a venit la ființă și de aceea nu este mulțumită nimănui altcuiva decât Creatorului a toate.

6. De aceea credem că va exista o înviere trupească după sfârșitul lumii, nu cum spun stoicii, că același lucru apare și dispare veșnic fără niciun beneficiu, conform unor cicluri recurente [257] , ci când epoca noastră se va sfârși odată pentru totdeauna, învierea va avea loc doar pentru oameni, în scopul judecății. Iar judecătorii noștri nu sunt Minos sau Rhadamanthus [258] , înaintea căror moarte, așa cum spune fabula, niciun suflet nu a fost judecat, ci Însuși Dumnezeu Creatorul va fi examinatorul nostru.

Oricât de guralivi și „vorbitori degeaba” [259] ne-ați putea crede, nu ne pasă, căci credem în asta. Căci așa cum eu, neexistând încă, înainte de a veni la ființă, nu știam cine sunt, ci locuiam doar în esența materiei carnale și, fiind recent venit la ființă, prin această venire la ființă am devenit sigur de existența mea - în același fel, fiind venit la ființă și odată cu moartea încetând să mai fie și dispărând, voi fi din nou ca și cum aș fi venit recent la ființă și apoi m-aș fi născut. Și chiar dacă focul îmi distruge carnea, materia evaporată va rămâne în lume și, deși am fost putrezit într-un râu sau în mare, sau sfâșiat de fiare - sunt păstrat în cămările unui stăpân bogat. Iar cerșetorul și ateul nu știu despre ce se păstrează, dar Dumnezeul care domnește, atunci când dorește, va readuce doar esența sa vizibilă la starea sa originală.

7. Căci Cuvântul ceresc, fiind Duh din Duh și Cuvânt din facultatea rațională, imitând pe Tatăl care L-a zămislit, l-a creat pe om după chipul nemuririi, pentru ca, așa cum nestricăciunea este inerentă lui Dumnezeu, tot așa omul, devenind părtaș al lui Dumnezeu, să aibă nemurire. Așadar, Cuvântul, înainte de crearea omului, devine creatorul îngerilor; și fiecare dintre ambele feluri de creaturi a primit liberul arbitru, fără a fi bun prin fire (ceea ce este propriu numai lui Dumnezeu, dar pe care oamenii îl dobândesc prin liberă alegere), pentru ca omul rău să fie pedepsit pe bună dreptate, devenind un ticălos în sine, iar omul drept să primească laude vrednice pentru faptele sale, necălcând porunca lui Dumnezeu prin liberă alegere. Așa este și cu îngerii și oamenii: și puterea Cuvântului, având prestiință a ceea ce avea să se întâmple nu prin soartă, ci prin liberă alegere și voință, a prezis evenimentele viitoare, împiedicând răul prin interdicții și lăudându-i pe cei care au rămas virtuoși. Și, întrucât oamenii și îngerii l-au urmat pe cel mai înțelept decât ceilalți datorită dreptului său din naștere și l-au proclamat un zeu care se răzvrătise împotriva legii lui Dumnezeu, puterea Cuvântului l-a separat atunci pe instigatorul nelegiuirii și pe adepții săi de a fi alături de El. Și cel care se ridicase după chipul lui Dumnezeu, când spiritul

mai puternic l-a părăsit, a devenit muritor și, din cauza căderii și nebuniei, a fost numit demonul întâi născut, împreună cu toți imitatorii săi. Iar viziunile sale s-au transformat într-o armată demonică și, de dragul liberului arbitru, s-au lăsat pradă slăbiciunii lor.

8. Dar demonii au făcut din oameni pretextul apostaziei lor. Căci, arătându-le oamenilor descrierea pozițiilor stelelor, ei, asemenea jucătorilor de zaruri, au inventat o „soartă" foarte nedreaptă. Căci atât judecătorul, cât și acuzatul (se dovedește) au fost creați de soartă, iar ucigașii și ucigașii, bogații și săracii sunt rodul aceleiași sorți - și tot ceea ce se întâmplă le oferă divertisment, ca în teatru, astfel încât, potrivit lui Homer, „binecuvântații zei ai Olimpului au stârnit un râs inexprimabil" [260] . Căci (dacă) cineva, urmărind un duel, concurează fiecare cu propriul său luptător, care se căsătorește, corupe băieți, comite adulter, râde și se mânie, fuge și primește răni - nu poate fi considerat muritor? Căci arătându-se oamenilor așa cum sunt, i-au incitat pe cei care aud (despre asta) la fapte similare. Și ar fi păcat ca demonii înșiși, împreună cu conducătorul lor Zeus, să cadă pradă sorții, stăpâniți de aceleași patimi ca și oamenii.

Și cum, în general, ar trebui să-i onorăm pe cei care sunt atât de diferiți în comportamentul lor? Căci Rhea, pe care muntenii traci o numesc Cybele, a stabilit legea amputării organelor genitale din cauza iubitului ei Atgis [261] , în timp ce Afrodita se bucură de căsătorie. Artemis este o vrăjitoare, în timp ce Apollo vindecă. Și când capul Gorgonei, iubita lui Poseidon, din care provin calul Pegas și Chrysaor, a fost tăiat, picăturile de sânge au fost împărțite între Atena și Asclepius, dar el a vindecat cu ele, în timp ce ea, aranjătoarea războaielor, a folosit același sânge pentru crimă. Mi se pare că atenienii, nevrând să o predea, i-au atribuit Gaiei rodul relației ei cu Hefaistos, ca nu cumva să se creadă că Hefaistos a lipsit-o de bărbăție, așa cum Meleager l-a lipsit pe Atlas [262] . Căci șchiopul, făuritorul de catarame și brățări răsucite, pare să-l fi înșelat pe orfanul fără mamă [263] cu bibelourile sale. Poseidon este marinar, Ares se bucură de războaie, Apollo este citarod, Dionysos îi conduce pe tebani ca un tiran, iar Cronos îl ucide pe tiran. Zeus intră chiar în contact cu fiica sa [264] , iar ea rămâne însărcinată cu el. Și acum Eleusis îmi va fi martor, și dragonul misterios, și Orfeu, care spune: „Dar închideți ușile celor necurați" [265] . Hadoneu o răpește pe Core, iar faptele sale devin mistere - Demeter își jelește fiica, iar atenienii înșală pe cineva. În templul fiului Letoi există ceva numit „omphalos", iar „omphalos" este mormântul lui Dionysos. Te laud acum, Daphne, că ai învins necumpătarea lui Apollo, i-ai demascat prezicerile, pentru că el, neavând prevăzut ce avea să ți se întâmple, nu a primit niciun beneficiu de pe urma artei sale.

4 Apologeți creștini timpurii Să-mi spună acum Ucigașul de Departe cum l-a ucis Zefir pe Hyacinth. Zefir l-a învins și, deși tragedianul spune că „vântul este cel mai prețios car al zeilor”, învins de o scurtă rafală de vânt, și-a pierdut iubita.

9. Aceștia sunt demonii care au stabilit soarta. Animalele au fost primul lor principiu [266] . Căci reptilele pământului, păsările de apă și patrupedele de munte cu care locuiau, le-au alungat din șederea lor în ceruri și le-au conferit onoare cerească, astfel încât să creadă că și ele însele trăiesc în ceruri și pentru ca viața irațională a pământului să poată fi înțeleasă prin aranjamentul stelelor. Așa că printre legislatorii destinului există un om mânios, un om harnic, un om cumpătat, un om desfrânat, un cerșetor și un bogat. Căci conturul cercului zodiacal este opera zeilor, iar lumina unuia dintre ei, atunci când prevalează, se spune că „le învinge” pe celelalte, iar când este acum cucerită, de obicei câștigă din nou mâna de sus, iar cele șapte planete se complac, precum jucătorii de zaruri.

Dar noi suntem deasupra destinului și, în loc de cele șapte planete demonice rătăcitoare, am recunoscut un singur Domn infailibil [267] și, necălăuziți de soartă, i-am respins pe legislatorii ei. Spuneți-mi, pentru numele lui Dumnezeu: Trigolemii au semănat grâu și, după ce și-a terminat lamentația, Demeter a binecuvântat atenienii - de ce nu a devenit o binefăcătoare pentru oameni, cât timp nu-și pierduse încă fiica? Ei arată pe cer câinele Erigonei și scorpionul, asistentul lui Artemis, și centaurul Chiron și jumătate din corabia Argo și ursoaica Callisto. Dar de ce era cerul în dezordine înainte ca ei să-și ocupe locurile? Cine nu consideră ridicol că, după unii, Triunghiul a fost plasat printre stele din cauza Siciliei și, după alții, pentru că este prima literă a numelui lui Zeus? Și de ce atunci Sardinia și Cipru nu sunt onorate pe cer? Și de ce nu sunt aceia dintre frații lui Zeus care au împărțit regatul [268] plasați și ei printre stele printr-o combinație de litere? Și cum a ajuns Cronos, fiind înlănțuit și detronat, stăpânul destinelor? Cum, nemaidomnind, împarte împărățiile? Așadar, părăsește-ți prostiile și nu păcătui prin ură nedreaptă față de noi.

10. Oamenii povestesc despre metamorfoze, iar printre voi chiar și zeii se metamorfozează. Rhea devine copac, Zeus, de dragul Fercefasei, un dragon, surorile lui Phaeton, plopi și Leto, un animal disprețuit, din cauza căruia Delos-ul actual este numit Ortygia [269] . Spuneți-mi, este un zeu care devine lebădă și ia forma unui vultur și se laudă cu sodomia, pentru că Ganimede îi slujește ca paharnic? De ce să mă închin zeilor mituitori, care sunt mânioși dacă nu primesc? Soarta să fie în puterea lor: nu vreau să mă închin planetelor. Care este șuvița Berenicei și unde erau stelele ei până când cea menționată anterior a murit? [270] Și cum s-a întâmplat ca băiatul frumos care a murit ca Anginous să se stabilească pe Lună? [271] Cine l-a înălțat, dacă nu cumva vreun om mituit, precum împărații, s-a sperjurat batjocorindu-L pe Dumnezeu spunând că s-a

înălțat la cer și nu a fost onorat cu daruri și onoruri când se credea acest lucru, proclamându-și propria specie drept zeu? [272] De ce l-ai jefuit pe Dumnezeul meu? Și de ce îi necinstezi creația? Junghii un berbec și îl venerezi, un vițel în cer și îi dărâmi icoana. Fiara rea este alungată de Cel Îngenuncheat [273] - și este onorat vulturul, care l-a devorat pe Prometeu, creatorul de oameni. Lebăda este bună, pentru că a fost adulter, și buni sunt Dioscurii succesivi, răpitorii fiicelor lui Leucip. Și mai bună este Elena, care l-a părăsit pe „Menelau cu părul auriu” și l-a urmat pe Paris, purtător de mitră și bogat în aur. Drept și cast este cel care a așezat-o pe desfrânată în Câmpiile Elizee. Însă nici Tyndaris [274] nu a primit nemurirea, iar Euripide a acționat cu înțelepciune în descrierea uciderii acestei femei de către Oreste.

11. Cum îmi voi accepta atunci dreptul din naștere, având în vedere stăpânii mei? Nu vreau să domnesc, nu vreau să mă îmbogățesc, am renunțat la comanda militară, am ajuns să urăsc curvia, nu mă ocup de navigație din nesățiu, nu mă lupt pentru coroane, sunt liber de vanitatea nebună, disprețuiesc moartea, mă ridic deasupra oricărei boli și tristețea nu-mi mistuie sufletul. Dacă sunt rob, îndur sclavia, dacă sunt liber, nu mă laud cu noblețea [275] . Văd un soare pentru toți și o moarte pentru toți - fie în plăcere, fie în nevoie. Bogatul seamănă, iar săracul primește din aceeași sămânță - chiar și cei mai bogați mor, iar cerșetorii au același hotar de viață. Bogații au nevoie de mai mult și au o bună reputație pentru că sunt de încredere - dar chiar și cel mai umil sărac, dorind ceea ce este drept pentru el, trăiește și mai ușor.

De ce, dacă există o soartă, veghezi de dragul lăcomiei? De ce, dacă este predestinată, dorești în mod repetat și mori în mod repetat? Mori față de lume, renunțând la nebunia ei, „trăiește pentru Dumnezeu” [276] , respingând soarta ta anterioară înțelegându-L. Nu ne-am născut să murim, ci murim din vina noastră. Liberul arbitru ne-a distrus – noi, liberi, am devenit sclavi, vânduți în sclavie prin păcat. Nimic rău nu a fost creat de Dumnezeu, noi înșine am născut răul – și, născându-l, îl putem și respinge.

12. Cunoaștem două feluri diferite de spirite, dintre care unul se numește suflet, iar celălalt mai mult decât suflet, chipul și asemănarea lui Dumnezeu; dar ambele au fost în primii oameni, astfel încât în unele lucruri erau materiale, iar în altele erau superioare materiei. Ideea este următoarea. Se poate observa că întreaga structură a lumii și toate creațiile au apărut din materie, iar materia a fost produsă de Dumnezeu în așa fel încât o anumită sărăcie și urâțenie a ei a fost concepută înainte de a primi distincție, structură și ordine - după divizarea care a avut loc în ea. Așadar, există în ea un cer material, iar stelele de pe ea, iar pământul și toate ființele vii generate de ea au o compoziție similară, astfel încât totul are o origine comună. Deși toate acestea sunt așa, printre produsele materiei există o anumită diferență, astfel încât ceva este mai frumos, iar ceva este și bun, dar inferior față

de ceva mai bun. Căci, așa cum corpul are o singură structură și cauza originii sale este legată de corp (ca întreg), dar, cu toate acestea, există unele diferențe în el și există un ochi, există o ureche, există o coafură, există o structură a măruntaielor și fixarea creierului, oaselor și tendoanelor, și unul, diferit de celălalt, formează un acord armonios conform planului, - tot așa și lumea, având în sine ceva mai strălucitor prin puterea Celui care a creat-o și ceva diferit de acesta, prin voința Creatorului a primit o parte din spiritul material. Dar cel care nu respinge în zadar interpretările cele mai divine, care, în decursul timpului, expuse în scris, i-au făcut pe cei care le-au ascultat foarte iubitori de Dumnezeu, poate înțelege detaliile.

Însă demonii, pe care îi numiți așa, fiind formați din materie și primind spiritul din ea, au devenit depravați și lacomi, și (deși) unii dintre ei au trecut într-o stare mai pură, alții au ales ce e mai rău în materie și se comportă ca aceasta. Pe aceștia, oameni ai Eladei, îi veneraţi voi, care au fost formați din materie și sunt departe de un comportament corect. Căci ei, căzând în deșertăciune în nebunia lor, s-au răzvrătit și au intenționat să devină răpitori ai zeității, dar Domnul a toate i-a lăsat să trăiască în lux până când lumea, ajungând la sfârșit, va fi distrusă și va veni judecătorul, și toți oamenii, în ciuda rezistenței demonilor, se străduiesc să-L cunoască pe Dumnezeu, nu găsesc prin faptele lor în ziua judecății mărturia desăvârșită.

Așadar, există un spirit în luminari, un spirit în îngeri, un spirit în plante și ape, un spirit în oameni, un spirit în animale, dar unul și același, are diferențe în sine. Și, din moment ce spunem aceasta nu din auzite, nu din ghicire și nu din concepte și construcții sofistice, ci folosind cuvintele vreunei proclamații divine, grăbiți-vă să învățați, oricine dorește - și cei care nu-l resping pe Anacharsis scit [277] , să nu considere nedemn nici acum să accepte învățături de la adepții legislației barbare. Folosiți învățăturile noastre cel puțin ca pe profeții babiloniene - ascultați discursurile noastre cel puțin ca pe stejarul profetic [278] . Și ceea ce s-a spus mai înainte sunt vicleșuguri ale demonilor nebuni, iar învățătura noastră este mai înaltă decât înțelegerea lumească.

13. Sufletul, o, grecilor, nu este nemuritor în sine, ci muritor - dar nici nu poate muri. Căci el, necunoscând adevărul, moare și se dezintegrează împreună cu trupul și învie mai târziu la sfârșitul lumii, acceptând moartea împreună cu trupul prin pedeapsa nemuririi - și invers, nu moare, chiar dacă s-a lepădat pentru o vreme, dacă îl cunoaște pe Dumnezeu. Căci în sine este întuneric și nu este nimic luminos în el. Despre aceasta se spune: „Întunericul n-a cuprins lumina” (Ioan 1:5). Căci sufletul n-a mântuit însuși duhul, ci a fost mântuit prin el, iar lumina a cuprins întunericul în sensul că lumina lui Dumnezeu este Cuvântul, iar întunericul este sufletul celor ignoranți. Prin urmare, fiind singur, gravitează în jos, spre materie, murind împreună cu trupul și dobândind unirea cu duhul...

divin, (nu mai este) neajutorat, ci se înalță acolo, unde îl conduce duhul. Căci locuința lui este sus, dar originea ei este jos. Așadar, duhul a locuit inițial cu sufletul, dar l-a părăsit când acesta nu a mai vrut să-l urmeze. Iar ea, primind ca o scânteie din puterea lui și din cauza despărțirii neputând contempla perfecțiunea, căutându-L pe Dumnezeu, și-a imaginat în eroare mulți zei, urmând uneltirile vrăjmașe ale demonilor. Duhul lui Dumnezeu nu este în toți, ci, intrând în unii care trăiesc în dreptate și împletindu-se cu (sufletul lor), el a anunțat prin preziceri cele ascunse altor suflete - iar unii, ascultând de înțelepciune, au atras la ei un duh înrudit, dar cei neascultători și respingători ai slujitorului Dumnezeului cel suferind s-au dovedit a fi mai degrabă luptători cu Dumnezeu decât închinători ai lui Dumnezeu.

14. Și voi, grecilor, sunteți astfel de oameni, elocvenți în cuvinte, dar nebuni în idei. Și exercitați „multiplă putere” mai degrabă decât autoritate exclusivă, crezând că îi urmați pe demonii, care se presupune că sunt puternici. Căci, așa cum un tâlhar, fiind neomenesc, își învinge de obicei semenii cu curaj, tot așa demonii, mergând departe în rău, v-au înșelat sufletele, care au fost lăsate singure, cu ajutorul ignoranței și al fantomelor.

Acești demoni nu mor atât de ușor, pentru că sunt lipsiți de carne, ci cât timp sunt în viață, săvârșesc lucrările morții, murind ei înșiși de câte ori își învață adepții să păcătuiască, astfel încât avantajul lor prezent, acela că nu mor precum oamenii, va rămâne cu ei și în pedeapsa viitoare, și vor rămâne scutiți de viața veșnică, fiind pedepsiți în loc de moarte cu nemurire. Dar așa cum noi, cărora acum le revine ușor să murim, primim din nou fie nemurirea cu fericire, fie tristețea cu nemurire, tot așa și demonii, care își abuzează viața prezentă pentru crime, murind constant toată viața lor, vor avea din nou aceeași nemurire, similară cu cea pe care au avut-o în viață, într-o stare similară (soartei) oamenilor care au împlinit de bunăvoie ceea ce demonii le-au prescris în viață. Și, în plus, adepții lor, datorită vieții lor scurte, au mai puține tipuri de păcate, iar păcatele demonilor menționați sunt agravate datorită vieții lor nesfârșite.

15. Și în alte lucruri trebuie să căutăm din nou ceea ce am pierdut și să unim sufletul cu Duhul Sfânt și să realizăm o uniune plăcută lui Dumnezeu. Acum, sufletul omenesc este format din mai multe părți, nu dintr-o singură parte. Căci este complex și, prin urmare, se manifestă prin trup: căci nu ar fi niciodată vizibil fără trup, iar carnea nu învie din nou fără suflet. Căci omul nu este, așa cum învață cei care croncănesc cu glasul unui corb, o ființă rațională, susceptibilă la rațiune și cunoaștere - căci cu ei chiar și animalele mute vor fi susceptibile la rațiune și cunoaștere - ci numai omul este „chipul și asemănarea lui Dumnezeu” [279] (nu vorbesc despre un om care creează precum animalele, ci despre unul care a avansat mult de la umanitate la Dumnezeu Însuși). Dar

despre aceasta am scris în detaliu în lucrarea „Despre ființele vii” [280] , iar acum trebuie să spunem pe scurt ce este acest chip și asemănarea lui Dumnezeu.

Nimic nu este comparabil în afară de Ființa Însăși și nimic nu este comparabil în afară de similaritate. Prin urmare, Dumnezeul perfect este netrupesc, dar omul este carne. Legătura cărnii este sufletul, iar carnea conține sufletul, iar dacă o astfel de structură se numește templu, atunci Dumnezeu dorește să locuiască în ea prin intermediul spiritului. Dar dacă nu există o astfel de locuință, atunci omul întrece animalele doar în vorbirea articulată și în toate celelalte privințe duce aceeași viață, nefiind asemănarea cu Dumnezeu. Dar nu toți demonii au un început carnal, ci compoziția lor este spirituală, precum flacăra și aerul. Prin urmare, numai pentru cei păziți de spiritul lui Dumnezeu sunt vizibile trupurile demonice, dar pentru restul - în niciun fel (mă refer la cei spirituali). Căci cel inferior nu este capabil să ajungă la înțelegerea celui superior. Prin urmare, în esența demonilor nu există loc pentru pocăință, întrucât ei sunt reflexii ale materiei și ale răului, iar materia a vrut să stăpânească asupra sufletului și, datorită liberului arbitru, au transmis oamenilor legile morții, iar oamenii, după ce au pierdut nemurirea, prin moarte prin credință au biruit moartea și, din pocăință, li s-a acordat o chemare, după cuvântul celui care a zis: „căci suntem puțin mai prejos decât îngerii” [281] . Și pentru oricine a fost învins, este posibil să biruiască din nou prin renunțarea la starea morții. Și cum este, va fi ușor să vadă cei care doresc nemurirea.

16. Demonii care prescriu oamenilor nu sunt suflete omenești. Căci cum ar putea fi capabili de activitate chiar și după moarte, dacă nu credem că în viață omul a fost nebun și neputincios, dar că atunci când a murit a devenit părtaș la o forță mai activă? Dar, așa cum am arătat în altă parte, nu este așa și este greu de crezut că un suflet nemuritor, legat de părțile corpului, după ce l-a părăsit, devine mai inteligent. Căci demonii, îmbătându-i pe oameni cu natura lor rea, prin diverse și false viclenii le pervertesc voința coborâtoare, astfel încât aceasta este lipsită de posibilitatea de a se înălța spre pelerinajul ceresc. Dar treburile lumii nu ne sunt ascunse și veți putea înțelege divinul, dacă vine la voi puterea care face sufletele nemuritoare.

Demonii sunt văzuți și de suflete, când uneori se arată oamenilor, pentru a se înfățișa ca ceva, sau pentru a le face rău ca și cum ar fi un dușman, prieteni cu intenții rele, sau pentru a le da celor asemenea lor un motiv să li se închine. Căci dacă ar avea puterea, cu siguranță ar dărâma cerul împreună cu restul creației; dar acum nu fac deloc acest lucru, pentru că nu pot, ci luptă cu ajutorul unei substanțe inferioare cu o substanță asemenea lor. Și dacă cineva vrea să-i învingă, să renunțe la substanță, căci, înarmat cu armura duhului ceresc, va putea mântui tot ce este îmbrăcat în ea. Există, de asemenea, boli și tulburări ale substanței care este în noi: demonii, când se întâmplă, își atribuie cauza lor,

atacând când boala apucă. Uneori, ei înșiși zguduie starea trupească cu furtuna nebuniei lor. Apoi se retrag de frică sub loviturile cuvântului puterii lui Dumnezeu, iar bolnavul se vindecă.

17. Și ce putem spune despre „simpatiile” și „antipatiile” lui Democrit, decât că Abderitul vorbește ca un prost abderian [282] . Și așa cum se spune că cel de la care orașul a fost numit, prietenul lui Heracle, a fost devorat de caii lui Diomede, tot așa și cel care se laudă cu magicianul Ostan [283] va fi dat în ziua sfârșitului focului veșnic ca hrană. Iar voi, dacă nu încetați să batjocoriți, veți suferi aceeași pedeapsă ca și vrăjitorii. De aceea, o, elenilor, ascultați-mă, strigând către voi ca dintr-un loc înalt și, ridiculizându-mi prostia, nu o transferați vestitorului adevărului. Suferința nu se vindecă prin suferința opusă, iar cel posedat nu se vindecă prin pandantive de piele. Există vizite ale demonilor, astfel încât atât bolnavul, cât și cel care spune că este îndrăgostit, și cel care urăște, și cel care vrea răzbunare, îi iau ca ajutor. Și o aranjează în acest fel. Căci, așa cum inscripțiile literelor și rândurile lor nu pot exprima în sine sensul, ci oamenii înșiși au creat semne pentru concepte, știind din aranjamentul lor anume ce ordine ar trebui să aibă literele, - aproximativ în același fel varietatea rădăcinilor și articulațiile oaselor și venelor nu sunt eficiente în sine, ci sunt purtătoare materiale ale vicleniei demonilor, care, după ce au determinat în ce are fiecare putere, când văd că oamenii le acceptă ajutorul, îi prind și îi fac să se servească singuri. Și cum poate fi bine să slujești adulterului? Și este decent să ajuți să urâți pe cineva? Și este bine să atribui ajutorul primit de cei posedați materiei și nu lui Dumnezeu? Prin vicleșugurile lor, ei îi îndepărtează pe oameni de evlavie, forțându-i să asculte de ierburi și rădăcini - iar Dumnezeu, dacă ar fi pregătit acest lucru pentru ca oamenii să poată face ceea ce vor, ar fi creatorul lucrurilor rele, în timp ce El a creat tot ce este cel puțin oarecum bun, dar desfrâul demonic a folosit ceea ce este în lume pentru fapte rele, iar răul ca fel le aparține lor și nu Dumnezeului perfect.

Și cum, dacă am fost cel mai puțin rău în viață, când sunt mort, reziduul care este în mine, nemișcat și inconștient, va produce ceva tangibil fără nicio acțiune din partea mea? Și cum poate cineva care a pierit într-o moarte mizerabilă să servească drept pedeapsă pentru cineva? Căci dacă ar fi așa, mult mai probabil s-ar răzbuna pe propriul său dușman - căci, având ocazia să-i ajute pe alții, ar deveni propriul său răzbunător.

18. Arta medicinei și toate ramurile ei sunt de același fel. Căci dacă cineva este vindecat de o substanță, crezând în ea, va fi vindecat și mai sigur întorcându-se la puterea lui Dumnezeu. Căci, așa cum otrăvurile sunt compuși materiali, tot așa ceea ce este vindecat este de aceeași natură. Dar dacă respingem substanța inferioară, atunci unii practică adesea vindecarea amestecând un rău cu altul și folosesc răul, deși în scop benefic. Dar, așa cum tovarășul unui tâlhar, deși el

însuși nu este tâlhar, își primește pedeapsa pentru că a împărțit masa cu el, în același fel un om care nu este rău, ci care a devenit una cu cel rău, după ce l-a folosit pentru presupusul bine, va fi pedepsit de Dumnezeu, judecătorul său, din cauza asocierii sale cu acest om rău. Căci de ce cel care crede în constituția materiei nu ar dori să creadă în Dumnezeu? De ce nu vii la un Domn mai puternic, ci te vindeci ca un câine cu iarbă, un cerb cu o viperă, un porc cu raci și un leu cu maimuțe? Și de ce divinizezi lucrurile lumești? Și de ce ești numit binefăcător, vindecându-ți aproapele? Urmează puterea Cuvântului - demonii nu vindecă, ci captivează oamenii cu artă, iar minunatul Iustin [284] a spus pe bună dreptate că demonii numiți sunt ca niște tâlhari. Căci, așa cum este obiceiul celor să prindă pe cineva viu și apoi să-l înapoieze rudelor sale pentru răscumpărare, tot așa acești așa-ziși zei, după ce au atacat membrele cuiva, apoi, îngrijindu-se de propria lor glorie, poruncesc în vise (oamenilor) să iasă public, în văzul tuturor, și după ce s-au bucurat de laude, îi lasă pe bolnavi, punând capăt bolii pe care ei înșiși au provocat-o și întorcându-i pe oameni la starea lor anterioară.

19. Voi însă, care nu știți aceste lucruri, învățați de la noi, cei care știm, chiar dacă spuneți că disprețuiți moartea și vă exersați în autosuficiență. Căci filosofii voștri sunt atât de departe de aceasta, încât primesc șase sute de monede de aur pe an de la împărații romani pentru nimic folositor, decât pentru a-și lăsa barba să crească în zadar. Crescens, care se stabilise în Marea Cetate, îi întrecea pe toți în sodomie și era, de asemenea, foarte sârguincios în iubirea de bani. Și în timp ce sfătuia să disprețuiască moartea, el însuși se temea atât de mult de ea, încât a încercat să-l omoare pe Iustin (precum și pe mine), ca și cum ar fi fost ceva rău, pentru că el, propovăduind adevărul, i-a demascat pe filosofi ca pe niște înșelători lacomi [285] . Și cine ar trebui să-l persecute pe filosof, dacă nu numai voi? Așadar, dacă spuneți că nu este nevoie să vă temeți de moarte, atunci, alăturându-vă învățăturii noastre, nu muriți de dragul glorificării umane, precum Anaxarh [286] , ci disprețuiți moartea de dragul cunoașterii lui Dumnezeu.

Căci structura lumii este frumoasă, dar viața care este în ea este rea și se poate vedea cum cei care nu-L cunosc pe Dumnezeu par să câștige favoarea spectatorilor la un festival. Căci ce este divinația? De ce ești înșelat de ea? Pentru că este slujitorul tău pentru câștig lumesc. Vrei să lupți și să-l iei pe Apollo drept sfătuitor în crime; vrei să răpești o fată - și alegi un demon să te ajute. Ești bolnav din vina ta și, asemenea lui Agamemnon, vrei să ai cu tine „zece sfătuitori” - zeii. O femeie, după ce a băut apă, înnebunește, înnebunită de tămâie [287] , și spui că ea profețește. Apollo era un ghicitor și un profesor al ghicitorilor - dar cu Dafne s-a înșelat pe sine. Spune-mi, oare stejarul profețește și păsările profețesc și ele, iar tu ești mai puțin decât animalele și plantele? Este bine pentru tine atunci să devii un copac al divinației și să începi să zbori ca aeronauții. Cel care te-a făcut lacom, El însuși îți prezice îmbogățirea, iar cel care

începe o luptă prevestește victoria în război. Dacă devii deasupra patimilor, vei disprețui tot ce există în lume. Și nu ne disprețui pe noi, care suntem tocmai astfel de oameni, ci, după ce am lepădat demonii, Îl urmăm pe singurul Dumnezeu. „Toate lucrurile au început să fie prin El și fără El nimic nu a început să fie.” Dacă printre ele există plante otrăvitoare, atunci acest lucru ni se întâmplă datorită păcătoșeniei noastre. Îți pot arăta structura acestui lucru: ascultă, și oricine crede va ști.

20. Chiar dacă te tratezi cu medicamente (te voi îngădui), trebuie să mărturisești despre Dumnezeu. Căci lumea te trage în continuare în jos, iar în slăbiciunea noastră căutăm substanță. Căci aripa sufletului este duhul desăvârșit, pe care, pierzându-l prin păcat, a zburat ca un pui și a căzut la pământ și, părăsind comuniunea cu cele cerești, a dorit comuniunea cu cele de jos. Căci demonii au fost transmigrați, primii oameni au fost izgoniți, iar aceia au fost aruncați din cer, iar aceștia de pe pământ, nu, însă, din aceasta, ci dintr-o rânduială mai bună decât aceasta. De aceea, dorind-o pe cea dintâi, trebuie să respingem tot ce împiedică. Căci cerul, omule, nu este nemărginit, ci este limitat chiar și în limitele sale; și deasupra sunt cei mai buni eoni, care nu cunosc schimbarea anotimpurilor, din care apar felurite boli, ci au tot felul de bunăstare și trăiesc în zi și lumină constantă, care este inaccesibilă oamenilor de aici. Așadar, cei care au ostenit geografia, pe cât a fost cu putință pentru om, au făcut o descriere a locurilor, dar, din cauza neputinței speculațiilor (lor), neputând spune ce este mai departe, au dat vina pe maree și pe mări, uneori noroioase, alteori acoperite de alge, iar în unele locuri pe căldura arzătoare, iar în altele pe frigul și gerul. Dar noi am aflat ceea ce ne este necunoscut prin profeți, care, convinși că spiritul ceresc, veșmântul principiului muritor, împreună cu sufletul dobândește nemurirea, au prezis ceea ce alte suflete nu știau. Dar chiar și fiecare persoană goală poate dobândi o haină frumoasă și se poate înălța la fosta sa rudenie.

21. Noi nu spunem prostii, oameni ai Eladei, și nu proclamăm prostii când predicăm că Dumnezeu s-a născut în formă umană. Dar voi, care ne certați, comparați fabulele voastre cu povestea noastră. Atena, spun ei, a fost Deifob de dragul lui Hector, iar Febus „cu părul lung” de dragul lui Admet a păscut vacile „cu picioare arcuite”, iar soția lui Zeus vine la Semele ca o bătrână. De ce râdeți de noi când practicați astfel de lucruri? Asclepius al vostru a murit, iar cel care în Tespiae a pus stăpânire pe cincizeci de fecioare într-o singură noapte [288] piere dându-se focului ca hrană, Prometeu, înlănțuit de Caucaz, a suferit pedeapsa pentru fapta sa bună față de oameni. Zeus, după voi, este invidios și ascunde visele, dorind să distrugă oamenii [289] . Prin urmare, privind propriile voastre tradiții, acceptați-ne cel puțin ca fiind la fel de fabuloși. Dar noi nu suntem nebuni, iar cuvintele voastre sunt vorbe goale. Dacă povestești despre nașterea zeilor, îi arăți și ca muritori. Căci de ce nu zămislește Hera acum? A îmbătrânit sau nu este nimeni care să ne informeze? Ascultați-mă acum, greci, nu interpretați

miturile și zeii voștri alegoric - căci chiar dacă întreprindeți acest lucru, voi, ca și noi, negați Divinitatea în înțelegerea noastră. Căci demonii sunt fie așa cum sunt descriși, răi prin natură, fie, reinterpretați într-un sens mai fizic, nu sunt așa cum se spune că sunt. Dar eu însumi nu aș fi de acord să venerez ființa elementelor și nici nu l-aș convinge pe aproapele meu. Și Metrodor din Lampsacos [290] în cartea sa Despre Homer vorbește prostește, transformând totul în alegorie. Adevărul este că el spune că Hera, Atena și Zeus nu sunt ceea ce cred cei care au ridicat sanctuare și temple pentru ele, ci ființe naturale și aranjamente ale elementelor. Și despre Hector, și despre Ahile, evident, și despre toți grecii și barbarii deodată, împreună cu Paris și Elena, care sunt de aceeași natură, veți spune că au fost introduși de dragul (acelelui) scop și că niciunul dintre acești oameni nu a existat. Am sugerat acest lucru ca și cum ar fi fost în treacăt - căci înțelegerea noastră despre Dumnezeu nici măcar nu este potrivită pentru a fi comparată cu (ceea ce este) printre cei împotmoliți în materie și puroi.

22. Și care sunt doctrinele voastre? Cine nu va batjocori festivalurile voastre publice, care, săvârșite de dragul demonilor răi, aduc oamenii într-o stare lipsită de glorie? Am văzut un anumit om de mai multe ori și, văzându-l, am fost uimit și, fiind uimit, am început să-l disprețuiesc, pentru că era diferit în interior, dar în exterior portretizează în mod fals ceea ce nu este și își etalează efeminarea și în orice fel se dă de cap, când sclipind din ochi, când frângându-și mâinile și înfuriindu-se cu ajutorul unei măști de lut, devenind când Afrodita, când Apollo, un acuzator al tuturor zeilor, o colecție de superstiții, un calomniator al faptelor eroice, un imitator al crimelor, un pictor al adulterului, o comoară de nebunie, un antrenor de desfrânați, un instigator la criminali [291] - și un astfel de om este lăudat de toți! Dar l-am respins, un mincinos în toate, și impietatea, și meșteșugul, și omul. Dar vă lăsați duși de acești oameni și îi certați pe cei care nu participă la activitățile voastre. Nu vreau să ascult cu gura căscată mulțimea care cântă și nu vreau să mă alătur celei care se apleacă în mișcări nefirești. Ce altă invenție uimitoare a voastră nu se mai face? Își suflă în nări și bolborosesc obscenități, fac mișcări indecente - iar fiicele și fiii voștri (minori) se uită la ei, jucând trucuri pe scenă, cum să comită adulter. Bune sunt distracțiile voastre, răspândind toate urâciunile care se fac noaptea și încântând ascultătorii cu rostirea obscenităților. Buni sunt poeții voștri, mincinoși, înșelând ascultătorii cu încântări (verbale).

23. Am văzut oameni împovărați cu exerciții trupești, purtând povara propriei lor firi, pentru care se pregătesc premii și coroane, iar organizatorii jocurilor nu îi cheamă la vitejie, ci la rivalitate în insulte și ultraje, iar cel mai combativ este încoronat. Și acesta este totuși cel mai mic dintre rele. Și despre cele mai mari, cine nu va ezita înainte de a vorbi? Unii, obișnuiți cu trândăvia, se vând pentru a fi uciși, iar cei flămânzi se vând, iar bogatul cumpără un criminal, iar martorii la toate acestea stau, iar cei care luptă în luptă singulară se luptă degeaba și

nimeni nu-i ajută. Și se face bine acest lucru printre voi? Căci nobilul vostru adună o armată de criminali, promițând să-i sprijine pe acești tâlhari, iar ei ies de la el să jefuiască, iar voi vă adunați cu toții și judecați acum necinstea organizatorului jocurilor, acum chiar pe luptătorii singulari. Și cine nu a fost prezent la crimă este întristat pentru că nu a fost condamnat să devină spectator al unor fapte rele și josnice. Tăiați animale pentru carne și cumpărați oameni, oferind uciderea sufletului și hrănindu-l cu cea mai nelegiuită vărsare de sânge. Așadar, tâlharul ucide pentru a lua, iar bogatul cumpără luptători de dragul crimei.

24. La ce mi-ar folosi să am un om nebun, conform lui Euripide, care reprezintă matricidul lui Alcmaeon, care nu are nici măcar o formă proprie, ci care umblă cu gura deschisă și poartă o sabie, care este ars de strigăte și este îmbrăcat în haine inumane? Gata cu fabulele lui Hegesias și Menander, care le-au pus în versuri. De ce l-aș admira pe flautistul pitic? Și de ce aș încerca să vorbesc despre Antigenide precum Aristoxenus Tebanul? [292] Să vă cedăm lucruri inutile și fie vă supuneți învățăturilor voastre, fie, ca noi, le abandonați.

25. Ce lucru măreț și minunat fac filosofii voștri? Își lasă un umăr descoperit și își lasă părul să crească lung, își lasă barba și merg cu gheare ca fiarele. Și, spunând că nu au nevoie de nimic, totuși, asemenea lui Proteus, au nevoie de un tăbăcar pentru traistă, de un țesător pentru himation, de un tăietor de lemne pentru toiag și, din cauza lăcomiei, de oameni bogați și de un bucătar. O, omule, care concurezi cu un câine, nu-L cunoști pe Dumnezeu și (de aceea) ai trecut la imitarea animalelor mute. Strigând în public, te aperi convingător, iar dacă nu-l obții, te cerți, iar filosofarea devine pentru tine arta de a câștiga bani. Urmezi învățătura lui Platon - și cel care filosofează după Epicur te contrazice aspru, vrei să fii de acord cu Aristotel - și cineva te ceartă după Democrit. Pitagora a spus că a fost Euforb și a moștenit doctrina Fericidelor, dar Aristotel respinge nemurirea sufletului. Succesiunea doctrinelor voastre este plină de dispute, iar voi vă certați cu voi înșivă, cei care sunteți de acord cu cei care nu sunteți de acord. Cineva spune că Dumnezeul perfect este trupesc, dar eu că este netrupat; cineva că lumea este indestructibilă, dar eu că va fi distrusă; cineva că arderea are loc la anumite intervale, dar eu că are loc o singură dată; cineva că judecătorii sunt Minos și Rhadamanthus, dar eu că Dumnezeu Însuși; cineva atribuie nemurirea doar sufletului, dar eu cărnii unite cu el.

Cum vă facem rău, oameni ai Eladei? De ce îi urâți pe urmașii Cuvântului lui Dumnezeu ca pe cei mai josnici dintre oameni? Noi nu avem canibalism - voi, oameni învățați, mărturisiți mincinos - dar la voi Pelops, deși iubitul lui Poseidon, este servit zeilor la cină [293] , iar Cronos își distruge copiii, iar Zeus o înghite pe Metis.

26. Încetează să te mai lauzi cu vorbele altora și, ca o ciocă, să te îmbraci în pene care nu sunt ale tale. Dacă fiecare cetate îți ia propria grai, toate sofismele tale vor fi neputincioase. Căutând ce este Dumnezeu, nu știi ce este în tine și, așezându-te în cer, cazi într-o groapă. Depozitele tale de cărți sunt ca niște labirinturi, iar cititorii tăi sunt ca butoiul Danaidelor. De ce împarți timpul, spunând că acesta este trecut, acesta este prezent și acesta este viitor? Căci cum poate trece viitorul, dacă există un prezent? Dar, așa cum cei care navighează într-o corabie, când se mișcă, din ignoranță cred că munții aleargă, tot așa și tu nu știi că treci, iar veacul stă cât vrea Creatorul său. De ce mă acuză ei când vorbesc despre al meu și tu te străduiești să distrugi tot ce este al meu? Nu te-ai arătat și tu la fel ca noi, participând la aceeași guvernare mondială? De ce spui că numai tu ai înțelepciune, din moment ce nu ai alt soare, nici înfățișarea stelelor și nici nașterea ta nu este diferită, nici moartea ta nu este excepțională în comparație cu alți oameni? Gramaticile au ajuns începutul prostiei printre voi, iar voi, care împărțiți înțelepciunea, ați fost despărțiți de adevărata înțelepciune și ați dat oamenilor numele părților ei. Nu-L cunoașteți pe Dumnezeu și, luptând unii cu alții, vă răsturnați unii pe alții și de aceea sunteți cu toții nimic, însușindu-vă cuvintele (alții), dar conversând ca un orb cu un surd. De ce ții unelte de tâmplar, neștiind să tâmplați? De ce luați cuvântări, dar sunteți departe de faptă? Umflați de glorie, dar umiliți de nenorociri, abuzați fără minte de figurile retorice - căci organizați procesiuni publice, dar ascundeți cuvinte în colțuri. Învățându-te astfel, te-am părăsit și nu ne mai atingem de faptele tale, ci urmăm Cuvântul lui Dumnezeu. De ce, omule, pornești un război al literelor? De ce le ciocnești sunetele, ca într-o bătaie cu pumnii, din cauza bâlbâielii atice, când ar trebui să vorbești mai natural? Căci dacă vorbești în stilul atic, nefiind atenian, spune-mi, de ce nu în stilul dorian? De ce acesta ți se pare mai barbar, iar celălalt mai plăcut pentru conversație?

27. Dar dacă te ții de învățătura lor, de ce mă combati pe mine, care am ales opiniile și doctrinele pe care le doresc? Nu este oare absurd ca un tâlhar să nu fie pedepsit doar pentru numele său, înainte ca adevărul să fie cunoscut cu precizie, în timp ce noi, fără a fi testați, suntem urâți prin prejudecăți dușmănoase? Diagoras era atenian, dar l-ai pedepsit pentru că a divulgat misterele - și (în același timp) ne urăști, citindu-i scrierile; având notițele lui Leo, ești indignat de denunțurile noastre și, deși ai opiniile lui Apion despre zeii Egiptului, ne procrizi ca fiind cei mai nelegiuiți [294] . Arăți mormântul lui Zeus Olimpian, chiar dacă se spune că cretanii mint. O adunare a multor zei nu este nimic și chiar dacă Epicur, care îi disprețuiește, umblă cu o torță, eu nu-i cinstesc pe conducători mai mult decât pe Dumnezeu - și nu-mi ascund viziunea asupra lumii pe care o am. De ce mă sfătuiești să mint în legătură cu credințele mele? Și de ce, spunând că disprețuiești moartea, mă îndemni să o evit cu ajutorul vicleniilor? Nu am „inimă de cerb”, iar preocupările tale verbale s-au dovedit a fi ca „vorbărețul excesiv de Tersite” [295] . Cum pot asculta un om care spune că

soarele este un bloc încins, iar luna este pământul? [296] Căci astfel de lucruri sunt rivalitate în cuvinte și nu stabilirea adevărului, și nu este oare imbecilitate să crezi cărțile lui Herodot - despre ce s-a întâmplat cu Hercule, când se spune acolo că există pământ deasupra și din el a venit leul ucis de Hercule? Și la ce bun expresiile atice și soritele filozofice [297] , și puterea de convingere a concluziilor, a măsurătorilor pământului și a pozițiilor stelelor și a traiectoriilor soarelui? Căci a se angaja în astfel de cercetări este treaba cuiva care își face din propriile învățături o lege pentru sine.

28. De aceea am condamnat legislația voastră. Căci ar fi potrivit ca toți să aibă un singur mod de viață comun. Dar acum există tot atâtea legi câte feluri de cetăți, astfel încât ceea ce este rușinos pentru unii este virtuos pentru alții. De exemplu, grecii consideră inacceptabil să ai relații sexuale cu mama ta, dar pentru magii perși este cel mai frumos obicei. Și sodomia este persecutată la barbari, dar la romani este preferată și încearcă să adune băieții în turme, ca pe caii într-o pășune.

29. După ce am văzut acestea, după ce am participat la mistere și după ce am experimentat ritualurile care sunt săvârșite peste tot de efeminați și hermafrodiți și după ce am descoperit că printre romani, Jupiter Latiarius, al lor, se delectează cu sânge omenesc și crime, și că Artemis, nu departe de Marea Cetate, este angajată în aceleași fapte și că diverși demoni în diverse locuri provoacă tulburări și atrocități, venindu-mi în fire, am căutat cum aș putea afla adevărul. Și când reflectam la cele mai importante lucruri, mi s-a întâmplat să citesc anumite scrieri barbare, mai vechi în comparație cu învățăturile eline și mai divine în comparație cu erorile lor - și s-a dovedit că le-am crezut datorită simplității stilului și simplității vorbitorilor și datorită inteligibilității întregii creații și prestiinței viitorului și neobișnuinței instrucțiunilor și datorită domniei unui singur om în univers. Și când sufletul meu a fost învățat de Dumnezeu, am înțeles că (cea dintâi) era de reprobat, dar aceasta desființează robia lumească și ne eliberează de mulți conducători și de mii de tirani și ne dă nu ceea ce nu am primit, ci ceea ce greșeala ne-a împiedicat să posedăm.

30. Așadar, după ce am învățat aceste lucruri, vreau să mă dezbrac de ele ca de un copilaș. Căci știm că esența răului este ca o sămânță mică, deoarece a crescut puternică la cea mai mică ocazie, dar se va dezintegra din nou dacă ascultăm de Dumnezeu și nu ne risipim. Căci ne-a pus în stăpânire prin intermediul unei anumite „comori ascunse”, săpând-o cu care ne-am acoperit cu praf și am dat răului ocazia să crească puternic. Căci oricine așteaptă averea sa a dobândit putere asupra unei bogății mai prețioase. Să se spună acestea pentru noi, iar despre voi, grecilor, ce altceva pot să spun decât să nu-i certați pe cei care sunt mai buni decât voi și, chiar dacă sunt numiți barbari, să nu faceți din asta un prilej de batjocură. Căci, dacă doriți, puteți găsi un motiv pentru care nu

toată lumea înțelege limba celuilalt; căci celor care doresc să studieze tradițiile noastre, le voi spune de bunăvoie totul în detaliu.

31. Acum însă cred că este necesar să arăt că filosofia noastră este mai veche decât artele elene. Moise și Homer ne vor servi drept repere. Căci, întrucât fiecare dintre ei este cel mai vechi și unul este cel mai vechi dintre poeți și istorici, iar celălalt este întemeietorul întregii înțelepciuni barbare, vom face o comparație între ei și vom descoperi că a noastră este mai veche nu numai decât învățătura elenă, ci și decât inventarea literelor. Nu-mi voi lua martorii proprii, ci voi apela la ajutorul grecilor. Primul este nerezonabil, deoarece este inacceptabil chiar și pentru noi; dar va fi excelent dacă, bazându-mă pe propriile voastre arme, vă voi prezenta dovezi că chiar și voi sunteți mai presus de orice suspiciune. Căci cei mai vechi cercetători ai operei lui Homer, ai originii sale și ai timpului înfloririi sale au fost Theagenes din Rhegium, care a trăit sub Cambyses, și Stesimbrotus din Thasius, Antimachus din Colofon, Herodot din Halicarnas și Dionisie din Olynt; și după ei Efor din Cumae, Filohor din Atena și peripateticii Megacleides și Cameleon; și apoi gramaticienii Zenodot, Aristofan, Callistratus, Crates, Eratostene, Aristarh și Apollodor. Dintre aceștia, adepții lui Crates spun că a înflorit înainte de întoarcerea Heraclidelor, în termen de optzeci de ani de la războiul troian; adepții lui Eratostene, după al o suta an de la capturarea Ilionului; și discipolii lui Aristarh, în timpul deportării ioniene, care a fost la 140 de ani după războiul troian. Filohor (spune că Homer a scris) după deportarea ionică, sub arhontele atenian Archippus, la 180 de ani după războiul troian; adepții lui Apollodor spun că a fost la o sută de ani după deportarea ionică, ceea ce ar fi la 240 de ani după războiul troian. Unii, însă, susțin că Homer a apărut înainte de Olimpiade, adică la 400 de ani după evenimentele de la Ilion [298] . Iar alții apropie vremea sa, spunând că a fost contemporan cu Arhiloh. Arhiloh a înflorit în jurul celei de-a douăzeci și treia olimpiade, sub Gyges Lydianul, la cinci sute de ani după războiul troian. Iar în ceea ce privește vremea numitului poet (vorbesc despre Homer), și dezordinea și dezacordul dintre cei care au scris despre el, pentru cei care sunt capabili să investigheze cu precizie, să fie suficiente cele spuse în principalele sale caracteristici. Căci oricine poate demonstra că opiniile referitoare la fundamente sunt, de asemenea, false, deoarece cel care are un calcul invalid al timpurilor nu poate avea o istorie adevărată. Căci care este cauza erorilor în scrierea cărților, dacă nu neadevărul a ceea ce este compus?

32. Noi însă nu avem patimă pentru slava deșartă și nu abuzăm de varietatea învățăturilor. Căci, lepădând rațiunea comună și pământească și ascultând de poruncile lui Dumnezeu, urmând legea Tatălui nestricăciunii, lepădăm tot ce aparține slavei omenești, și nu numai bogații sunt înțelepți (cu noi), ci și săracii se împărtășesc fără plată de învățături, căci ceea ce se primește de la Dumnezeu întrece răsplata unui dar lumesc. Și îi primim pe toți cei care vor să

asculte, fără plată, fie o bătrână, fie un băiat, și în general fiecare vârstă este onorată cu noi, iar desfrâul este alungat. Și când spunem: „Nu mințim”, cât despre încăpățânarea voastră în necredință, ar fi bine să-i punem capăt. Și dacă nu, atunci să se întărească lucrarea noastră prin voia lui Dumnezeu, și voi râdeți, dar veți plânge. Căci nu este oare absurd ca Nestor al vostru, care din slăbiciune și infirmitate proprie a bătrâneții era lent în a dezhama caii, să fie admirat când încearcă să lupte de la egal la egal cu tinerii, în timp ce noi, cei care luptăm cu bătrânețea și ne preocupăm de lucrurile divine, suntem ridiculizați? Și cine nu va râde de felul în care spuneți despre amazoane, Semiramida și alte femei că erau războinice, în timp ce le abuzați pe fecioarele noastre? Ahile era tânăr și ei cred că era foarte viteaz; iar Neogolem era și mai tânăr, dar puternic; Filoctet era slab, dar demonul avea nevoie de el împotriva Troiei. Ce era Tersites? Dar era un general și, dacă ignoranța lui nu l-ar fi condus la o vorbărie excesivă, nu ar fi fost reprezentat ca „cu capul înfipt” și „chel”. La noi, toată lumea vrea să filozofeze (pentru că), nu prețuim ceea ce este vizibil și nu-i judecăm pe cei care vin la noi după aspectul lor exterior - căci credem că bunul simț poate fi în oricine, chiar dacă este slab la trup. Dar la tine, totul e plin de invidie și o prostie considerabilă.

33. De aceea m-am gândit să arăt, prin intermediul lucrurilor pe care voi înșivă le veneraţi, că obiceiurile noastre sunt caste, dar că ale voastre conțin nu puțină nebunie. Voi, care spuneți că rostim prostii prin gura femeilor și a adolescenților, a fecioarelor și a bătrânelor și ne batjocoriți pentru că nu suntem cu voi, ascultați absurdițățile grecilor. Căci preocupările pe care sunteți obișnuiți să le practicați sunt și mai absurde din cauza marii lor glorii și indecente din cauza sexului feminin. Căci Lysippus a turnat-o în bronz pe Praxilla, care nu a spus nimic folositor în versurile ei, și Menesgratus Learchis, Silanion curtezana Sappho, Naucides Erinna din Lesbos, Voiscus Myrtis, Cephisodotus Myro din Bizanț, Gomphus Praxagoris și Amphistratos Clito. Cât despre Anyte, Telesilla și Nossis, nu este nevoie să vorbim. Căci prima a fost sculptată de Euthycrates și Cephisodot, a doua de Nikeratos, iar a treia de Aristodot, iar Mnesarchis Efeseanul de Euthycrates, Corinne de Silanion și Faliarchis Argivul de Euthycrates. Am hotărât să le menționez pentru ca să nu credeți că se întâmplă ceva ciudat printre noi și, comparând obiceiurile care vă atrag atenția, să nu le batjocoriți pe femeile noastre filozofate.

Și Safo, desfrânata nebună de dragoste, își cântă propria desfrâu, în timp ce toate femeile noastre sunt caste, iar fetele bătrâne vorbesc despre Dumnezeu mai bine decât despre fecioara voastră. De aceea, rușinați-vă că voi înșivă sunteți ucenicii unei femei, ci batjocoriți-vă de femeile credinței noastre și de adunările la care participă ele. Căci ce bine a adus la naștere Glaucippe a voastră, care a născut un copil monstruos, așa cum o arată imaginea turnată de Nikeratos, fiul lui Euctemon, un atenian? Căci dacă Glaucippe a născut un elefant, de ce este ea onorată de popor? [299] Praxiteles și Herodot au creat-o

pe curtezana Frine printre voi, iar Euthycrates l-au turnat în bronz pe Pantheuchis, care a rămas însărcinat de un corupător. Deinomenes a păstrat prin arta sa memoria Besantidei, regina peonienilor, pentru că a născut un copil negru. Îl condamn pe Pitagora, care a călărit-o pe Europa pe un taur, și pe voi, care l-ați onorat pe acuzatorul lui Zeus pentru arta sa. Râd de știința lui Micon, care a făcut un vițel și Victoria pe el, pentru că a răpit-o pe fiica lui Agenor și a fost răsplătit pentru adulter și desfrânare. De ce a făcut Herodot Olynthius pe curtezana Glicera și pe cântăreața Argia? Bryaxidas a ridicat o statuie a Pasifaei - amintindu-și de desfrânarea ei [300] , aproape că preferi ca femeile de astăzi să fie așa. O anumită Melanippe era înțeleaptă - din acest motiv Lysisgratus a sculptat-o, dar nu crezi că avem femei înțelepte.

34. Tiranul Phalaris, așadar, care a sacrificat prunci, este și el vrednic de mare respect și care este încă reprezentat ca un om minunat în opera lui Polysgratus Ampraciot. Agriganții se temeau să-i privească fața din cauza canibalismului său, dar cei cărora le pasă de învățătură se laudă că îl văd într-o imagine. Nu este oare o rușine că fratricidul este venerat printre voi, că atunci când vedeți imaginea lui Polynice și Eteocle, nu distrugeți acest monument al răului îngropându-l împreună cu creatorul său, Pitagora? De ce, din cauza lui Periclimen, considerați că este ceva minunat și măreț să vedeți o femeie care a născut treizeci de copii? Căci ar trebui să o disprețuiești pe cea care a cules roadele unei nestăpâniri extreme și seamănă cu acea scroafă [301] dintre romani, despre care se spune că, din același motiv, este onorată cu un cult mai misterios. Ares a comis adulter cu Afrodita, iar Andron v-a creat-o pe Armonia, care s-a născut din ei. Sofron [302] , care în scrierile sale a abandonat prostiile și pălăvrăgeala, este mai celebrat datorită statuii de bronz care încă există, iar mincinosul Esop este mereu amintit nu numai pentru fabulele sale, ci și (pentru că) a fost făcut mai atrăgător de statuia lui Aristodemos. Așadar, cum se face că nu vă este rușine, având atâtea poetese fără niciun folos, nenumărate prostituate și ticăloși, să calomniați integritatea femeilor noastre? Este important pentru mine să știu că Evanthe a născut în Portic și a admirat arta lui Callistratus? Sau să mă holbez la Neaera lui Calliades - era o hetairă! Laida a comis adulter, iar adulterul a modelat-o în memoria adulterului ei. De ce nu vă este rușine de adulterul lui Hephaestion [303] , chiar dacă Filon l-a zugrăvit foarte iscusit? Și de ce, având-l pe acest soț vitreg pe Ganimedes datorită lui Leochares, îl prețuiți ca pe o posesiune importantă, așa cum prețuiți o anumită femeie cu brățări de la Praxiteles? Dar voi, după ce abandonați astfel de lucruri, ar trebui să căutați ceea ce este cu adevărat semnificativ și să nu disprețuiți învățătura noastră, acceptând (în același timp) invențiile nedemonstrate ale lui Philaenis și Elephantis [304] .

35. Am expus toate acestea fără să le fi învățat de la altcineva, ci după ce am călătorit prin multe țări, uneori studiind înțelepciunea voastră, alteori

familiarizându-mă cu multe arte și invenții și, în final, după ce am trăit la Roma și am studiat diversele statui aduse acolo de voi. Căci nu încerc, așa cum este obiceiul multora, să-mi susțin cuvintele cu opiniile altora, ci mă străduiesc să scriu despre ceea ce văd și înțeleg eu însumi. Prin urmare, luându-mi rămas bun de la aroganța romanilor și de la vorbele deșarte ale atenienilor, de la învățăturile de nestăpânit, am început filosofia noastră barbară - începusem deja să scriu despre cum (se dovedește) că este mai veche decât artele voastre, dar am amânat din cauza nevoii urgente de clarificări. Acum, însă, când va veni momentul, voi încerca să vorbesc despre propozițiile conținute în ea. Nu vă indignați de învățătura noastră și nu inventați respingeri împotriva noastră, pline de prostie și vorbe deșarte, nu spuneți: „Tațian vrea să fie deasupra grecilor și a mulțimii nenumărate de filozofi, inventând noi învățături barbare.” Ce este rău în faptul că oameni care s-au dovedit a fi ignoranți sunt acum demascați de același om ca și ei? Și ce este absurd în faptul că, potrivit propriului tău sofist, „îmbătrânești, înveți mereu multe”? [305]

36. Dar să nu fim conștienți că Homer nu numai că nu este mai tânăr decât războiul troian, dar să considerăm că a fost contemporanul său, ba mai mult, că a luptat alături de soldații lui Agamemnon, chiar, dacă vreți, că a fost înainte de inventarea literelor - căci Moise pe care l-am menționat va fi cu mulți ani mai în vârstă decât capturarea Ilionului și chiar mult mai vechi decât întemeierea Troiei, a Trosului și a Dardanului. Și ca dovadă voi folosi mărturia caldeenilor, fenicienilor, egiptenilor. Și ce mai este de spus? Căci cel care intenționează să convingă trebuie să expună esența problemei ascultătorilor săi mai pe scurt decât... [306] Berossus, un babilonian, preot al Belusului local, născut pe vremea lui Alexandru, a compilat pentru al treilea succesor al său, Antioh, o istorie caldeeană în trei cărți și, incluzând informații despre regi, povestește despre unul dintre ei, pe nume Nebucadnețar, care a pornit într-o campanie împotriva fenicienilor și evreilor - care, după cum știm, a fost mult mai târzie decât vremea lui Moise și cu 70 de ani înainte de stăpânirea persană. Berossus este un om de mare încredere, iar o dovadă în acest sens este faptul că Juba, care a scris „Despre asirieni”, spune că a aflat informațiile de la Berossus (are o lucrare „Despre asirieni” în două cărți).

37. După caldeeni, treburile fenicienilor sunt următoarele. Au avut trei, Teodot, Hypsicrates și Mochus, ale căror cărți au fost traduse în greacă de Laet, care a lucrat cu sârguință la biografiile filosofilor. În istoriile scriitorilor numiți mai sus se relatează sub ce rege a avut loc răpirea Europei și sosirea lui Menelau în Fenicia, și ce îl privește pe Hiram, care, dându-și fiica de soție lui Solomon, regele evreilor, i-a dat și diferite tipuri de lemn pentru construirea templului. Și Menander din Pergam a compus o narațiune a acelorași evenimente. Vremea lui Hiram se apropia deja de Războiul Troian - iar Solomon, un contemporan al lui Hiram, era mult mai tânăr decât Moise.

38. Egiptenii au înregistrări exacte ale vremurilor, iar interpretul scrierilor lor este Ptolemeu, nu un rege, ci un preot din Mendes. Acesta, relatând faptele regilor, spune că sub Amosis, evreii, sub îndrumarea lui Moise, au pornit într-o călătorie spre locurile de unde proveneau. Și spune astfel: „Amosis a fost sub regele Inachus”. După el, Apion gramaticianul, un om foarte de încredere, în a patra carte a „Istoriei Egiptului” (are cinci în total), printre multe altele, spune că „Amosis, care a trăit sub regele Inachus, așa cum a scris Ptolemeu din Mendes în analele sale, a distrus Avaria”. Iar timpul de la Inachus până la capturarea Ilionului este de douăzeci de generații - și acest lucru poate fi dovedit.

39. Regii argivilor au fost următorii: Inachus, Phoroneus, Apis, Argeus, Crias, Phorbas, Triopes, Crotopus, Sthenelaus, Danaus, Lynceus, Abas, Proetus, Acrisius, Perseus, Sthenelaus, Eurystheus, Atreus, Thyestes, Agamemnon, în al optsprezecelea an al domniei căruia a căzut Ilium. Și un om cu bun simț trebuie să înțeleagă clar că, conform tradiției elene, nici măcar nu aveau o istorie scrisă. Căci Cadmus, care i-a învățat literele, a venit în Beotia multe generații mai târziu. După Inachus, abia sub Phoroneus s-a încheiat viața animalică și nomadă, iar poporul s-a schimbat. Prin urmare, dacă Moise a apărut sub Inachus, el este mai bătrân decât Războiul Troian cu patru sute de ani. Că acest lucru este așa este dovedit de succesiunea regilor atici: astfel încât, dacă cele mai remarcabile fapte dintre eleni sunt înregistrate și cunoscute după Inachus, este clar că au fost și după Moise. Căci pe vremea lui Phoroneus, care a fost după Inachus, atenienii îl menționează pe Ogygus, în timpul căruia a avut loc primul potop, și sub Phorbanus Actaeus, de la care Atica este numită Actea, și sub Triopas Prometeu, și Epimeteu, și Atlas, și Cecrops cel cu două fire, și Io; și sub Crotopus focul lui Faeton și potopul lui Deucalion, sub Sthenel regatul lui Amphictyon și sosirea lui Danaus în Peloponez și fondarea Dardaniei de către Dardanus, și (în același timp) Europa a fost adusă din Fenicia în Creta. Sub Lynceus răpirea lui Core și fondarea sanctuarului de la Eleusis, și agricultura lui Triptolemus și sosirea lui Cadmus în Teba și domnia lui Minos. Și sub Proetus războiul lui Eumolpus cu atenienii, sub Acrisius sosirea lui Pelops din Frigia și sosirea lui Ion la Atena, și al doilea Cecrops, și faptele lui Perseu și Dionysos, și Musaeus, elevul lui Orfeu. Și în timpul domniei lui Agamemnon a căzut Ilion.

40. Așadar, Moise s-a dovedit a fi mai bătrân decât cel puțin eroii, orașele și demonii numiți. Și trebuie să-l credem pe cel mai în vârstă mai mult decât pe greci, care își trăgeau învățăturile ca dintr-o fântână, dar nu din rațiune. Căci sofiștii lor se străduiau din răsputeri să denatureze ceea ce învățau de la adepții lui Moise și de la cei care filosofau ca el, în primul rând, pentru a se crede că ei înșiși spun ceva de-al lor și, în al doilea rând, pentru a deghiza ceea ce nu înțelegeau cu o retorică falsă și pentru a demonta adevărul ca un mit.

Și ceea ce au spus învățații elini despre credințele noastre și istoria legilor noastre, cine le-a menționat și câți le-au menționat, va fi arătat în cartea „Către cei care au exprimat gânduri despre Dumnezeu” [307] (41), iar în ceea ce privește subiectul de față, este necesar să încercăm să explicăm că Moise este mai vechi nu numai decât Homer, ci și decât scriitorii care l-au precedat, Linus, Philammon, Thamyris, Amphion, Orpheus, Musaeus, Demodocus, Phemius, Sibyl, Epimenides din Creta, care a trecut la Sparta, și Arisgeus din Proconnesos, care a scris „Arimaspia”, și Asbolus Centaurul, și Bacis, și Drymon cu Eucles din Cipru, și Orus din Samos, și Pronapides din Atena. Căci Linus a fost învățătorul lui Hercule, iar Hercule a fost cu o generație înainte de războiul troian, așa cum reiese din faptul că fiul său, Tlepolemus, a mers la Ilion. Orfeu a fost contemporan cu Hercule, iar scrierile care i se atribuie se spune că au fost compuse de Onomacritus, care a trăit în timpul domniei Pisistratidelor, în jurul celei de-a cincizecea olimpiade. Musaeus a fost elev al lui Orfeu. Faptul că Amphion a trăit cu două generații înainte de războiul troian ne permite să nu povestim în detaliu despre el cititorilor curioși. Demodocus și Phemius au trăit în timpul războiului troian, căci unul a trăit cu pretendenții, iar celălalt cu feacii. Iar Thamyris și Philammon nu sunt mult mai în vârstă decât ei.

Așadar, cred că v-am descris cu toată grija cuvenită operele fiecăruia dintre oamenii învățați, vremurile lor și descrierile lor; și pentru a completa ceea ce a lipsit până acum, vom adăuga o dovadă cu privire la așa-numiții înțelepți. Căci Minos, despre care se spunea că a fost primul în toată înțelepciunea, perspicacitatea minții și legislația, a trăit sub Lynceus, care a domnit după Danaus, în a unsprezecea generație după Inachus. Lycurg, care s-a născut mult după cucerirea Ilionului, a legiferat pentru lacedemonieni cu o sută de ani înainte de Olimpiade. Draco se găsește în jurul celei de-a treizeci și noua olimpiade, Solon în jurul celei de-a patruzeci și șasea, Pitagora în cea de-a șaizeci și doua. Olimpiadele, așa cum am arătat, au început la patru sute șapte ani după războiul troian. Și după ce am dovedit acest lucru, vom vorbi pe scurt despre vremea celor șapte înțelepți. Căci, întrucât cel mai bătrân dintre ei, Thales, a trăit în jurul celei de-a cincizecea olimpiade, (prin urmare) a fost dată o scurtă relatare despre cei care au venit după el.

42. Toate acestea, oameni ai Eladei, eu, Tațian, le-am compilat pentru voi, filozofând într-un mod barbar, născut în țara Asiriei [308] , educat mai întâi în învățăturile voastre, apoi în cele pe care mă angajez să le predic acum. Și știind deja cine este Dumnezeu și care este creația Lui, mă prezint vouă gata să investighez dogmele, fără a renunța la convingerile plăcute lui Dumnezeu.

D. Afinogenov. Tatian și „Cuvântul său către eleni” într-un context istoric

1. CUI I SE ADRESEAZĂ SCUZELE LUI TATIAN?

Autorul lucrării căreia îi este dedicată această lucrare, Taţian, a fost sirian de origine, dar a primit o educaţie filosofică şi retorică greacă, apoi s-a convertit la creştinism şi a devenit discipol al lui Iustin Filosoful. După martiriul acestuia din urmă la Roma, s-a separat de comunitatea romană (în jurul anului 172) şi a plecat în Orient, în Siria şi Mesopotamia, unde a fondat ceva de genul unei secte encratite. Taţian îşi datorează faima în principal compendiului celor patru Evanghelii pe care l-a compilat, aşa-numitul Diatessaron, care a supravieţuit în fragmente şi traduceri ulterioare şi a jucat un rol important în practica liturgică a bisericii siriene. Taţian a scris şi alte câteva lucrări, care s-au pierdut şi sunt cunoscute acum (deşi probabil nu toate) doar după titlu.

Singura lucrare a acestui scriitor care a supravieţuit în greacă, „Predica către eleni”, a cărei dată poate fi determinată doar foarte aproximativ, este de obicei clasificată printre aşa-numitele „apologii” creştine timpurii, adică lucrări în apărarea creştinismului, care includ şi lucrările lui Aristide, Justin, Atenagora, Teofil al Antiohiei şi ale altora. Toate au fost scrise în secolul al V-lea. Cu toate acestea, „Predica” ocupă un loc special în această serie, deoarece nu este adresată împăratului sau unui alt reprezentant al autorităţilor (cum ar fi apologiile în sensul propriu al cuvântului, aparţinând lui Aristide, Justin, Meliton şi agorele din Atena) şi, în acelaşi timp, nu reprezintă un dialog sau o polemică cu un destinatar anume, aşa cum se întâmplă în cazul lui Teofil sau Minucius Felix (realitatea sau ficţiunea interlocutorului în acest caz nu este importantă, deoarece luăm în considerare exclusiv aspectul literar). Opera lui Taţian se remarcă prin faptul că pare să aibă un destinatar colectiv şi, în acest sens, este mai apropiată de lucrările polemice şi de predicare ulterioare. Totuşi, conform particularităţilor conţinutului său şi tonului general, „Cuvânt către eleni” ar trebui totuşi atribuit apologeticii timpurii. Căci scopul principal al lui Tatian nu este de a-şi atrage adversarii la creştinism, de a-i converti, ci doar de a obţine toleranţă şi un anumit respect pentru noua credinţă. Aici se află linia care separă „Cuvânt către eleni” al lui Tatian de, de exemplu, lucrarea corespunzătoare a lui Clement din Alexandria, deja intitulată „Îndrumare către eleni” („Protrepticus”).

Întrucât Taţian trebuie considerat tocmai în seria primilor apologeţi, problema destinatarului operei sale capătă o importanţă deosebită. Dar este complicată de faptul că, în acest caz, metoda analizei retrospective este inaplicabilă (cel puţin, semantica termenului „eleni”). Vom încerca să studiem această problemă, bazându-ne în principal pe textul lui Taţian însuşi. Dar mai întâi este necesar să oferim o trecere în revistă cât mai succintă a punctelor de vedere deja exprimate de cercetători.

Întrebarea pusă în titlul acestui articol a primit răspuns în momente diferite și de către persoane diferite în trei moduri diferite (din păcate, aceasta a fost cel mai adesea doar o exprimare a unei opinii subiective, fără o argumentare detaliată). În secolul trecut, exista o opinie comună despre Tatian ca o persoană ostilă culturii grecești nu atât din cauza credinței sale, cât din cauza originilor sale barbare. Astfel, I. Geffken a scris despre „Griechenhass" („ura față de greci") al lui Tatian, comparându-l cu Josephus Flavius [309] . În acest caz, „EX, Xtive<;" trebuie să fie în mod firesc o denumire etnică. Cu toate acestea, un astfel de punct de vedere, deoarece conținea o aluzie evidentă la vulgarizare și modernizare, nu a fost, în esență, luat în considerare serios.

Susținătorii celorlalte două poziții posibile s-au angajat într-o dezbatere directă, fiind prezentate argumente cu grade diferite de persuasiune.

A doua dintre soluțiile propuse este că „elenii" lui Tațian sunt pur și simplu păgâni, indiferent de etnia lor. Aceasta include romanii, sirienii și alte popoare [310] . Dar cum se poate explica faptul că, atunci când Tațian își reproșează adversarii că nu au o singură limbă, ci dialecte diferite, dialectele enumerate se dovedesc a fi dialecte doar ale limbii grecești? În același timp, tocmai această diversitate de dialecte îi distinge pe eleni de toate celelalte popoare: „acum se dovedește că numai voi nu comunicați într-o singură limbă" (I) [311] . Cu toate acestea, cel mai important lucru este că un astfel de punct de vedere ignoră complet un punct foarte semnificativ pentru Tațian, și anume, opoziția dintre eleni și barbari. Într-adevăr, dacă „elenii" includ toate popoarele păgâne, atunci de ce să le reamintim că diverse tipuri de activitate nu au fost inventate de ei, ci, să zicem, de carieni, frigieni, babilonieni sau altcineva? (1)

Ambele contradicții sunt înlăturate dacă acceptăm a treia interpretare, pe care M. Elze o formulează astfel: opoziția dintre filosofie și creștinism este exprimată exclusiv în opoziția dintre elenism și barbarie, iar elenii din Tațian nu sunt „păgâni", ci oameni educați [312] , iar acest termen nu ar trebui înțeles în sens etnografic [313] . Afirmația de mai sus referitoare la limbă ar trebui atribuită în acest caz doar limbii literare, adică limbii literaturii învățate, care la acea vreme folosea predominant aceste dialecte pe cale de dispariție. Identificarea „elenilor" lui Tațian cu „oamenii educați" (oi 7t£7tai6eun6voi), înaintată pentru prima dată de A. Hilgenfeld, a primit o recunoaștere atât de necondiționată încât a ajuns chiar și în cunoscuta carte de referință a lui Althaner [314] .

Însă, oricât de plauzibilă ar părea această versiune, la o examinare mai atentă, se dezvăluie unele contradicții. În primul rând, nu este clar ce este „educația". Fie este vorba de învățare dintr-un punct de vedere modern, fie din poziția lui Tatian însuși, fie, în cele din urmă, întrebarea constă doar în conținutul și proprietățile acestei educații.

Prima posibilitate trebuie respinsă pe motive de incorectitudine științifică, deoarece problema este pe cine a înțeles Tatian însuși prin „eleni” și nu împotriva cui a fost îndreptată în mod obiectiv opera sa. A doua interpretare este contrazisă de faptul că Tatian aplică în mod constant doctrinei pe care o apără termeni precum <piA, ooo<pia> (31, 1; 35, 11) și <piA, ooo<psiv> (32, 1; 40, 1; 42), precum și rcaiSeia (35, 2). În acest caz, cuvinte derivate din <piX6oo<po<; sunt adesea însoțite de clarificări precum „noi” sau „al vostru”, „al vostru” sau „al nostru” (nap'f|(tiv, etc.). Paideia „al lor, elenii” (31, 1; 35, 1) este pusă în contrast cu „al nostru” (35, 2). Tațian însuși se autointitulează „filosof” (42). Cât despre expresia *oi nenai6eu|i£voi*, ca și cum ar fi folosită ca echivalent cu *»EXXriveq*, contextul din această frază este în mod clar ironic: „mărturisiți mincinos, savanții!” (yEобц&ртopec; *oi nenaiSeupgvoi yeydvats* - 25, 2), și, prin urmare, „savanți” în acest caz este echivalent cu „a se considera savanți” sau „a se lăuda cu erudiția lor”. Există corespondențe mai apropiate cu „educația”, decât *<piXoao<pia* și *naiSsia*, care cu greu pot fi găsite nu numai în textul lui Tațian, ci în toată greaca veche. literatură.

Tema în cauză ocupă într-adevăr un loc foarte important în scrierile lui Tațian, dar nu este rezolvată prin contrastul dintre „învățătură” și „ignoranță”, ci ca o alegere între „învățătură” și învățătură adevărată și falsă. O altă problemă este că una dintre părțile la dispută și-a însușit dreptul exclusiv de a poseda aceste valori, iar sarcina lui Tațian nu este de a demonta filosofia sau educația ca atare, ci de a arăta că printre acei „barbari” cărora grecii le-o neagă, ea este de fapt prezentată în expresia sa cea mai deplină și mai adevărată. Prin urmare, identificarea „elenilor” cu „educații” nu îi aparține lui Tațian, ci adversarilor săi, iar el însuși polemizează împotriva acestei poziții. În același timp, nu ar trebui să absolutizăm apărarea lui Tațian a „barbarilor” sau, cu atât mai mult, a „barbariei” în sine. Nu este o coincidență faptul că în „Cuvânt” se găsește următoarea afirmație: „... și dacă sunt numiți barbari, acest lucru nu trebuie făcut motiv de ridicol” (si κa1 P&pftapoi Ы — yoivro — 30.1 — 2). Optativul verbului indică faptul că autorul nu acceptă necondiționat această desemnare. Este destul de evident că Tațian nu îi apără pe toți barbarii în general, ci un anumit grup de oameni, desemnați prin pronumele „noi” (^цец), pe care elenii îi clasifică drept barbari (spre deosebire de Iustin, Tațian evită să-l menționeze direct pe Hristos sau pe creștinism).

Astfel, dintre toate cele trei, rămâne o singură posibilitate: să înțelegem prin „educație” o anumită erudiție specifică, antică în general (adică păgână) sau specific greacă. Este ușor de observat, însă, că raționamentul a revenit la punctul său de plecare, întrucât, pentru a clarifica specificul „educației elene”, este mai întâi necesar să se clarifice cine sunt elenii pentru Tațian. Prin urmare, versiunea luată în considerare („eleni” - „educați”) nu poate fi recunoscută ca fiind pe deplin satisfăcătoare.

Întrebarea cui se adresează opera lui Tatian, adică cui se înțelege prin cuvântul „EAAtiveq”, poate primi răspuns dacă reușim să găsim o aparență de concept generic pentru care „eleni” și „noi” (creștinii) ar fi concepte specifice. Cu alte cuvinte, ar trebui să încercăm să înțelegem ce este „elenismul” lui Tatian - un popor, o „moștenire” (în sensul relației sale cu educația) sau o religie? Să luăm în considerare acele concepte găsite în textul „Cuvântului către eleni” care ar putea servi drept predicat comun pentru „elenism” și creștinism. Poate că, prin contrastarea filozofiei „noastre” și a paideiei cu cele „elenice”, Tatian înțelege elenismul și creștinismul ca două tipuri de filosofie sau erudiție în general? Dacă luăm în considerare interpretările largi pe care aceste concepte le-ar putea primi în uzul creștin, atunci o astfel de presupunere este pe deplin acceptabilă. Cu toate acestea, în ceea ce privește „elenismul”, niciunul dintre cei doi termeni nu îi poate servi lui Tatian pentru a desemna acest fenomen în întregime. Filosofia elenică este criticată ca un aspect foarte specific al „elenismului”, alături de altele - literatura, retorica, legislația și religia. Mai mult, ea reprezintă o „ocupație profesională”, ё7co|5еница (filosoful Crescentus a complotat împotriva lui Justin pentru că a criticat morala colegilor săi - 19.1). Conceptul de naiSeia este ceva mai complicat. Este, desigur, mai amplu decât „filosofia”, dar totuși nu acoperă domenii atât de importante pentru Tațian precum morala și obiceiurile. Următoarele pasaje arată că paideia nu are un sens cuprinzător: „...cei cărora le pasă de învățătură (yashbeha) se laudă că îl văd (Phalaris. - D.A.) printr-o imagine” (34, 1) - „aceia” (oi) nu este echivalat cu „Voi, elenilor”, ceea ce în acest context ar fi destul de potrivit. Justificând alegerea lui Moise și Homer ca puncte de referință pentru compararea vechimii realizărilor „noastre” și a celor elenice, Tațian spune: „...Homer... pentru că este cel mai vechi dintre poeți și istorici... Căci vom constata că (învățătura) noastră este mai veche nu numai decât învățătura elenilor, ci chiar înainte de inventarea scrisului” (31, 1). Din aceste exemple este clar că Tațian folosește cuvântul 7iai6eia într-un sens destul de restrâns (de aceea îl traducem prin „învățătură” sau „educație”) [315] .

În același timp, în „Predica către eleni” există un pasaj care, după cum ni se pare, ne permite să determinăm predicatul potrivit pentru cuvântul „eleni”: „(27) ... La ce bun expresiile atice și soritele filozofice, puterea de convingere a silogismelor, măsurătorile pământului și poziția stelelor și căile soarelui? Căci a petrece timpul în astfel de cercetări este treaba unui om care își face propria lege. (28) De aceea am condamnat și eu legislația voastră. Căci ar fi potrivit ca toți să aibă un singur loc comun de adăpare. Dar acum, tot atâtea feluri de orașe (yevri jtdXetov), tot atâtea legi, astfel încât ceea ce este rușinos pentru unii este virtuos pentru alții. Elenii, de exemplu, consideră inacceptabil să se căsătorească cu mama, dar pentru magicienii perși acesta este cel mai frumos obicei. Și sodomia este persecutată printre barbari, dar printre romani este preferată și încearcă să adune băieții în turme (ayeXaq),” ca niște cai pe pășune."

Din acest pasaj pare clar că pentru Tatian „elenii” sunt ysvoq JtoXetov. Cu toate acestea, cuvântul cheie este totuși altceva, și anume yaoXltega. Este adevărat că se poate obiecta cu ușurință la aceasta că se referă doar la legi și obiceiuri și, prin urmare, nu poate servi drept denumire generică generală pentru elenism și creștinism. Dar nu este întâmplător că am citat sfârșitul capitolului 27 din „Cuvânt” (înainte de cuvântul „înființare”). Această sintagmă arată că sfera desemnată de vocabularul juridic (cum ar fi vonoGeoio) la Tatian include gramatica, filosofia, geometria și astronomia, dar pe lângă toate acestea - obiceiurile și normele morale.

La prima vedere, este derutant de ce Tațian le reproșează grecilor că au un set de obiceiuri, perșii altele, romanii altele, iar barbarii opusul celor romane. Nu are oare cuvântul „eleni” două înțelesuri pentru el - unul mai larg și unul mai restrâns? De fapt, logica argumentului său este destul de simplă: Tațian condamnă legile grecilor pentru că au fost stabilite de oameni înșiși pentru ei înșiși („pentru sine însuși care face legea...”), iar grecii, prin urmare, nu pot dovedi că legile lor sunt mai bune decât cele ale perșilor sau ale oricui altcuiva (în timp ce se presupune că creștinii și-au primit legea de la Dumnezeu). Prin urmare, în fața noastră nu se află nimic altceva decât vechiul argument al sofiștilor în favoarea relativității moralei umane, dar aplicat dintr-o poziție complet diferită [316] .

Astfel, nici măcar atribuirea termenului „politică” domeniului „legii” nu restrânge sensul acestui termen, ceea ce devine deosebit de clar dacă urmărim utilizarea sa în tot textul apologiei lui Tatian.

„Căci structura lumii este bună, dar viața (yaoMteica) care este în ea este rea și se poate vedea cum cei care nu-L cunosc pe Dumnezeu par să câștige favoarea spectatorilor la un festival” (19). Faptul că în loc de JtoXueia se află aici yaoXieica, foarte apropiat atât etimologic, cât și semantic, este de mică importanță. Ceea ce este important este că acest cuvânt din sintagma dată pare să se ridice la un nivel foarte înalt de generalizare, cuprinzând toată activitatea umană îndreptată (în acest caz) în direcția greșită.

Conform textului capitolului 28, există diferite forme de politică pentru Tatian, dar principalul lucru care rămâne de clarificat este dacă creștinismul este una dintre ele. Iată afirmația care încheie apologia lui Tatian (40): „... Apar în fața voastră gata să examinez dogmele (yard? xf)v avaKpiaiv t«bv Боуцйтюу), fără a renunța la forma de politică plăcută lui Dumnezeu (nevouoii<; цог тт|<; ката 0e6v noXueiaq &vei; apvf|Toi))”. S-ar părea că Tatian pur și simplu nu vrea să renunțe la viața dreaptă, ci este gata să discute „teoria”. În realitate, însă, sensul este diferit. Tatian își exprimă disponibilitatea de a da socoteală oricărei poziții a credinței sale și nu intenționează să o renunțe. Trebuie ținut cont de faptul că

apveiaOai în uzul creștin este de fapt un termen care înseamnă tocmai o renunțare formală și publică la Hristos. Acest cuvânt este folosit în zicala corespunzătoare: „Oricine se va lepăda de Mine înaintea oamenilor, și Eu mă voi lepăda de el înaintea Tatălui Meu care este în ceruri” (Matei 10:33). Într-un alt loc, adresându-se unui adversar imaginar, Tațian spune: „Nu-i cinstesc pe superiorii mei, nici pe Dumnezeu, și nu-L cinstesc pe Dumnezeu și nu-mi ascund viziunea asupra lumii pe care o am. De ce mă sfătuiești să mint în privința mărturisirii mele? (yeuoaoOai tfjv noXuevav)” (27). Nu este o coincidență faptul că NoAlme1a este tradus aici prin „mărturisire (religioasă)” [317] . Adversarul lui Tațian îl sfătuiește să nu-și schimbe modul de viață sau opiniile, ci să le renunțe formal în fața autorităților, care, apropo, au cerut tocmai acest lucru de la creștini. Iată un exemplu care explică cel mai bine sensul verbului: „Numai de El, dacă îmi vor porunci să mă lepăd, nu voi asculta, ci voi muri (touxov jiovov dpvetaOai keHeibtseUO*;)” (4).

Astfel, cuvântul „politică” este folosit de Tațian pentru a desemna confesiunea sa creștină și, prin urmare, pentru Tațian, creștinismul este, de asemenea, o politică. De fapt, această politică ar trebui să fie una și comună tuturor, dar, deocamdată, există și altele - elenii, perșii, romanii și alte popoare. Spre deosebire de creștinism, aceștia sunt legați de anumite comunități de orașe (y£vn yaбXeoy), adică de anumite unități etnopolitice. Dacă elenismul este una dintre politici, atunci pentru a determina prin ce trăsătură o persoană poate fi clasificată drept elenă, este necesar să dezvăluim conținutul conceptului de „politică”.

Ni se pare că aspectul etnic este, fără îndoială, prezent în înțelegerea lui Tațian asupra „politicii”. Acest lucru este evidențiat de textul capitolului 28 din „Cuvântul” citat mai sus și de afirmațiile lui Tațian despre limbă. Una dintre ele, despre absența unei singure limbi printre eleni, a fost deja citată. Dar o alta este mult mai interesantă, arătând că și creștinii și elenii erau separați de o barieră lingvistică: „...și dacă sunt numiți barbari, acest lucru nu ar trebui să fie făcut motiv de ridicol: căci tu, dacă dorești, vei putea găsi un motiv pentru care nu toată lumea înțelege limba celuilalt” (30). Următorul punct acoperit de „politicie” este religia și viziunea asupra lumii în general. Este adevărat, Tațian nu vorbește despre diferențele dintre forma elenică de păgânism și toate celelalte, dar asta nu înseamnă că nu era conștient de ele. Și, în final, așa cum s-a mai spus, „politicia” include legile și obiceiurile.

Un alt subiect strâns legat de problema relației dintre politică și stat este locul romanilor în sistemul de argumentare al „Cuvântului către eleni”.

După cum reiese clar din textul capitolului 28 despre diferitele poligii, Tațian face distincție între greci (eleni), romani și barbari (acest concept include multe

popoare, dar și parțial creștini). Atitudinea lui Tațian față de primele două popoare a fost descrisă cu mare succes de deja menționatul A. Hilgenfeld, care a scris că „Tațian îi distinge pe romani ca fiind cei aflați la putere de eleni ca purtători de educație... de fiecare dată ca un popor străin lui în interior” [318] . Într-adevăr, denunțând filosofii profesioniști eleni, Tațian le reproșează că primesc un salariu anual (ётм! оюо<; xPUooOq - 19) de la regele (adică împăratul) romanilor. Nicăieri nu vorbește despre superiorii „voștri” sau despre „regele vostru”. Se are impresia că elenii nu au nicio legătură cu statutul de stat pentru el. Și cum îi dăunează creștinilor reiese clar din următoarea frază: „(4) De ce, oameni ai Eladei, vreți să puneți politici împotriva noastră, ca într-o bătaie cu pumnii? Și chiar dacă nu vreau să beneficiez de legile cuiva (ubtsgtsa), de ce mă urăsc ca pe cea mai josnică persoană? Împăratul îmi poruncește să plătesc taxe - sunt gata să le dau, stăpânul îmi poruncește să slujesc și să fiu sclav - recunosc sclavia.”

Este destul de evident că sistemul politic de aici nu este reprezentat de normele juridice emanate de stat. Tațian consideră că sistemul politic, așa cum îl înțelege el, nu ar trebui să fie un obiect al controlului statului. Competența puterii de stat pentru el se limitează la colectarea impozitelor (sclavia, aparent, este percepută pur și simplu ca o instituție socială universală și inevitabilă). Grenii vor să opună creștinilor (pluralul este de remarcat aici) și, cel mai important, puterii de stat alte sisteme politice. În acest sens, este util să ne amintim fragmentul din apologia lui Meliton din Sardes care a ajuns până la noi, în care acesta spune, adresându-se lui Marcus Aurelius: „Și tatăl vostru... a scris orașelor ca să nu urzească nimic împotriva noastră: lariseanilor, tesalonicenilor, atenienilor și tuturor grecilor” (Euseb. H. E. IV, 26, 10). Inițiatorii persecuției creștinilor de aici sunt grecii în sensul cel mai „etnic” și chiar teritorial al cuvântului.

Distincția dintre romani și eleni este cel mai bine exprimată de Tațian în următoarea frază: „...așadar, luându-mi rămas bun atât de la aroganța (tseuoLaokhga) romanilor, cât și de la vorbele goale (<puxpoXoyia) atenienilor... m-am îndreptat către filosofia noastră barbară” (35). Aroganța este o caracteristică a romanilor ca deținători ai puterii, iar vorbele goale sunt cele ale elenilor, în a căror jurisdicție exclusivă, în opinia lor, se află yashbega (credem că „atenienii” în acest caz sunt aceiași cu „elenii”, iar această denumire este luată doar pentru a obține o antiteză retorică completă „Roma - Atena”, ca „Atena - Ierusalim”). Aceasta este adevărata premisă a conceptului care echivalează „eleni” cu „educați” în apologia lui Tațian.

Trebuie menționat că atunci când folosim termenii „etnic” sau „etnopolitic”, o facem doar în scopul polemicii cu susținătorii opiniei menționate mai sus. Aceasta nu înseamnă că suntem de acord cu primul dintre cele trei concepte enumerate chiar la început. Adepții săi (și se găsesc și astăzi) susțin că Tațian

nu-i plăcea pe eleni pentru că se simțea dezavantajat din cauza originii sale non-grecești [319] . Dacă ne limităm la textul „Cuvântului către eleni”, atunci această opinie este infirmată de faptul că apartenența la o anumită organizație politică, potrivit lui Tațian, poate și ar trebui să fie o chestiune de liberă alegere. Elenii îl tratau pe Tațian ca pe un barbar tocmai pentru că era creștin și nu invers. Dacă abordăm această problemă ca și cum ar fi din exterior, dintr-o perspectivă mai largă, atunci putem oferi următorul raționament.

Cuvântul „eleni” în Tațian poate avea fie un sens specific creștin, fie un sens general acceptat, cotidian. În uzul creștin special, acest cuvânt poate însemna fie păgâni în general, fie o parte a lor (idolatri) [320] . După cum s-a arătat deja, nici unul, nici celălalt nu se aplică operei lui Tațian. Prin urmare, trebuie să pornim de la sensul cotidian al termenului „eleni”. Cu toate acestea, aici apar dificultăți foarte semnificative, deoarece această întrebare este inextricabil legată de înțelegerea și interpretarea fenomenului elenismului în sine. Nu putem insista în detaliu asupra istoriografiei extrem de extinse într-o lucrare scurtă. Este suficient să subliniem că unii cercetători, interpretând conceptul de „eleni” și „elenism” în epoca de după Alexandru cel Mare, evidențiază aspectul cultural ca fiind principalul [321] , în timp ce alții evidențiază aspectul național (care, de regulă, nu se întâmplă fără modernizare) [322] . Este ușor de observat că aceste două abordări s-au manifestat în raport cu analiza operei lui Tatian sub forma primului și celui de-al treilea concept din lista noastră. Cu toate acestea, există cercetători care, după cum ni se pare, rezolvă această problemă mai profund și mai cuprinzător. Iată o definiție a lui M. I. Rostovtsev, remarcabilă prin claritatea și precizia sa: „Unitatea lor (greacă - D. A.) nu era nici politică, nici rasială. Era unitatea civilizației, iar legătura dintre membrii săi era identitatea limbii, educației, mentalității, orientării de grup, modului de viață și ideilor religioase” [323] . Analiza noastră a „Cuvântului către eleni” a condus la concluzii practic identice în ceea ce privește semantica termenului „EXXrivst;”. Rămâne de adăugat că dispariția conținutului statal-politic din concepte precum noXueia, precum și vonoQeaia și altele înrudite, merită cea mai mare atenție la Tatian, ceea ce a făcut posibil ca primul dintre termenii numiți să desemneze creștinismul în întregime.

2. PREFAȚĂ LA NOUA TRADUCERE RUȘĂ A CUVÂNTULUI CĂTRE ELENI

Dintre scriitorii creștini ai secolului al II-lea, care au primit denumirea generală de „apologeți timpurii”, un loc special în istoria Bisericii și a literaturii creștine îl ocupă Iustin Filosoful (sau Martirul) și Tațian. În același timp, toate sursele disponibile, începând cu propriile lor lucrări care au supraviețuit și terminând cu compilațiile ulterioare de istorie bisericească, mărturisesc opoziția lor completă reciprocă în tot ceea ce depășește principiile fundamentale ale doctrinei creștine.

În același timp, se știe că Tațian, elevul lui Iustin, l-a tratat cu un respect neclintit și nu avem informații despre vreun dezacord între ei.

Și totuși, diferențele dintre cei doi autori sunt atât de serioase încât nu pot fi ignorate. Prin urmare, ca o introducere la noua traducere rusă a operei lui Tatian, ar fi potrivit să analizăm în ce măsură opiniile și sentimentele reflectate în aceasta caracterizează direcția generală a gândirii patristice și dacă există ceva mai mult în spatele acesteia decât temperamentul personal și predilecțiile autorului.

Dacă Iustin a fost venerat nu doar ca un martir care și-a dat viața pentru Hristos, ci și ca una dintre cele mai importante autorități teologice ale perioadei pre-niceene (motiv pentru care i se atribuie multe lucrări ulterioare), atunci lui Tațian i s-a atribuit rolul de eretic și marginal, deși o parte considerabilă a activității sale literare se încadrează în perioada de dinaintea ruperii cu comunitatea catolică. După cum se știe, Tertulian a căzut în erezie spre sfârșitul vieții sale, dar acest lucru nu a împiedicat lucrările sale să obțină cele mai mari laude din partea Bisericii - în cazul lui Tațian, acest lucru nu s-a întâmplat.

Este interesant că, în materialul sursă care a ajuns până la noi, imaginea lui Tatian este împărțită în două părți, cum ar spune, legate una de cealaltă, dar totuși în mod clar diferite. În primul rând, există Tatianul lui Irineu din Lyon, Clement din Alexandria, Eusebiu și Epifanie - „patriarhul” ereziei encratite [324] , care a respins căsătoria, carnea și vinul (chiar și în Euharistie, de unde și numele sectei lui Tatian „hidroparasgate”, adică cei care sfințesc apa la liturghie). Activitatea acestui Tatian are loc în Siria și Mesopotamia, patria sa: acolo a compilat o versiune coordonată a celor patru evanghelii, așa-numitul Diathesaron, unde tot ceea ce contrazicea doctrina encratită menționată mai sus a fost eliminat cu mare abilitate. De asemenea, este important faptul că Diatessaron, după toate probabilitățile, a fost scris inițial nu în greacă, ci în siriacă și, ulterior, a primit cea mai mare răspândire în mediul vorbitor de siriacă.

„Al doilea” Tațian, pe care îl cunoaștem din singura sa lucrare în greacă care s-a păstrat, „Cuvinte către eleni”, locuiește la Roma, studiază, așa cum s-a spus deja, sub Iustin Filosoful, suferă persecuția păgânilor împreună cu acesta și, în general, rămâne în cadrul credinței ortodoxe (separarea lui Tațian de Biserica Catolică va avea loc abia după moartea lui Iustin, în jurul anului 172). Dar și aici se opune ideologic învățătorului său, de data aceasta nu în opinii teologice (aici putem vorbi doar despre diferențe și particularități), ci în ceea ce constituie principalul interes al acestei publicații: în raport cu cultura păgână greacă. În timp ce Iustin, în Apologia sa, caută modalități de apropiere și interacțiune, vorbește cu respect despre înțelepții eleni și vede în ei o scânteie a revelației divine, Tațian respinge civilizația greacă în întregime: de la filosofie la artă, și o face cu

un sarcasm destul de rău intenționat și otrăvitor, care a fost una dintre cele mai dificile sarcini de transmis ale acestei traduceri.

Se ridică astfel două întrebări interconectate: care au fost motivele lui Tatian (și, în special, este poziția sa rezultatul unui resentiment personal sau o reflectare a unor tendințe mai profunde) și în ce măsură este „al doilea" Tatian înrudit cu „primul" - cu alte cuvinte, se poate desluși vreo legătură între ostilitatea sa aprigă față de cultura „externă" și devierile sale eretice ulterioare?

Răspunsul la prima întrebare ar părea a fi superficial. Tațian este ostil civilizației grecești în primul rând pentru că el însuși este sirian, adică, din punct de vedere grecesc, un barbar, cu care el însuși pare să fie de acord (Ad Graecos. 35 sq.) [325] . Același răspuns „simplu" se sugerează și la a doua întrebare: Tațian este mai intolerant față de tot ce este necreștin datorită rigorismului său extrem. Din păcate, ambele versiuni (care, apropo, provin în principal din caracteristicile personale, mai mult sau mai puțin marginale, ale autorului nostru) nu găsesc o confirmare factuală suficientă.

M. Elze, în studiul său fundamental despre Tațian [326], a arătat în mod convingător că toate mijloacele pe care le folosește pentru a profana cultura greacă sunt extrase din propriul arsenal și că opiniile filosofice ale lui Tațian au rădăcini în întregime elenice. Nu se poate vorbi despre vreo ciocnire a două culturi, dacă prin aceasta înțelegem greaca și siriana, în „Cuvântul către eleni". Pe de altă parte, se știe că patosul principal al encratiților nu era îndreptat împotriva grecilor, ci împotriva iudaismului. Și, deși M. Elze nu are mare dreptate când insistă asupra absenței complete a unei componente non-grecești în viziunea asupra lumii a lui Tațian, este evident că aceasta din urmă nu se manifestă la fel de direct ca predilecțiile naționale ale oamenilor secolului nostru.

În articolul despre Tațian [327] am încercat deja să arătăm că principala confruntare la Tațian este între eleni și creștini, și nu între eleni și barbari, așa cum ar putea părea la prima vedere. Însă Tațian înțelege elenismul și creștinismul într-un mod destul de particular. Pentru el, ambele sunt „politicoase", adică o anumită comunitate, care cuprinde toate aspectele vieții umane (religie, obiceiuri, știință, artă, literatură etc.), dar constituite pe o bază juridică, legislativă. În același timp, conceptul de „lege" este complet abstractizat din stat, dar capătă o anumită conotație religioasă.

Această poziție implică consecințe foarte clare: dacă Iustin subliniază faptul că creștinii sunt oameni din toate națiunile (Apologia 1:1; 15:6; 31:7; 40:7) și o comunitate nouă care înlătură orice izolare etnosocială, astfel încât aceștia ocupă același loc printre barbari precum filosofii printre eleni (ibid., 7:3), atunci pentru Tațian aceasta este doar una dintre „organisme", dar în același timp

singura adevărată. Prin urmare, alegând în mod liber organismul creștin în locul organismului elenic căruia îi aparținea înainte (Ad Graecos. 1), el se consideră obligat să respingă întregul conținut al elenismului în ansamblu, tocmai pentru că acum toate acestea, filosofia, retorica și arta, aparțin unui organism străin și nu pot fi separate în niciun fel de, de exemplu, cultul zeilor falși. Organismul creștin include propria învățătură și filozofie, care le înlocuiesc complet pe cele elenice. Devenind creștin, Tațian nu își schimbă credința, ci mai degrabă legea (nu este o coincidență faptul că cuvântul „credință” apare o singură dată în capitolul 15, în timp ce „politică” apare de 7 ori, iar „legislație” apare de încă 3 ori). Desigur, această „lege” colorată religios include și doctrina, dar alături de toate celelalte sfere ale vieții.

Originile unei astfel de viziuni „legaliste” și particulariste asupra lumii se află, desigur, în iudaism, indiferent cât de ostil ar fi fost Tatian însuși față de Vechiul Testament (așa cum rezultă din mărturia lui Clement din Alexandria [328]). Și tocmai această dorință de izolare, de închidere în cadrul unei politici autosuficiente, părea a fi principalul motiv al rupturii lui Tatian de Biserică, deoarece, oricare ar fi fost deviațiile doctrinare ale lui Tatian, inițiativa în această ruptură, conform afirmației unanime a surselor, a venit de la el.

Astfel, se pare că opiniile și soarta lui Tațian pot servi drept un bun exemplu al cât de dificil a fost pentru creștini să renunțe la moștenirea milenară a izolării evreiești și cât de puternică a trebuit să fie depășită înclinația către respingerea necondiționată a tot ceea ce este străin de către oameni precum Iustin sau Clement din Alexandria pentru a intra în acea interacțiune excepțional de rodnică cu cultura păgână, ale cărei rezultate au lăsat o amprentă de neșters asupra întregii gândiri patristice ulterioare. Pe de altă parte, poziția lui Tațian nu a devenit nicidecum o simplă relicvă a istoriei: ea poate fi ușor recunoscută în opiniile multora dintre contemporanii noștri. Prin urmare, este permis să sperăm că publicarea unei noi traduceri a „Cuvântului către eleni” va avea un interes mai mult decât academic.

Mesaj către Diognitus (Com. Desnițki).

1. Venerabile Diognitus! Văd că ești dornic să afli despre cultul creștin și că întrebi despre el destul de deschis și cu mare zel: cărui zeu îi este dat ascultare și cum este venerat de cei care disprețuiesc în unanimitate această lume și disprețuiesc moartea; și nu recunosc așa-numiții „zei” greci și nu păstrează superstiția iudaică; și ce fel de dragoste au unii față de alții, și de ce tocmai acum, și nu înainte, a intrat în viața noastră acest nou tip de oameni sau obicei uman. Aprob acest zel al tău și mă rog lui Dumnezeu, Dătătorul atât al capacității de a vorbi, cât și al capacității de a asculta, să-mi fie dăruit să rostesc cuvinte

care să te ajute pe tine, ascultătorule, să devii cât mai bun cu putință și să-ți fie dăruit să le asculți în așa fel încât să nu regret ceea ce am spus.

2. Curăță-te, așadar, de toate raționamentele care ți-au stăpânit odinioară mintea și părăsește obiceiul care te înșeală și devino ca de la început un om nou [329] , dorind, așa cum chiar tu ai mărturisit, să auzi un cuvânt nou. Privește, nu numai cu ochii tăi, ci și cu mintea ta! la natura și forma celor pe care îi numești și îi venerezi zei. Nu este acesta o piatră ca cea de sub picioarele noastre? [330] Și nu este acesta de cupru, cu nimic mai bun decât cuprul care a fost folosit în scopuri casnice? Și nu este acesta lemn, și deja putred? Și nu este acesta argint, care are nevoie de un păzitor omenesc, ca să nu fie furat? Și nu este acesta fier, corodat de rugină? Și nu este acesta un vas de lut, cu nimic mai frumos decât un vas pentru murdărie? Nu sunt toate acestea lucruri din substanță stricăcioasă? Nu este el făurit cu fier și foc? Și nu a creat cioplitorul în piatră pe unul dintre ele, fierarul în aramă pe altul, aurarul pe al treilea și olarul pe al patrulea? Și înainte ca arta acestor meșteri să dea acestor idoli forma lor, nu depindea oare aspectul fiecăruia dintre ei de meșterul respectiv [331] ? Nu ar fi devenit oare ustensilele de uz casnic din același material unul dintre acești „zei”, dacă meșterii ar fi decis așa? Și, invers, nu ar fi putut ceea ce venerați acum să iasă din mâinile omului ca ustensile ca oricare altele? Nu este totul mut, oarb, fără suflet, insensibil, nemișcat? Nu este totul în putrezire, nu este totul în descompunere? Iată ceea ce numiți voi zei, iată ceea ce sunteți sclavi, iată ceea ce venerați - și, în cele din urmă, așa sunteți! De aceea îi urăști pe creștini, pentru că ei nu recunosc aceste lucruri drept zei. Dar voi, care pretindeți și chiar credeți că îi lăudați, nu vă arătați prin aceasta mult mai mult disprețul față de ei? Și nu îi bateți joc mai degrabă, când vă venerați pe cei de piatră și lut fără pază și îi încuiați noaptea pe cei de argint și aur, ca să nu fie furați? Și crezând că le aduceți onoare, îi pedepsiți mai degrabă dacă sunt capabili să simtă, dar dacă nu sunt, îi onorați cu „sânge și grăsime” [332] ca o mustrare. Măcar unul dintre voi să îndure aceasta, să permită să i se facă așa ceva! Niciun om nu va accepta de bunăvoie o astfel de pedeapsă, căci are sentimente și rațiune, dar piatra o acceptă, căci este lipsită de ele. Astfel, îi mustrați pentru incapacitatea lor de a simți. Totuși, aș putea spune mult mai multe despre motivul pentru care creștinii nu se înrobesc unor astfel de „zei”, dar dacă cineva crede că ceea ce s-a spus deja nu este suficient, atunci ar fi superfluu să continuăm.

3. Acum, presupun, doriți să auziți mai întâi de ce creștinii nu se închină lui Dumnezeu așa cum o fac evreii. Deși evreii se abțin de la idolatria menționată mai sus și, pe bună dreptate, o consideră vrednică de închinare și o numesc singur Dumnezeul întregului univers [333] , totuși, prin faptul că Îl venerează asemenea idolatrilor menționați mai sus, se înșală. Căci ceea ce grecii, dând dovadă de nebunie, prezintă celor fără minte și muți, evreii cred că este necesar să-l dea lui Dumnezeu, ca și cum Ar avea nevoie de el și, bineînțeles, comit mai

degrabă o nebunie decât o închinare. Căci Cel care a făcut cerul și pământul și tot ce este în ele [334] și ne dă ceea ce ne trebuie, El Însuși nu are nevoie de nimic din ceea ce le dă oamenilor, care cred că Îi dau ceva. Iar cei care Îi aduc jertfe de „sânge și grăsime” și arderi de tot și cred că Îi acordă aceste onoruri, după părerea mea, nu sunt diferiți de oamenii care arată aceleași semne de respect față de idolii nesimțitori: primii oferă aparența onorurilor celor care sunt incapabili să le primească, iar acestea Celui Care nu are nevoie de nimic! [335]

4. Cât despre râvnitul lor la mâncare, superstiția lor despre Sabat, lăudarea lor cu privire la circumcizie și prefăcătoria lor cu privire la post și lună nouă, lucruri ridicole și deloc vrednice de menționat, presupun că nu aveți nevoie de explicația mea. Căci în primul caz, dintre toate lucrurile pe care Dumnezeu le-a creat pentru folosul oamenilor, ei acceptă unul ca fiind creat pentru bine și îl resping pe celălalt ca fiind inutil și superfluu - ce este aceasta decât fărădelege? [336] În al doilea caz, ei Îl calomniază pe Dumnezeu, ca și cum Ar interzice să se facă ceva bun în ziua de Sabat - ce este aceasta decât impietate? [337] Și în al treilea, se laudă că reducerea firii este o dovadă a alegerii, ca și cum din acest motiv ar fi deosebit de iubiți de Dumnezeu - cum nu este aceasta vrednică de ridicol? [338] În al patrulea caz, ei se orientează după stele și lună, pentru a calcula lunile și zilele și pentru a distribui, în funcție de progresul lor, atât planul lui Dumnezeu, cât și schimbările anotimpurilor: care pentru sărbători și care pentru necazuri - cine ar considera aceasta un semn de evlavie și nu, într-o măsură mult mai mare, nebunie? [339] Presupun, așadar, că ai învățat suficient că creștinii se abțin pe bună dreptate atât de la nebunia și înșelăciunea comună, cât și de la vanitatea și aroganța evreiască - dar nici măcar nu speri să afli secretul propriei lor închinări la Dumnezeu de la om [340] .

5. Căci creștinii nu se deosebesc de ceilalți oameni prin locul de reședință, limba sau obiceiurile lor, întrucât nu locuiesc în orașe separate, nici nu folosesc un dialect distinct de altele și nici nu duc un mod de viață special. Nu au nicio doctrină de acest fel, care ar fi inventată prin planul și eforturile unor oameni vanitoși, și nu sunt atașați de idei omenești, așa cum sunt unii. Dar creștinii, locuind în orașe grecești și barbare, după cum fiecare are ocazia, și urmând obiceiurile compatrioților lor în îmbrăcăminte, mâncare și restul vieții lor, arată în același timp o rânduială surprinzătoare și, în opinia comună, inexplicabilă a vieții lor interioare:

trăiesc în patria lor,

ci ca străini;

participă la toate ca cetățeni,

și toți suferă ca niște străini; [341]

fiecare țară străină este patria lor

și fiecare patrie este o țară străină;

se căsătoresc ca toți ceilalți și au copii,

dar, după ce au născut, nu abandonează;

luați o masă comună,

dar nu un pat obișnuit; [342]

posedă carne,

dar ei nu trăiesc după îndemnurile firii; [343]

trăiesc pe pământ,

dar ei consideră raiul patria lor; [344]

a respecta legile stabilite [345]

și prin propriile lor vieți depășesc legile;

iubesc pe toată lumea,

și persecutat de toată lumea;

necunoscut,

dar și judecat;

sunt uciși,

dar și revitalizabil;

cerșesc,

dar mulți sunt îmbogățiți;

am nevoie de tot

și abundă în toate;

a-i dezonora,

și în dezonoare sunt glorificați;

sunt calomniați,

și în calomnia lor se descoperă dreptatea lor;

îi ceartă,

și ei binecuvântează;

își bat joc de ei,

și sunt respectuoși;

ei fac bine,

și, asemenea ticăloșilor, sunt executați;

dar se bucură de execuție,

ca o viață nouă [346] *.*

Evreii se luptă cu ei ca și cu străinii, iar grecii îi prigonesc, dar cei care îi urăsc nu au un motiv pentru dușmănia lor.

6. Pe scurt, ceea ce este sufletul în trup, creștinii sunt în lume [347] . Căci, așa cum sufletul este răspândit în toate mădularele trupului, așa sunt creștinii în cetățile lumii. Sufletul locuiește în trup, dar nu este din trup; așa creștinii locuiesc în lume, dar nu sunt din lume [348] . Sufletul este ținut invizibil în trupul vizibil; așa creștinii, trăind în lume, sunt cunoscuți oamenilor, dar închinarea lor la Dumnezeu rămâne invizibilă. Carnea urăște sufletul și se războiește cu el, cel nevinovat [349] , pentru că sufletul îl împiedică să se delecteze cu plăceri; iar lumea îi urăște pe creștini, pe cei nevinovați [350] , pentru că se opun plăcerilor sale. Sufletul iubește carnea și mădularele trupului, care îl urăsc; așa creștinii îi iubesc pe cei care îi urăsc [351] . Sufletul este închis în trup, dar el însuși conține trupul; așa creștinii sunt închiși în lume, ca într-o închisoare, dar ei înșiși conțin lumea. Sufletul nemuritor locuiește într-o locuință muritoare - așadar creștinii se află în mijlocul lumii stricăcioase, așteptând nestricăciunea cerească [352] . Este bine pentru suflet dacă este mărginit de mâncare și băutură [353] - așa că

numărul creștinilor executați crește în fiecare zi. Dumnezeu i-a pus în această poziție și ei nu au permisiunea să o refuze.

7. Căci toate acestea, așa cum am spus, nu le-au fost transmise ca o invenție pământească; nici nu este o invenție muritoare pe care o păstrează cu atâta sârguință; nici nu le este încredințată administrarea tainelor omenești. Ci, cu adevărat, Dumnezeul Atotputernic și Atotcreatorul și nevăzut Însuși a stabilit din cer printre oameni Adevărul și Cuvântul [354] , sfânt și neînțeles, și le-a întipărit în inimile oamenilor. El nu a trimis (așa cum și-ar putea imagina omul) vreunul dintre asistenții Săi, fie un înger, fie un conducător, vreunul dintre aranjatorii treburilor pământești sau vreunul dintre cei cărora le este încredințată administrarea treburilor cerești, ci L-a trimis Însuși pe Creatorul și Făcătorul tuturor lucrurilor [355] .

Prin care El a creat cerurile;

Prin care El a închis marea între hotarele ei; [356]

Ale cărui secrete sunt păstrate cu fidelitate de toate elementele; [357]

de la care soarele a primit măsurile mișcării sale zilnice, pentru a le observa;

A cărui poruncă o ascultă luna, arătând noaptea; De care se ascultă stelele, urmând luna; Prin care toate lucrurile sunt aranjate și distribuite; Căruia toate lucrurile îi sunt supuse - cerurile și tot ce este ceresc, pământul și tot ce este pământesc, marea și tot ce este marin, focul, aerul, abisul, tot ce este în înălțimi și tot ce este în adâncuri și tot ce este în mijloc, -

Acesta este Pe Cel Pe Care L-a trimis El la oameni.

Dar cu ce scop? Să asuprească, să îngrozească și să facă pe cineva să tremure, cum s-ar crede? Deloc, căci în bunătatea și blândețea Sa L-a trimis ca Rege, Fiul-Rege, L-a trimis ca Dumnezeu, L-a trimis ca om la oameni, L-a trimis pentru mântuire și convingere, și nu pentru constrângere, căci constrângerea nu este inerentă lui Dumnezeu. L-a trimis să-i cheme pe oameni la Sine și nu să-i persecute, L-a trimis să-i iubească și nu să-i judece [358] . Dar la timpul potrivit Îl va trimite să judece și cine va putea atunci să se opună venirii Sale? [359] ... Nu vedeți cum sunt aruncați la fiarele sălbatice, ca să-L tăgăduiască pe Dumnezeu, dar sunt irezistibili? Nu vedeți că, cu cât sunt executați mai mult, cu atât numărul lor crește? Aceasta nu este ca lucrările oamenilor, este puterea lui Dumnezeu, este dovada prezenței Sale [360] .

8. A știut cineva ce era Dumnezeu înainte de a veni? Sau acceptați vorbele goale și vorbărețe ale „filosofilor credibili” [361] , dintre care unii numeau focul zeu (ei numesc focul în care sunt pe cale să intre zeu!), alții apa și alții un alt element creat de Dumnezeu? Căci dacă oricare dintre aceste puncte de vedere sunt acceptabile, atunci orice altă creatură poate fi declarată în mod similar zeu. Dar toate acestea sunt deliruri și înșelăciuni ale mincinoșilor și niciun om nu L-a văzut sau cunoscut pe Dumnezeu [362] - El S-a revelat și S-a revelat prin credință, singura care este dată să-L vezi pe Dumnezeu. Căci Domnul și Creatorul a toate, care a creat universul și a aranjat totul în el în ordine, a devenit nu numai filantrop, ci și mărinimos. Cu toate acestea, El a fost întotdeauna și este și va fi așa - El este bun, amabil, blând și adevărat și numai El este bun [363] . El Și-a comunicat planul Său măreț și inefabil numai Fiului Său. Și El Și-a păstrat și a păzit voia Sa înțeleaptă într-o taină atât de mare, încât părea că este indiferent față de noi și nu-I pasă de noi; dar când prin Pruncul cel iubit [364] El a revelat și a revelat ceea ce era pregătit de la început [365] , El ne-a dăruit totul deodată: [366] oportunitatea de a participa la beneficiile Sale și de a vedea și înțelege ceea ce niciunul dintre noi nu aștepta vreodată.

9. El aranjase deja totul cu Fiul Său și, până în ultima vreme, ne-a îngăduit să ne grăbim după bunul plac, în impulsuri dezordonate, duși de plăceri și dorințe; [367] și nu S-a bucurat deloc de greșelile noastre, ci le-a tolerat, neaprobând nedreptatea de atunci, ci zidind neprihănirea de acum [368] , astfel încât, după ce ne-am convins în trecut prin propriile noastre fapte că suntem nevrednici de viață, să fim acum considerați vrednici de ea prin bunătatea lui Dumnezeu și, după ce am arătat că suntem incapabili să intrăm în Împărăția lui Dumnezeu singuri, să putem face acest lucru prin puterea lui Dumnezeu [369] . Dar când măsura nedreptății noastre s-a împlinit și a devenit în sfârșit clar că pedeapsa și moartea erau de așteptat ca recompensă pentru ea, a venit timpul pregătit de Dumnezeu [370] , pentru a descoperi de acum înainte bunătatea și puterea Sa. O, iubire atotîntrecută și iubire a lui Dumnezeu pentru omenire! El nu ne-a urât, nu ne-a respins și nu a purtat pică, ci a fost mărinimos, răbdător, milostiv, El Însuși a luat asupra Sa păcatele noastre [371] , El Însuși L-a dat pe Fiul Său ca ispășire pentru noi [372] -

cel sfânt pentru cei răi, cel nevinovat pentru cei răi, cel drept pentru cei nedrepți [373] ,

nestricăciosul pentru cel stricăcios, nemuritorul pentru cel muritor.

Ce altceva ne-ar putea acoperi păcatele dacă nu dreptatea Lui? În cine altcineva am putea fi noi, cei fără de lege și răi, îndreptățiți dacă nu în singurul Fiu al lui Dumnezeu?

O, dulce răscumpărare, o, creație de nepătruns, o, binecuvântări neașteptate -

Nelegiuirea multora este iertată în Unul singur om drept, și dreptatea Unul singur i-a îndreptățit pe mulți dintre cei care au greșit! [374]

El expusese anterior incapacitatea firii noastre de a dobândi Viața, iar acum a dezvăluit capacitatea Mântuitorului de a mântui chiar și ceea ce este incapabil de mântuire, dorind ca aceste două lecții să ne învețe credința în bunătatea Lui, astfel încât să-L cinstim ca furnizor, tată, învățător, sfătuitor, medic, rațiune, lumină, onoare, glorie, putere, viață și să nu ne facem griji pentru îmbrăcăminte și hrană [375] .

10. Dacă și tu dorești o astfel de credință, atunci primește mai întâi învățătura despre Tatăl [376] . Dumnezeu a iubit oamenii, căci pentru ei a creat lumea, le-a supus totul pe pământ, le-a dat conștiință [377] și rațiune, le-a îndreptat doar privirea în sus, către Sine, i-a creat după chipul Său, le-a trimis Fiul Său unic-născut [378] , le-a promis Împărăția Cerurilor - și o va da celor care L-au iubit. Ce bucurie vei avea când Îl vei cunoaște! Și cum Îl vei iubi pe Cel care te-a iubit atât de mult înainte! Și, după ce ai iubit, imită bunătatea Lui [379] și nu te îndoi dacă omul poate imita pe Dumnezeu: poți, dacă El dorește. Căci fericirea nu constă în a domni peste vecinii tăi, sau în a-i depăși pe cei mai slabi în putere, sau în a te îmbogăți, sau în a-i silnici pe cei aflați sub puterea ta - și în aceasta nimeni nu-L poate imita pe Dumnezeu, deoarece toate acestea sunt străine de măreția Lui. Ci oricine ia asupra sa povara aproapelui său; [380] cine vrea să dăruiască celor mai slabi ceea ce el însuși are bogat, care dăruiește celor nevoiași ceea ce a primit de la Dumnezeu și astfel devine un zeu pentru oamenii cărora le-a fost de folos - acela Îl va imita pe Dumnezeu.

Numai atunci, fiind pe pământ, vei vedea că Dumnezeu este viu în ceruri; și

atunci vei începe să vesti secretele lui Dumnezeu;

atunci îi vei iubi pe cei care sunt executați pentru că nu au vrut să renunțe la Dumnezeu și îi vei admira;

atunci vei condamna înșelăciunea și rătăcirea lumii - când vei ști ce înseamnă să trăiești cu adevărat în rai; când vei disprețui moartea pământească imaginară; când te vei teme de moartea reală,

care păzește pe cei condamnați la focul veșnic și îi execută pe cei aruncați în el până la sfârșitul veacurilor.

Vei admira atunci pe cei care îndură focul trecător și îi vei numi fericiți când vei ști că focul… [381]

11. ...Nu spun lucruri ciudate și nu cuget în mod nechibzuit, ci, ca ucenicul apostolilor, mă fac învățător al neamurilor și încredințez cu vrednicie cele ce mi-au fost transmise celor care devin ucenici ai Adevărului. Cine dintre cei care au găsit adevărata învățătură și dragostea pentru Cuvânt [382] nu va încerca să recunoască limpede ceea ce li s-a descoperit ucenicilor prin Cuvânt?

Misterele Tatălui erau cunoscute de cei care, fiind credincioși, erau revelate prin Cuvântul revelat, care vorbea deschis, care nu era înțeles de necredincioși și era primit de ucenici. Din acest motiv, Dumnezeu a trimis Cuvântul, ca El să fie revelat lumii și ca păgânii să creadă în Cel pe care poporul L-a respins [383] și pe care apostolii L-au propovăduit. El este originalul [384] , S-a arătat ca ceva nou și în El s-a revelat cel dintâi și El este mereu reînnoit în inimile sfinților [385] . El este veșnic, dar acum este cunoscut ca Fiul [386] , prin Care Biserica este îmbogățită și harul sporește.

răspândindu-se peste sfinți,

oferind motive,

dezvăluirea secretelor,

anunțând vremurile,

bucurându-se de credincioși și dăruită celor care caută,

pentru care jurămintele de fidelitate [387] sunt inviolabile și granițele părinților sunt inviolabile. Și astfel, frica de lege este preamărită, harul profeților este recunoscut, credința Evangheliei este confirmată, tradiția apostolică este păstrată și harul Bisericii se bucură.

Fără a ofensa acest har, veți cunoaște ceea ce comunică Cuvântul prin cine voiește și oricând voiește. Căci din dragoste pentru ceea ce ne este descoperit, vă împărtășim în ostenelile noastre, prin voia și porunca Cuvântului.

12. După ce ai ascultat cu atenție și ai înțeles toate acestea, vei vedea cât de mult dăruiește Dumnezeu celor care Îl iubesc cu credință [388] . Vei deveni o grădină a fericirii, un pom atotroditor și înfloritor [389] , care crește în tine și se împodobește cu felurite roade. În această grădină au fost plantați pomul cunoașterii și pomul vieții; dar nu pomul cunoașterii este cel care distruge, ci neascultarea. Și nu fără motiv Scriptura spune că Dumnezeu a plantat pomul

cunoașterii și pomul vieții [390] în mijlocul paradisului , arătând spre viață prin cunoaștere. Dar primii oameni, înșelați de șarpe, au abuzat de pomul cunoașterii și au pierdut totul. Căci nu există viață fără cunoaștere, nici cunoaștere fermă fără viață adevărată, de aceea pomii au fost plantați unul lângă altul. Apostolul, pătrunzând sensul acestei narațiuni și cenzurând cunoașterea artificială, care nu izvorăște din ceea ce adevărul prescrie pentru viață [391] , spune: „cunoașterea umflă, dar dragostea zidește” [392] . Căci oricine este lipsit de cunoașterea adevărată și încercată în viață, dar în același timp crede că știe ceva, nu a învățat nimic: nefiind iubitoare de viață, se lasă pradă înșelăciunii șarpelui. Dar cel ce a primit cunoașterea cu frică și caută viața, crește în nădejde, așteptând roade. Fie ca cunoștința să fie inima voastră, iar Cuvântul adevărat, pe care îl primiți, viața voastră, al cărui pom aduce roade; și voi, gustând din rod, vă veți bucura întotdeauna de ceea ce ne este însetată de la Dumnezeu.

de care nici măcar un șarpe nu se poate apropia,

și minciunile nu se vor strecura asupra ta.

Și aici nu Eva mai este cea coruptă, ci Fecioara cea îmbrăcată cu credință; [393] și mântuirea este indicată, și apostolii sunt umpluți de înțelegere, și se sărbătorește Paștele Domnului, și vremurile se apropie [394] , și lumile superioare sunt unite, și Cuvântul care îi învață pe sfinți triumfă, și Tatăl este glorificat prin El, slavă Lui în veci. Amin.

A. S. Desnitsky Particularitățile „Epistolului către Diognitus” și locul său în apologetica timpurie

Epistola către Diognitus ocupă un loc special în apologetica timpurie și în literatura creștină timpurie în general, nu atât datorită conținutului său sau ideilor exprimate în ea, cât datorită perfecțiunii formei sale și misterului cert al originii sale.

Astăzi avem ocazia să citim acest text doar pentru că, în jurul anului 1436, un tânăr cleric latin, Thomas d'Arezzo, a găsit într-o groapă de gunoi din Constantinopol un codex monastic din secolul al XII-lea sau al XIV-lea, care conținea numeroase lucrări diferite, inclusiv Epistola. Descoperirea a prelungit durata de viață a manuscrisului cu patru secole și jumătate: după ce a schimbat mai mulți proprietari, acesta a ajuns la biblioteca din Strasbourg la sfârșitul secolului al XVIII-lea, unde a ars în august 1870 în timpul bombardamentului orașului de către artileria prusacă. Din fericire, cu mult înainte de aceasta fuseseră făcute mai multe copii ale codexului, textul fusese publicat de multe ori și studiat bine și, prin urmare, a fost păstrat complet. Cu toate acestea, nu au ajuns la noi alte manuscrise ale Epistolei. Această împrejurare complică foarte

mult munca textuală și, dacă nu se găsesc documente noi, nu vom putea niciodată restaura textul original, care, evident, a suferit modificări considerabile de-a lungul secolelor.

Nu știm nimic despre autor sau destinatar, „venerabilul Diognig”. Manuscrisul menționat include Epistola printre operele Sfântului Iustin Martirul, cel mai faimos apologet al secolului al II-lea. Îndoieli cu privire la autorul lui Iustin au apărut în secolul al XVIII-lea, când savantul francez Taillemont a subliniat evidenta diferență de stil a Epistolei cu cea a lui Iustin și absența acesteia din cele mai vechi copii ale operelor lui Iustin. De atunci, s-au făcut încercări de a atribui Epistola altor figuri proeminente din creștinismul timpuriu: contemporanul apostolic și predicatorul Apollos, Papa Sfântul Clement, apologeții Aristide sau Quadratus, Marcion sau adept al său Apelles, Melito din Sardes, Hipolit din Roma sau Metodie din Olimp. Mai târziu, a fost atribuită chiar scriitorului bizantin Nichifor Callistus sau primului editor al textului, Henri Estienne (secolul al XVI-lea). Niciuna dintre aceste teorii nu poate fi considerată pe deplin dovedită.

Autorul Epistolei definește clar perioada scrierii sale ca o perioadă de persecuție, dar nu ne oferă nicio modalitate de a stabili ce fel de persecuție a fost. De asemenea, el relatează că creștinismul era încă considerat ceva nou (capitolul 1), dar se separase deja definitiv de iudaism și se răspândise „prin orașele grecilor și barbarilor” (capitolul 5). Prin urmare, ar fi cel mai logic să-l atribuim celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea - primei jumătăți a secolului al III-lea, deși s-a exprimat și opinia că un autor din secolul al IV-lea sau al V-lea (F. Oferbeck), sau chiar din secolele al XV-lea - al XIV-lea (Cottgerill) a imitat stilul epocii persecuției; sau chiar - ceea ce este complet neverosimil - că a fost scrisă de umaniștii renascenți ca un exercițiu retoric (J. Donaldson). Destul de convingător este punctul de vedere al lui Henri Marroux, care, studiind diverse aspecte ale „Mesajului” și istoricul problemei, a ajuns la concluzia că, cel mai probabil, acesta a fost scris în jurul anului 200 și că, în orice caz, momentul scrierii sale se încadrează în perioada cuprinsă între 120 și 310.

Autorul, un creștin, se adresează influentului (așa cum indică titlul „venerabil”, în greacă - prescurtat), suficient de educat și familiarizat cu filosofia păgânului Diognitus pentru a demonta păgânismul și iudaismul în ochii acestuia și a justifica creștinismul și, dacă este posibil, a-și converti cititorul. Cine era exact Diognitus nu se știe cu exactitate. La acea vreme, „venerabil” putea fi numit atât guvernator al unei provincii, cât și centurion. D. Andriessen l-a identificat cu îndrăzneală pe destinatarul „Mesajului” cu împăratul Hadrian, dar însăși forma de adresare infirmă mai degrabă decât confirmă această teorie. Ne putem imagina că Diognitus a fost un lider local de rang destul de înalt, în puterea căruia se afla să slăbească sau să întărească persecuția creștinilor, sau o persoană privată influentă, interesată de doctrina creștină din motive personale. Autorul urmărește

două obiective simultan: își convinge simultan destinatarul să accepte creștinismul și solicită fără echivoc încetarea persecuției (deși nu spune acest lucru direct).

A. Marroux consideră că destinatarul ar fi putut fi procuratorul Egiptului Claudius Diognigos, iar autorul a fost unul dintre contemporanii seniori și profesorii lui Clement din Alexandria, Pantenus. Prin urmare, mesajul ar fi putut fi scris în Alexandria în ultimul deceniu al secolului al V-lea.

Este posibil ca forma epistolară să fie pur convențională, așa cum se întâmpla adesea în antichitate (cf. Luca 1:1-4; Faptele Apostolilor 1:1), și ca autorul să nu se adreseze de fapt unei persoane individuale, ci unui public larg. În orice caz, această scrisoare a fost în mod clar menită nu să fie atât un mesaj privat, cât o manifestare deschisă a opiniilor autorului.

Primul capitol servește drept o introducere lungă. Al doilea expune practica religioasă păgână contemporană autorului și destinatarului. Se pare că impietatea păgânilor este atât de evidentă pentru autor încât acesta nu se obosește cu o analiză detaliată și cuprinzătoare, fără a separa credințele comune de căutările intelectuale rafinate ale filosofilor, și apără cu un sarcasm aprig o singură poziție: idolii nu sunt zei. Ne este dificil să judecăm cum ar fi fost primite cuvintele sale de oamenii de rând din antichitate, dar în raport cu elita intelectuală, care se despărțise de mult de credința simplă a strămoșilor lor, o astfel de critică a fost greșită: în a 8-a satiră din prima carte a satirelor lui Horațiu, aceeași posibilitate de a face o bancă sau un zeu dintr-un bloc de lemn servește drept subiect de ironie blândă, și nu de sarcasm revelator. Oricare ar fi fost zeii pentru Horațiu și cititorul său educat, aceștia nu erau în mod clar identici în mintea lor cu idolii.

Capitolele al treilea și al patrulea sunt dedicate criticii aduse iudaismului, de data aceasta mai detaliat: evreii îi oferă lui Dumnezeu onoruri inutile, sunt devotați superstițiilor deșarte. Comparând „Epistola” cu versurile Pentateuhului, care prescriu efectuarea acelor jertfe și ritualuri, descoperim imediat că autorul „Epistolae” fie nu este familiarizat cu esența religiei Vechiului Testament, fie nu consideră necesar să vorbească despre ea. Poate că a căutat să expună nu atât principiul jertfelor și regulilor rituale din Vechiul Testament în sine, cât atitudinea legalistă față de latura externă a ritualurilor, care prea adesea le-a ascuns sensul original în practica religioasă. Se pare că autorul a fost un susținător prea zelos al „religiei duhului” spre deosebire de „religia rituală” (cf.: Ioan 4: 19-24). După cum știm astăzi, creștinismul a adoptat totuși multe tradiții rituale ale religiei Vechiului Testament. Acuzațiile împotriva iudaismului sunt examinate mai detaliat în comentariile la capitolele al 3-lea și al 4-lea.

Capitolele cinci și șase, o capodoperă a apologeticii, deschid partea principală a Epistolei, dedicată creștinilor. Antiteze și comparații ingenioase creează o imagine neobișnuit de amplă și poetică a creștinilor care trăiesc în această lume. Epistola prezintă apoi principalele poziții teologice:

Capitolul șapte - Adevăr și Cuvânt (Hristologie);

Capitolul opt - cunoașterea lui Dumnezeu și a planului Său (epistemologie);

Capitolul Nouă - Mântuirea (Soteriologie);

Capitolul zece - Imitarea lui Dumnezeu (Etica).

Capitolul al zecelea se întrerupe la mijlocul unei propoziții, iar în manuscris este continuat de un pasaj (capitolele 11 și 12) de origine evident diferită, adresat unui public familiarizat cu Sfintele Scripturi și doctrina creștină, ceea ce nu se poate spune despre Diognigo. Se pare că aceasta este o omilie (predică) adresată membrilor Bisericii și îndreptată împotriva ereziei gnostice (vezi nota 63 la capitolul 12). S-a exprimat opinia că acest pasaj este adevăratul final al „Epistolelor”, iar arhimandritul Em. Karpathy a propus chiar să se insereze ca parte intermediară lipsă două pasaje nenumite păstrate într-un alt manuscris în limba arabă. Această presupunere pare neconvingătoare, dar este foarte posibil ca acest pasaj să fi fost într-adevăr adăugat la „Epistol” dintr-un motiv. Este similar cu aceasta ca stil, este înrudit cu ea ca conținut și, după cum se pare, ar putea aparține aceluiași autor.

Limbajul Epistolei merită o mențiune specială. Este o proză ritmică, construită pe paralelism semantic, consonanță a cuvintelor și o oarecare ordine în alternanța silabelor accentuate și neaccentuate - nu încă poezie, dar nu chiar proză. Astfel, în forma sa, Epistola este similară cu unele pasaje din Epistolele lui Pavel (cum ar fi „imnul iubirii”, capitolul 13 din Prima Epistolă către Corinteni), cu imnuri liturgice creștine timpurii (cum ar fi „O, lumină blândă...”) și omilii (cum ar fi „Predica catehetică” a Sfântului Ioan Gură de Aur, care se citește și astăzi la slujba de Paște).

În traducerea rusă, această frumusețe se estompează inevitabil, dar ceea ce s-a păstrat poate oferi o idee despre frumusețea „Mesajului”. Pe alocuri, textul este așezat ca niște versuri poetice, așa cum se face în unele ediții ale Bibliei, pentru a arăta mai bine structura operei.

Gândurile exprimate în „Epistola către Diognitus” nu și-au pierdut modernitatea de-a lungul secolelor trecute, iar frumusețea stilului său este capabilă - așa cum speră traducătorul! - să încânte cititorul și în traducerea rusă. Aș vrea să cred că

„Epistola către Diognitus” își va ocupa un loc demn nu numai în bibliotecile științifice, ci și pe rafturile creștinilor de rând.

Primii Părinți ai Bisericii: o antologie. - Bruxelles, 1964. - p. 244 - 255.

Estienne N. Justini Philosophi et Martyris Epistula ad Diognetum et Ohio ad Graecos. - Paris, 1592.

Gebhardt 0., Harnack A., Zahn Th. Patrum apostolicorum opera: Editio minor. — Leipzig, 1920.

BiPXioOf|Kii 'EXM|v<ov TtatEpcov Kai yokkHEOshetkuu ouyYpacp&ov. —t. 2. - 'A0flvai, 1955. - P. 247 - 257.

Marou H. I. A Diognete C Surse Chretiennes. - Paris, 1965. - Nr. 33.

Harnack A. Geschichte der altkristlischen Literatur. — Bd 1. — S. 513 — 517.

Meecham H. G. Epistola către Diognet. - Manchester, 1949.

MnaXavof L. H. notpoXoyia. — 'AOfivai, 1930. — P. 83 și urm.

Kihn H. Der Uhrsprung des Briefes an Diognet. — Freiburg, 1882.

Discursul lui Meliton Filosoful în fața lui Antoninus Caesar

Și a început să vorbească așa: Nu este ușor să întorci repede pe un om care a fost în greșeală mult timp. Totuși, este posibil. Căci dacă un om se îndepărtează chiar și puțin de la greșeală, mărturia adevărului îi devine ușor de acceptat. Așa cum odată cu risipirea întunericului, cerul se seninează imediat, așa se întâmplă cu un om dacă se întoarce la Dumnezeu; norul greșelii, care îi împiedica vederea dreaptă, este repede îndepărtat de pe fața lui. Greșeala, ca o patimă și ca un vis, îi ține mult timp pe cei care au căzut sub ea. Dar adevărul folosește cuvântul ca pe o înțepătură și îi lovește pe cei care dorm și îi trezește, iar ei, treziți, văzând adevărul, dobândesc înțelegerea de a auzi și de a deosebi ce este de ce nu este. Căci sunt oameni care numesc păcatul dreptate și chiar cred că acest lucru este adevărat când văd că nu sunt singurii în greșeală, ci mulți oameni cu ei. Dar eu spun: aceasta nu este o scuză bună, că un om greșește cu mulți; căci dacă unul este nebun în sine, atunci mare este nebunia lui; Cu cât mai mult este nebunia, dacă mulți sunt nebuni?

Acum, nebunia despre care vorbesc este că omul părăsește ceea ce este cu adevărat și slujește ceea ce nu este cu adevărat. Dar există ceva cu adevărat, și

se numește Dumnezeu. El este cu adevărat și toate lucrurile există prin puterea Lui. El nu este o ființă creată și nici nu a primit un început în timp; ci El este din veșnicie și există în vecii vecilor. El nu se schimbă, în timp ce toate lucrurile se schimbă. Nicio vedere nu-L poate vedea, nicio rațiune nu-L poate înțelege, niciun cuvânt nu-L poate explica.

Cei care Îl iubesc Îl numesc Tată și Dumnezeul adevărului. Prin urmare, dacă un om, părăsind lumina, spune că există un alt Dumnezeu, sensul cuvintelor sale este că numește una dintre creaturi zeu. Căci dacă un om numește focul zeu, acesta nu este zeu, pentru că este foc; iar dacă numește apa zeu, aceasta nu este zeu, pentru că este apă; și dacă acest pământ pe care mergem, acest cer pe care îl vedem, dacă soarele, luna sau una dintre aceste stele, care fără oprire își îndeplinesc cursul rânduit și nu se mișcă de bunăvoie, și dacă un om numește aurul sau argintul zeu, nu sunt toate aceste lucruri pe care le folosim după cum dorim?

Și dacă acest lemn pe care îl ardem și aceste pietre pe care le zdrobim sunt numite zei de cineva, pot fi ele zei atunci când sunt folosite pentru uzul oamenilor? Nu păcătuiesc grav cei care, în cuvintele lor, Îl confundă pe marele Dumnezeu cu aceste lucruri care există doar prin porunca Lui?

Dar eu spun că atunci când un om nu aude, nu discerne și nu știe că Domnul este mai presus de toate aceste făpturi, nu merită condamnarea, pentru că nimeni nu condamnă un orb dacă nu merge drept. În același fel, oamenii, căutându-L pe Dumnezeu, s-au împiedicat de pietre și lemne, iar bogații dintre ei s-au împiedicat de aur și argint și, prin aceasta, au fost despărțiți de ceea ce căutau. Dar acum, când se aude un glas pe tot pământul care proclamă că Dumnezeu este adevărat și fiecărui om i s-a dat un ochi să vadă, acum cei care ar vrea să vadă nu au nicio scuză, ci se rușinează pentru că mulți împărtășesc greșelile lor, ca să se întoarcă pe calea cea dreaptă. Căci pe cel căruia îi este rușine să trăiască, necesitatea îl obligă să moară.

De aceea îi sfătuiesc să-și deschidă ochii - și să vadă. Lumina ne este dată tuturor fără invidie, ca să putem vedea prin ea. Dar dacă, chiar și după ce lumina a răsărit, o persoană își închide ochii ca să nu vadă, atunci calea sa duce la distrugere.

Căci de ce ar trebui omul să-i fie rușine de cei care greșesc cu el? Mai degrabă, ar trebui să-i convingă pe alții să-l urmeze; iar dacă nu sunt convinși, să-și salveze sufletul din mijlocul lor. Există oameni care nu se pot ridica deasupra pământului, mama lor, și de aceea își fac zei din pământ, mama lor. Aceștia sunt condamnați de judecata adevărului, pentru că aplică Numele neschimbător lucrurilor care se schimbă și nu se tem să numească zei ceea ce este făcut de

mâini omenești și îndrăznesc să facă chipuri ale lui Dumnezeu, pe care nu L-au văzut.

Dar spun ceea ce a spus și Sibila despre ei, și anume că se închină imaginilor regilor morți. Și acest lucru este ușor de văzut: căci chiar și acum se închină imaginilor Cezarilor și îi cinstesc mai mult decât pe zeii mai vechi. Căci de la acești zei mai vechi provin taxele și diversele datorii către Cezar, ca unul care este mai mare decât ei; de aceea sunt uciși cei care disprețuiesc idolii și astfel diminuează veniturile Cezarului. Căci este determinat cât dau închinătorii pentru vistieria altor regi în diferite locuri, cât dau burdufuri umplute cu apă de mare (sare). Și aceasta este răutatea lumii, răutatea celor care adoră și se tem de ceea ce este lipsit de simț, și mulți dintre cei care înțeleg problema nu numai că se închină singuri de dragul profitului, pentru glorie deșartă sau de dragul stăpânirii asupra multora, ci îi incită și pe alți oameni nebuni să adore ceea ce este lipsit de simț. Dar vreau să scriu și să explic, după propria mea înțelegere, cum și din ce motive au început să facă imagini de regi și tirani și cum au fost apoi comparați cu zeii.

Argivii au făcut statui ale lui Hercule pentru că era fiul orașului lor și se remarca pentru curajul său, iar prin puterea sa ucidea animale dăunătoare, și cu atât mai mult pentru că argivii se temeau de el, deoarece viola și răpea soțiile multora; și era lasciv, la fel de mult ca prietenul său, persanul Suradis. Din nou, acțienii îl adorau pe regele Dionysos, pentru că au fost primii care au plantat o vie în țara lor. Egiptenii îl adorau pe evreul Iosif, numit Serapis, pentru că le dădea pâine în anii de foamete. Atenienii o adorau pe Atena, fiica lui Zeus, regele insulei Creta, pentru că ea a fondat castelul atenian și acolo l-a făcut rege pe Eriktipos, fiul ei, care s-a născut din adulterul ei cu fierarul Hefaistos, fiul soției tatălui ei. De asemenea, ea era în comunicare constantă cu Hercule, pentru că acesta era fratele ei din partea tatălui ei; căci regele Zeus o iubea pe Alcimene, soția lui Electryon din Argos, și prin adulterul cu ea a avut un fiu, Hercule. Fenicienii o adorau pe femeia Balti, regina Ciprului, pentru că îl iubea pe Tammus, fiul lui Kuthar, regele Feniciei, și își părăsea regatul și se stabilise în Gebal, o cetate feniciană, și împreună i-au supus pe toți locuitorii Ciprului regelui Kuthar. Dar, întrucât ea, Tammus, îl iubise mai înainte pe Ares, cu care comisese adulter și fusese prinsă de soțul ei, Hefaistos, care era aprins de gelozie, acesta l-a ucis pe Tammus pe Muntele Liban, când acesta vâna mistreți. Din acel moment, Balti a rămas în Gebal și a murit în orașul Afike, în locul unde fusese înmormântat Tammus.

Elamiții o venerau pe Nu, fiica regelui Elamului. Când a fost luată de inamic, tatăl ei i-a făcut o statuie și a dedicat-o unui templu din Suzana, o fortăreață elamită. Sirienii o venerau pe Aphi, o femeie gadită, care a trimis-o pe fiica lui Velet, pricepută în vindecare, să o vindece pe Simi, fiica regelui sirian Hadad; iar când,

ceva mai târziu, Hadad însuși s-a îmbolnăvit de lepră, Aphi a rugat-o pe evreica Elissa să vină să-l vindece pe rege. Mesopotamienii îl venerau și pe Kufbi, un evreu, care a eliberat un nobil din Edessa, Bakra, de dușmanii săi.

Ar trebui să scriu despre Nebo, care este venerat în Mabuge? Toți preoții din Mabuge știu că aceasta este o imagine a magicianului trac Orfeu. Iar Adran este o imagine a magicianului persan Zeradusht. Acești doi magicieni au făcut o vrăjitorie la un anumit izvor, care se afla în dumbrăvara din Mabuge și în care locuia un duh necurat, provocând rău și oprind pe fiecare persoană care trecea, în toată țara unde se află acum cetatea Mabuge. Acești magicieni, conform secretelor magiei lor, i-au poruncit lui Simi, fiica lui Hadad, să scoată apă din mare și să o toarne în izvor, pentru ca duhul necurat să nu mai apară și să nu mai facă vreun rău. În același fel, și alți oameni au făcut statui ale regilor lor și i-au venerat, despre care nu vreau să scriu mai mult.

Dar tu, ființă rațională, liberă și cunoscătoare a adevărului, gândește-te la aceasta cu tine însuți și, când vor să te îmbrace în haine femeiești [1], amintește-ți că ești om; crede în Cel care este cu adevărat Dumnezeu, deschide-ți inima Lui, încredințează-te Lui și El îți va da viața veșnică a celor nemuritori, căci totul este în mâinile Lui. Ci cinstește celelalte lucruri pentru ceea ce sunt, chipuri ca chipuri, statui ca statui și nu pune niciun lucru creat în locul Necreatului. Dar Dumnezeu, care trăiește veșnic, intră în sufletul tău, căci sufletul tău este chipul Lui, întrucât este nevăzut, intangibil, nu are formă și prin propria sa voință mișcă întregul trup. Să știi, așadar, că dacă vei venera Cel Neschimbat, atunci și tu, întrucât El este veșnic, când vei lăsa în urmă cele văzute și trecătoare, vei sta înaintea Lui veșnic, plin de viață și cunoaștere, iar faptele tale vor fi o bogăție neîmputinată pentru tine, o comoară care nu se epuizează niciodată. Dar să știi că cununa faptelor tale bune este cunoașterea lui Dumnezeu și slujirea Lui. Și să știi că El nu îți cere nimic, nu are nevoie de nimic.

Cine este atunci acest Dumnezeu? El, care este El Însuși adevărul și al cărui Cuvânt este adevărul. Dar ce este adevărul? Ceea ce nu este făcut, nu este creat, nu este format, adică o ființă care nu are început și se numește adevăr. Așadar, dacă un om se închină la ceva făcut de mâinile sale, nu se închină la Adevăr și nici nu se închină la Cuvântul adevărului. Aș spune mult mai multe despre acest subiect, dar mi-e rușine de cei care nu înțeleg că ei înșiși sunt mai presus de lucrările mâinilor lor, care nu observă cum dau aur artiștilor pentru ca aceștia să le facă un dumnezeu, să dea argint pentru a-i împodobi și să-și mute averea dintr-un loc în altul și să o adore! Ce crimă mai mare există decât atunci când un om își adoră averea și îl părăsește pe Cel care îi dă avere, batjocorește un om și îi adoră chipul, ucide un animal și îi onorează chipul?

Trebuie admis că ei venerează reprezentările artistice ale unor oameni asemenea lor. Căci nu venerează substanțele atunci când zac într-o grămadă, ci le venerează atunci când un artist face un idol din ele. Nu venerează aurul sau argintul în sine; dar dacă sunt lucrate de artiști, le venerează, pierzând bunul simț. Ce s-a adăugat aurului vostru de îl venerezi acum? Dacă (îl venerezi) pentru că a devenit ca un animal înaripat, atunci de ce nu te închini aceluiași animal? Dacă pentru că a devenit ca o fiară de pradă, atunci aceeași fiară este înaintea ta. Dacă îți place o operă de artă, atunci lasă-ți să-ți placă minunata creație a lui Dumnezeu, care a creat totul. Și după modelul Său, artiștii lucrează, încearcă să o facă așa cum a creat Dumnezeu, dar nu ajung la asemănare.

Dar poate vei spune: De ce nu a rânduit Dumnezeu să mă închin Lui și nu unei statui? Vorbind astfel, vrei să fii doar un instrument și nu un om viu; dar Dumnezeu te-a creat așa cum a vrut El și ți-a dat rațiune și libertate. Ți-a pus înaintea unei multitudini de lucruri, ca să le poți lua în considerare pe toate și să alegi ce este bine. Ți-a pus înaintea cerurilor și a stelelor din ele; Ți-a pus înaintea soarelui și a lunii, care curg zilnic în jurul cerurilor; Ți-a pus înaintea unei multitudini de ape și le-a limitat prin cuvântul Său!

El ți-a pus înaintea pământului cel mare, care se odihnește și stă înaintea ta în aceeași formă; și ca să nu crezi că stă în picioare prin propria putere, El îl clatină când vrea. Ți-a pus înaintea nori, care, prin porunca Lui, trimit apă de sus și satură pământul, pentru ca să știi de aici că Cel ce produce aceste lucruri este mai mare decât tot ce există și ca să poți percepe bunătatea Celui ce ți-a dat o pricepere capabilă să raționezi despre toate aceste lucruri.

De aceea te sfătuiesc să te cunoști pe tine însuți și Îl vei cunoaște pe Dumnezeu. Să știi cum în tine există ceea ce se numește suflet, cum prin el ochiul vede, urechea aude, gura vorbește, tot trupul se mișcă. Și când Dumnezeu binevoiește să-ți despartă sufletul de trup, atunci acesta cade și este distrus.

Așadar, din ceea ce este în voi, dar este nevăzut, învățați cum Dumnezeu, prin propria Sa voință, guvernează întreaga lume ca și cum ar fi un trup, astfel încât, dacă El vrea să-I ia puterea, atunci lumea, ca trup, va cădea și va fi distrusă.

Dar de ce a fost creată această lume și de ce este distrusă? De ce trupul, de ce este distrusă, de ce există? Nu veți ști decât dacă vă ridicați capul din somnul în care ați căzut, decât dacă vă deschideți ochii și vedeți că Unul este Dumnezeu și Domnul tuturor și Îi slujiți din toată inima. Atunci El vă va face să cunoașteți voia Lui.

Dar cel care este departe de cunoașterea Dumnezeului celui viu este mort și îngropat în trupul său. De aceea vă închinați înaintea demonilor și a fantomelor

de pe pământ și adresați cereri zadarnice celor care nu pot oferi nimic. Dar vă ridicați deasupra celor care zac pe pământ și sărută pietre, și le dau mâncarea focului spre a fi devorate, și își jertfesc hainele idolilor, iar având sentimente însele slujesc la ceea ce este lipsit de sentimente. Întindeți cererile voastre veșnice către Dumnezeul cel veșnic pentru sufletul vostru, care nu este distrus, și atunci libertatea voastră se va descoperi; gândiți-vă la aceasta și mulțumiți-I lui Dumnezeu, care v-a dat rațiune și libertate, ca să puteți acționa așa cum doriți. El a pus toate lucrurile înaintea voastră și v-a revelat că, dacă urmați răul, veți fi condamnați prin cele mai rele fapte, dar dacă urmați binele, veți primi de la El multe binecuvântări, împreună cu viața veșnică a nemuritorilor.

Așadar, nimic nu te împiedică, ca persoană liberă, să-ți schimbi felul de viață rău, să-L cauți și să-L găsești pe Cel care este Domnul tuturor și să-I slujești din toată inima ta; căci El împărtășește cunoașterea despre Sine celor care caută să-L cunoască.

„Mai întâi de toate, ai grijă să nu te amăgești pe tine însuți. Căci dacă numești dumnezeu ceva ce nu este dumnezeu, te amăgești pe tine însuți și păcătuiești înaintea Dumnezeului adevărului. Nebunule! Este El un Dumnezeu care poate fi cumpărat? Este El un Dumnezeu care are nevoie de lucruri? Este El un Dumnezeu care trebuie păzit? Cum poți să-L cumperi ca pe un rob și să-L onorezi ca pe un stăpân? Cum poți să-I ceri de pomană ca pe un dumnezeu și să-I dai ca pe un cerșetor? Cum poți să te încrezi în El că îți va da biruință în război? Căci dacă vrăjmașii tăi te vor învinge, și pe El îl vor doborî.”

Poate că vreun rege va spune: „Nu pot face ceea ce consider drept, pentru că sunt rege și trebuie să îndeplinesc voința majorității.” Cel care vorbește în felul acesta merită cu adevărat să fie luat în râs. Căci de ce ar trebui un rege să fie călăuză în tot ceea ce este bun și să-i convingă pe oamenii aflați sub conducerea sa să umble în puritate și să-L cunoască pe Dumnezeu în adevăr? De ce nu ar trebui să arate în sine un exemplu al fiecărei fapte bune pentru supușii săi, când așa i se cuvine? Și acesta este cel mai josnic lucru dacă regele, în timp ce el însuși acționează rău, judecă și condamnă oamenii criminali. Dar eu cred că o împărăție poate fi guvernată pașnic doar atunci când regele Îl cunoaște pe Dumnezeul adevărului și se teme să acționeze nedrept față de supușii săi și când acționează cu dreptate în toate, ca un om care înțelege că va trebui să dea socoteală înaintea lui Dumnezeu; când supușii se tem înaintea lui Dumnezeu să acționeze nedrept față de regele lor și se tem, de asemenea, să acționeze nedrept unii față de alții.

Prin această cunoaștere a lui Dumnezeu și prin această frică de El, poate că tot răul poate fi înlăturat din împărăție. Căci atunci când regele nu face nedreptate supușilor săi, iar supușii nu acționează nedrept față de rege și unii față de alții,

atunci este evident că întreaga țară se bucură de pace. Și se face mult bine acolo, pentru că numele lui Dumnezeu este glorificat printre toți. Și ce bine este mai preferabil decât ca regele să elibereze poporul aflat sub domnia sa de greșeală și prin această faptă bună să-l placă lui Dumnezeu? Căci din greșeală vin tot felul de nenorociri.

Cea mai mare greșeală este atunci când un om nu-L cunoaște pe Dumnezeu și, în loc de Dumnezeu, se închină la ceva ce nu este Dumnezeu. Dar există oameni care spun: „În cinstea lui Dumnezeu facem un idol” și se închină tocmai chipului Dumnezeului ascuns; nu știu că Dumnezeu este în orice loc, că El nu lipsește niciodată și nimic nu se face ce El nu știe. Dar tu, omule nenorocit, căruia Dumnezeu îi este prezent - în tine, în afara ta și deasupra ta, du-te și cumpără-ți din casa artistului un lemn care este tăiat și lucrat spre batjocura lui Dumnezeu; aduci o jertfă acestui chip și nu știi că ochiul Atotvăzător te vede și că Cuvântul adevărului te condamnă și îți spune: „Cum poate fi sculptat Dumnezeul nevăzut? Dar tu îți faci propria asemănare și te închini la ea.” Din moment ce copacul este tăiat, nici nu observi că este lemn sau că este piatră și că aurul este prețuit în greutate. Și de ce îl cântărești? Deci iubești aurul, dar nu pe Dumnezeu; și nu ți-e rușine, dacă a dispărut, să ceri artistului ceea ce ți-a furat; ai ochi, dar nu vezi; ai inimă, dar nu înțelegi.

De ce stai întins la pământ și te rogi unor lucruri fără sens? Teme-te de Cel ce cutremură pământul, acoperă cerul, ridică marea, mută munții din loc, care poate asemăna totul cu focul, distruge totul. Și dacă nu te poți îndreptăți, atunci nu adăuga mai mult la păcatele tale, iar dacă nu-L poți cunoaște pe Dumnezeu, atunci măcar crede că El există.

Din nou, există oameni care spun: „Onorăm ceea ce ne-au lăsat moștenire părinții noștri”. De ce se străduiesc cei care au fost lăsați săraci de părinții lor să se îmbogățească; iar cei care nu au fost învățați de părinții lor se străduiesc să învețe și să cunoască ceea ce părinții lor nu știau? Și de ce fiii orbilor văd și șchiopii umblă? Nu este bine ca un om să-și urmeze exemplul strămoșilor care au trăit rău, dar este bine dacă ne abatem de la această cale pentru a evita ceea ce li s-a întâmplat strămoșilor noștri. Așadar, cercetați: dacă tatăl vostru a făcut bine, atunci urmați-l; și dacă a trăit rău, atunci și voi trăiți bine și lăsați-vă copiii să vă imite. Și întristați-vă pentru tatăl vostru, că a trăit rău; durerea voastră îl poate ajuta. Și spuneți fiilor voștri așa: „Există un Dumnezeu, Tatăl tuturor, o ființă fără început și necreată, care conține toate lucrurile în voia Sa. El a creat luminile pentru ca creaturile să se poată vedea una pe alta și El Însuși S-a ascuns în puterea Sa de toate creaturile Sale; căci este imposibil ca o creatură schimbătoare să vadă Neschimbătorul. Dar cei care sunt înclinați spre convingere și ajung la starea de neschimbare Îl văd pe Dumnezeu atât cât le

este cu putință; și ei pot scăpa de pieire atunci când potopul de foc se năpustește asupra întregii lumi.

A fost odată un potop violent, când vârtejul nordului i-a împrăștiat pe oamenii numiți în acest scop și doar cei drepți au rămas ca mărturie a adevărului. Din nou, cu o altă ocazie, a fost un potop de ape și toți oamenii și animalele au pierit în mulțimea apelor, iar cei drepți au fost păstrați într-o arcă de lemn, după porunca lui Dumnezeu. Tot așa, în vremurile din urmă, va fi un potop de foc și pământul cu munții lui va arde, oamenii vor arde împreună cu idolii pe care i-au făcut și cu statuile la care s-au închinat și marea cu insulele ei va arde, dar cei drepți vor fi păziți de mânie, așa cum cei drepți au fost păstrați în arcă de apele potopului.

Și atunci cei care nu L-au cunoscut pe Dumnezeu și și-au făcut idoli vor striga când vor vedea că idolii lor pier odată cu ei și nimic nu-i poate ajuta."

Dar dacă tu, Cezar Antoninus, înveți aceasta și dacă copiii tăi o vor învața împreună cu tine, le vei dobândi o moștenire a veșniciei care nu va trece și îți vei salva sufletul și sufletul copiilor tăi de soarta care așteaptă întregul pământ la Judecata Adevărului și Dreptății. Dacă Îl cunoști pe Dumnezeu aici, El te va cunoaște și acolo; iar dacă Îl disprețuiești aici, El nu te va așeza printre cei care Îl cunosc și Îl slăvesc. Aceasta este de ajuns pentru Majestatea Ta; poate prea mult, dacă vrei.

D. E. Afinogenov. Pseudo-Meliton: Probleme de credință și autoritate într-un text siriac timpuriu

Este dificil să se facă chiar și cele mai aproximative presupuneri despre autorul monumentului analizat în acest articol, deși locul și momentul creării pot fi deduse cu mai multă sau mai puțină precizie. Denumirea sub care este cunoscută această lucrare în știință este înșelătoare chiar și în ceea ce privește genul său, deoarece „apologia lui Pseudo-Meliton" cu greu poate fi atribuită aceleiași serii ca și lucrările primilor apologeți care au apărut cam în aceeași perioadă. În orice caz, inscripția manuscrisă folosește cuvântul memra, adică „cuvânt", în același sens ca, de exemplu, „Cuvântul către eleni" al lui Tațian. Caracteristicile de fond vor fi discutate mai jos.

Nu se poate spune că „Cuvântul lui Pseudo-Meliton" nu a primit nicio atenție din partea cercetătorilor. La sfârșitul secolului trecut, au apărut mai multe publicații dedicate monumentului, publicate pentru prima dată în 1855 de W. Cureton [395] , care au fost rezumate de ampla lucrare a lui T. Ulbrich [396] , dar de atunci nu au mai apărut studii mai detaliate. Pare oportun să oferim o listă a

principalelor probleme ridicate la acea vreme și o scurtă prezentare generală a soluțiilor propuse:

1. Locul și momentul producerii.

2. Destinatarul lucrării.

3. Afilierea religioasă a autorului.

4. Limba originală.

5. Autoratul.

1. Nu există practic niciun dezacord cu privire la prima întrebare. Cunoașterea strânsă a autorului „Cuvântului” cu tradițiile locale din Edessa și în special din Mabbug (Hierapolis) indică tocmai această regiune [397] . Se pare că perioada este la cumpăna dintre secolele al II-lea și al III-lea, deși T. Ulbrich încearcă să restrânge datarea la 202-206 sau chiar la 203-204 [398] .

2. În ceea ce privește destinatarul, se poate afirma cu certitudine că, în primul rând, este o persoană domnitoare (vezi în special pp. 28-29) și, în al doilea rând, cu siguranță nu este un împărat roman (cf. p. 24). În combinație cu datele anterioare, aceasta sugerează conducătorul unuia dintre regatele semi-independente din zona tampon dintre Roma și Partia. Firește, primul lucru care ne vine în minte este identificarea destinatarului „Cuvântului” cu Abgar al VIII-lea, regele din Osroene, același care, conform legendei, s-a convertit la creștinism și despre care există o vastă literatură legendară [399] . Este ceea ce face T. Ulbrich [400] . Totuși, această ipoteză, în afară de considerațiile generale, nu este în esență susținută de nimic.

3. A fost autorul creștin? Deși răspunsul afirmativ este dat de obicei cu mare încredere, indicațiile din text sunt destul de puține. Astfel, la p. La versetul 26 se spune: „Cine este deci acest Dumnezeu, care este adevăr și cuvântul Său adevăr? Dacă o persoană se închină la ceva făcut de mână, nu se închină nici adevărului, nici cuvântului adevărului (wa aph la 1–melta d–srara). Melta, împreună cu petgama, poate fi o potrivire pentru grecescul Xoyoq, care înseamnă „Cuvântul lui Dumnezeu”. Dar acest loc permite și alte interpretări. Cea mai convingătoare dovadă în favoarea faptului că „Cuvântul” a fost scris de un creștin poate fi următoarea frază: „Acum, când se aude un glas în tot pământul, că există un Dumnezeu adevărat și fiecărui om i s-a dat un ochi să vadă” (23). Contextul contrastează puternic starea veche și cea nouă, ceea ce ne permite să-l considerăm pe autor un adept al noii religii. În același timp, dacă pornim de la premisa că Pseudo-Meliton este, până la urmă, creștin, atunci

analiza doctrinară arată că nu este nici iudeo-creștin, nici gnostic, ci aderă la opinii complet ortodoxe [401] . De altfel, chiar această implicititate a Tendința creștină (de exemplu, Hristos, botezul și multe altele nu sunt niciodată menționate) mărturisește faptul că apelul către rege nu este o ficțiune literară, deoarece numai într-un astfel de caz ar avea sens ca un creștin să-și îmbrace îndemnurile într-o formă atât de generalizată, astfel încât să nu-l înstrăineze pe conducător, care ar putea simpatiza cu iudaismul (astfel de exemple sunt cunoscute, iar chiar Abgar al VIII-lea este considerat de unii un iudaizant [402]).

4. Opinia că limba originală a „Cuvântului” era siriaca este aproape universal acceptată.

5. Autorul „Cuvântului” este „cea mai obscură și dificil de rezolvat problemă”. Atât inscripția, cât și observația introductivă „Meliton a spus” probabil nu aparțin textului. Nici măcar nu sunt în concordanță una cu cealaltă (inscripția se termină cu cuvintele „și yachyltoto- vorbește așa:”, ceea ce lipsește textul de orice sens). Paragraful final, care conține adresarea „O, Antonin Caesar” ('ntwnys, în inscripție'ntvmyftws) în acest caz va trebui considerat falsificat sau interpolat (ceea ce este mai probabil). Autorul adevăratului Meliton din Sardes nici măcar nu este luat în considerare, deoarece lucrările sale cunoscute sunt complet diferite de aceasta și, în plus, este puțin probabil ca el să fi putut cunoaște aceste detalii despre cultele din Mabbug și Edessa (ca să nu mai vorbim de faptul că Meliton, din câte se știe, nu a scris în siriacă). T. Ulbrich a ales cea mai ușoară cale în stabilirea originii operei: după ce l-a identificat pe destinatarul „Cuvântului” cu Abgar, a atribuit monumentul lui Bardesanes. singurul scriitor creștin cunoscut de la curtea acestui rege, originar din Hierapolis. Această ipoteză, însă, a fost ușor de respins de F. Haase, care a adus trei obiecții împotriva ei: [403] în primul rând, Pseudo-Meliton propovăduiește despre învierea trupească, în timp ce Bardesanes o nega; în al doilea rând, conceptul teologic general nu este de acord cu opiniile lui Bardesanes; în al treilea rând, tonul grosolan și dur al eroeswedekiy nu se potrivește cu imaginea unui curtean rafinat. Presupunerea lui T. Ulbrich că „Cuvântul lui Pseudo-Meliton* este o înregistrare a unei dezbateri dintre un creștin și un păgân la curtea lui Abgar este neconvingătoare, având în vedere că observația introductivă nu este în mod clar autentică, iar textul conține indicii suplimentare despre natura scrisă a operei (pp. 25, 23 ₛ cf. pp. 24, 15). Totuși, opinia aceluiași savant este destul de justă că „Cuvântul” (să ne amintim că este de obicei numit „scuze”) nu este de fapt o scuză, ci un Bekehrungsversuch, adică o erotriptică: Acesta, apropo, este un alt argument serios împotriva considerării destinatarului ca fiind împăratul roman.; •

Astfel, rezultatele cercetării pot fi enunțate pe scurt după cum urmează: acest monument este o operă de gen protreptic, scrisă în siriacă chiar la începutul secolului al III-lea în Siria de est de către un autor creștin necunoscut, rezident

sau originar din Hierapolis și adresată uneia dintre dinastiile locale, cel mai probabil lui Abgar al VIII-lea din Edessa. ■.. — .■.>*., — »<

Trebuie menționat că, în lucrările existente, un aspect important al viziunii asupra lumii a autorului sirian timpuriu, și anume opiniile sale socio-politice, a fost lăsat fără exteriorizare și interpretare. Între timp, acestea au exprimat în mod clar trăsături caracteristice care prezintă un interes excepțional pentru istoria gândirii politice creștine. Această lacună este ceea ce acest articol își propune să umple.

Mai presus de toate, originalitatea lui Pseudo-Meliton se manifestă în opiniile sale despre originea și esența păgânismului. Acest subiect în sine, care a fost dezvoltat în detaliu în literatura creștină timpurie, cu greu ar merita o discuție separată aici, dacă nu ar fi interpretarea originală pe care o primește în „Cuvânt”.

Ideile de bază despre natura păgânismului sunt conținute în cartea biblică „Înțelepciunea lui Solomon” și se rezumă la următoarele: păgânismul este zeificarea fie a forțelor naturii (Înțelepciunea 13:2), fie a morților sau a regilor (Înțelepciunea 14:15-17). La aceasta s-a adăugat ulterior opinia că cultele păgâne au fost înființate la instigarea demonilor, care îi obligau pe oameni să li se închine. Toate aceste puncte pot fi găsite cu ușurință în Pseudo-Meliton. „Dacă cineva numește focul zeu, acela nu este zeu, pentru că este foc, iar dacă este apă, pământul, cerul, soarele și luna sau una dintre stele” (23) (lista este foarte asemănătoare cu pasajul corespunzător din „Înțelepciune”: „ei considerau drept zei fie focul, fie vântul, fie aerul în mișcare, fie cercul de stele, fie apa furtunoasă, fie corpurile cerești” (Înțelepciunea 13:2). Mai departe, „ei se închină la icoanele regilor morți” (24) și „vă târâți pe pământ înaintea demonilor și a fantomelor (larnata)” (27).

Totuși, dacă privim cu atenție, descoperim că Pseudo-Meliton nu abordează păgânii cu un singur standard. Încă de la început (23:7-8) el evidențiază aurul și argintul ca zei falși, apoi spune: „Oamenii, căutându-L pe Dumnezeu, s-au împiedicat de pietre și copaci, iar cei bogați s-au împiedicat de aur și argint” (23:15-16). Menționarea aurului și argintului în aceste contexte poate fi interpretată ca referindu-se doar la materialul pentru fabricarea idolilor. Dar alte pasaje arată că există un alt sens, mai profund: „Și nu înțeleg când dau aur meșterilor ca să le facă zei și le dau bani pentru podoabă și decorare și își mută averea dintr-un loc în altul și se închină ei. Și ce urâciune ('nuta) poate fi mai mare decât ca un om să se închine averii sale și să-L părăsească pe Cel care i-a dat avere?” (26). Această idee este atât de importantă pentru autor încât o repetă de-a lungul unei lucrări destul de scurte (doar 9 pagini tipărite): „Și aurul este cântărit [ca să se afle] cât cântărește. Și când îl faci ('avafihy), de ce îl cântărești? De aceea iubești aurul și nu pe Dumnezeu” (29). Așadar, pentru unii („cei bogați”) obiectul cultului sunt banii, lăcomia. Desigur, Pseudo-Meliton nu

susține că păgânismul în forma sa exterioară este pur și simplu un cult al banilor. El spune: „nu se închină la substanța aurului și a argintului până când artiștii nu le sculptează și apoi le venerează” (25).

Astfel, acuzația de venerare a bogăției este o expunere a ipocriziei unui anumit grup de oameni pentru care câștigul personal este mai important decât alte stimulente pentru idolatrie (deificarea naturii și a morților, instigare demonică). Mai mult, dorința acestor oameni pentru propriul câștig este, de asemenea, unul dintre motivele existenței cultelor păgâne: „și cei dintre ei care sunt inteligenți (hakklina), sau de dragul câștigului (yutrana), sau de dragul gloriei deșarte, sau de dragul puterii asupra multora (awhadvia d-sagya'), și se închină și îi incită pe cei nebuni să se închine la idolii fără minte” (24). Astfel, avem o împărțire a tuturor idolatrilor în „inteligenți” (sunt și „bogați”) și „neinteligenți” (haslri lebba). Acum este necesar să luăm în considerare cine aparține primei categorii. Este evident că diferențele pur de proprietate nu sunt totul, deoarece pentru a profita de pe urma păgânismului, este necesar și să ai putere („glorie deșartă” sau „putere asupra multora”). Și într-adevăr, Pseudo-Meliton pune accentul principal pe faptul că oamenii tind să-și zeifice conducătorii - chiar și pasajul din profețiile sibiline pe care îl citează este reinterpretat în această direcție (24). Dar există dovezi și mai elocvente în textul „Cuvântului”: „căci acum cinstesc imaginile Cezarului mai mult decât pe cele dintâi. Căci de la acești foști zei ai lor, taxele și impozitele merg și la Cezar ca cel care este mai mare decât ei, iar cât dau închinătorii la vistieria altor regi, [este stabilit] în locuri” (24). Aceasta înseamnă că tot ce s-a spus despre „bogați” și „deștepți” este aplicabil în primul rând destinatarului „Cuvântului”, dacă acceptăm opinia că acesta este, până la urmă, un rege. Rezultă, prin urmare, că cultele păgâne acționează ca un sprijin moral, precum și material pentru puterea statală, regală. De aceea, Pseudo-Meliton consideră necesar să explice că „când voi, după ce ați părăsit ceea ce este vizibil și pieritor, veți sta veșnic înaintea Lui, având viață și cunoștință, iar faptele voastre vor fi bogăția voastră nesecatabilă și o parte (naksa) fără lipsă” (26). Autorul „Cuvântului” pune astfel în contrast adevărata bogăție cu bogăția falsă și trecătoare pe care interlocutorul său o primește prin culte păgâne.

Însă Pseudo-Meliton are argumente mai pragmatice. El nu condamnă bunurile pământești în sine. Într-unul dintre contextele citate se afirmă direct că bogăția este dată de Dumnezeu. Dovedind că nu trebuie să-ți imiți strămoșii în toate, ci să îndrepti ceea ce a fost rău în ei, Pseudo-Meliton folosește următorul argument: „Nu se străduiesc oare cei cărora le-au lăsat părinții sărăcia să se îmbogățească? Iar cei pe care nu i-au crescut părinții vor să primească o educație și să învețe ceea ce nu știau părinții lor” (30). Rezultă că bogăția pentru autorul „Cuvântului” este cu siguranță preferabilă sărăciei. Ideea că idolatria duce la o risipă fără sens a valorilor materiale este urmărită în opera sa. „Ridicați-vă

dintre cei care își dau mâncarea (sibrata) ca hrană focului și oferiți-vă hainele idolilor”

„Ulbrich. Op. cit. - S. 117.”

(28). Dimpotrivă, unul dintre avantajele religiei adevăratului Dumnezeu este că „El nu-ți cere nimic, pentru că nu are nevoie de nimic” (26:9-10). Ofertele materiale sunt în mod clar înțelese în ceea ce privește secerișul. O astfel de abordare oarecum practică este în general caracteristică „Cuvântului”, iar dorința autorului său de a înțelege chiar și chestiuni teologice într-un sens social face ca lucrarea să fie excepțional de valoroasă pentru scopurile noastre...

Este important de menționat că.^oPseudo-Melnto^^^^ credința ta,

destinatar edo -

Deci* nu pot da

S&w-mwsss' okaevd&t' regelui, conform dorințelor sale, și ajutor în război. În general, convertirea la o nouă credință

înainte de vtsegsi kdas>tsrityai№; un alt mod de „comportare”

p ^i^^CT^BASHil^WTppa^lGjWW» fuzdadavd hri-

cu guvernatorul SUA permițând, F. Dve>rad^udobigg damdadak srednevekorr^u knyazhesky oglindă^ [1] ?«goală; IfeiB-doMeliggon își expune gândurile într-un pasaj destul de compact, pe care, înainte de a-l interpreta*, este recomandabil să-l citez integral:, [G!] .,, / kshges^yaarch «нйжййсТ* Nu mă pot comporta

ok, nu te grăbești; eu sunt regele, doamnă, £»b{i

sbmakagy^)». El. care ți-a vorbit ^poischne zasuzhivet^emeedaya, Căci schuyf-shf nu poate fi inițiatorul - sch, bldda da zasushchenie? «oamenii p* să-l asculte, să trăiască în puritate și să cunoască Alergând în sursă? Y [: el] își dă [sieși] un exemplu pentru toate faptele bune, căci acest lucru este potrivit (u) schu^Vedd^^o^^bmd^^nshchdaya^ b*. aoeu?*u«Avreg

Eturnikod, regatul D, ar fi condus de * tshsh, în

mit., Când regele Îl va cunoaște pe adevăratul Dumnezeu, nu se va teme să păcătuiască înaintea Lui împotriva poporului supus lui și va judeca după adevăr, ca un om care știe că și el va fi judecat de Dumnezeu, t- tf-daite; care sub

pedeapsa lui Dumnezeu, „yarenshs” lroiv seoyei” dând și-uboyayag ssh eoi^^Rib/i«pyti tsrottyav drup*ch

Răul cunoscut poate fi înlăturat din împărăție, că dacă regele nu păcătuiește împotriva celor care sunt sub mâna sa și aceștia nu vor păcătui împotriva altora, va fi în

calm, și kthyae>b^a» datom fTOi«йЧгБоедн© про^авг

l^emo. va! sr^di)j1r?. : Căci AICI este un domn mai mare

svsh^;|schddayanykh>s^№sot (fz^Sh*

; >An^nairuy ^rofF jTejKC®,. urmează. lybratsch^; eshch^avde, dao yaem : „voință în multe*”. depinde de aceasta dând Dadaletya^ Melitovdne eddaozh;

— a 1. л?,:'. și i- și; G. Ж'< g . o ch ' chn\o '/ гмпт ii >id; '"■!!>; i 1 » — "; п

[12] Dvornik F. Filosofia politică creștină timpurie și bizantină: origini și context. — Washington, 1966. — Vol. II. — P. 586. r -,, și 1 v \ ды. „Cuvântul” începe practic cu acesta: „și ei consideră că dreptatea este să greșești alături de majoritatea (lit., „mulți”, sagya)” (22). Și puțin mai jos: „pentru ca să nu existe nicio scuză pentru cei care, din rușine în fața celor mulți, greșesc împreună cu ei. Căci cei cărora le este rușine să trăiască vor trebui să (ananqa) moară” (23). Dar abia în fragmentul citat devine clar ce se înțelege de fapt. Autorul „Cuvântului” se ocupă de o situație în care conducătorul este într-o oarecare măsură dependent de supușii săi și responsabil față de aceștia. Cu toate acestea, în interesul predicării, această dependență trebuie înlăturată, deoarece nu permite regelui să devină „inițiatorul tuturor lucrurilor bune” pentru poporul său. Cum se asigură, în acest caz, puterea monarhică, conform lui Pseudo-Meliton, că își îndeplinește obligațiile față de supușii săi („să nu păcătuiască împotriva poporului supus ei”)? Răspunsul este evident: regele este responsabil pentru acțiunile sale în fața lui Dumnezeu și va fi judecat pentru ele. Aceste opinii indică o tendință de a dezvolta o sancțiune religioasă pentru puterea regală în limitele creștinismului. Semnificația acestui fapt este greu de supraestimat dacă ne amintim că această operă a fost creată într-o perioadă în care nici scriitorii creștini greci, nici cei latini nu puteau măcar visa să aibă un coreligionar în fruntea statului. În Siria, sau mai precis în Edessa, situația era oarecum diferită (asta va fi discutat mai târziu).

Desigur, nu are rost să vorbim aici despre vreun fel de „ortodoxie politică” articulată sau despre ceva asemănător ideologiei imperiale bizantine așa cum o cunoaștem încă din secolul al IV-lea. În primul rând, lipsesc elemente importante

precum ideea originii divine a puterii regale (ca instituție și în raport cu fiecare suveran individual) și responsabilitatea conducătorului în fața lui Dumnezeu pentru poporul său (adică pentru ortodoxia lor). Cu toate acestea, autorul sirian necunoscut face un pas uriaș în direcția care va duce mai târziu la Eusebiu din Cezareea cu faimoasa sa doctrină despre imperiul creștin. Acest pas constă în următoarele.

Convertirea individuală a persoanei pe care o îndeamnă nu este scopul suprem pentru Pseudo-Meliton. Prin mijlocirea regelui lor, întregul popor trebuie adus la adevărata credință. Din câte știm, aceasta este prima instanță în literatura creștină a unei idei care era destinată să aibă un viitor atât de magnific - de la Trdat la sfântul Prinț Vladimir, Întocmai cu Apostolii. Mărturia lui Pseudo-Meliton poate fi de un ajutor considerabil oricui dorește să înțeleagă ce avea în minte Eusebiu când l-a numit pe Constantin ёмакояо^, t®v ёкто<;. O analiză a textului „Cuvântului" arată că acest concept nu este întâmplător pentru autor și nu este condiționat de simpla influență a factorilor externi, ci este foarte ferm înrădăcinat în opiniile sale sociale. După cum s-a arătat deja, Pseudo-Meliton consideră că există două tipuri de oameni în societate, dintre care unul îl călăuzește pe celălalt. În legătură cu cultele păgâne, el a luat în considerare aspectele negative ale unei astfel de situații (când cei aflați la putere susțin iluzii idolatre la oamenii obișnuiți pentru a extrage beneficii materiale pentru ei înșiși), iar aici dezvoltă potențialul său pozitiv. Cu greu poate fi considerat întâmplător faptul că idei similare se găsesc la contemporanul lui Pseudo-Meliton, Bardesanes. Cartea Legilor Țărilor vorbește despre regi-legislatori înțelepți care schimbă în bine obiceiurile unor popoare întregi. Iată una dintre afirmațiile lui Bardesanes: „Cel care se stăpânește asupra sa respectă legea stabilită pentru el de altul, care are și putere asupra sa" [404] . Cu toate acestea, trebuie recunoscut că în „Cuvântul" lui Pseudo-Meliton aceleași gânduri cu privire la rolul regelui în alegerea credinței și a modului de viață al poporului sunt exprimate cu mult mai multă claritate. Și dacă acceptăm presupunerea că această lucrare a fost scrisă de fapt pentru Abgar al VIII-lea, trebuie să recunoaștem că domnia acestui monarh (despre care există încă dezbateri dacă a fost creștin, simpatizant al creștinismului sau iudaizant [405]), a dat un puternic impuls gândirii politice creștine, anticipând o mare parte din ceea ce a ieșit la suprafață abia un secol mai târziu (aici putem include și apariția legendei lui Abgar, care a ajuns până la noi într-o versiune de la sfârșitul secolului al IV-lea - începutul secolului al V-lea). În același timp, trebuie remarcat faptul că terenul pentru apariția unor astfel de opinii a fost foarte favorabil în Orientul Mijlociu.

Ideea funcției religioase a regelui ca salvator al poporului său poate fi urmărită până în mileniul al III-lea î.Hr. și era inerentă și filosofiei politice elenistice (amintiți-vă de titlul 0oaтг(p). Prin urmare, sintagma despre regele care „salvează (nprq) poporul de sub mâna sa" (29:9-10) merită o atenție specială. La urma

urmei, rădăcina PRQ (a salva, a răscumpăra) în literatura siriană ulterioară, în marea majoritate a cazurilor, înseamnă misiunea soteriologică a lui Hristos (în special substantivele parqa, pariiqa, adjectivul paruqaya). Este posibil ca la începutul secolului al III-lea să fi putut avea puternice conotații religioase. Și totuși, ni se pare că Pseudo-Meliton are astfel de opinii doar într-o formă „supusă". Cert este că nu există o sacralizare a persoanei regale în „Cuvânt", mai mult, sintagma finală afirmă că, chiar dacă interlocutorul lui Pseudo-Meliton îndeplinește tot ce îl sfătuiește, Dumnezeu nu-l va onora mai mult decât pe alți oameni drepți. Pe de altă parte, opiniile autorului nostru reflectă cu acuratețe principalele caracteristici ale conceptului mesopotamien despre rege, pe care G. Frankfort îl formulează astfel:

„Regatul era ceva ce nu își avea originea în oameni, ci era dat societății de către zei; regele era un muritor, creat pentru a îndeplini un serviciu supraomenesc, pe care zeii îl puteau lua oricând și îl puteau da altuia"; [406] „Regele era un muritor, asupra căruia era pusă grea povară de a călăuzi omenirea în starea ei de sclavie" [407] .

Pasajul analizat conține și un motiv destul de comun printre primii apologeți: acela că adevărata credință promovează pacea și liniștea în stat. Totuși, și aici, Pseudo-Meliton oferă o interpretare oarecum diferită: creștinismul promovează pacea și liniștea în primul rând pentru că armonizează relațiile dintre rege și supușii săi. Și aici se conturează unele paralele cu ideologia imperială bizantină.

O altă problemă care trebuie abordată în acest studiu se referă la atitudinea autorului „Cuvântului" față de Roma și împărații romani. Cert este că există un fragment în text (citat parțial deja) care ne permite să tragem niște concluzii destul de curioase. Să-l citățm acum integral:

„Și acum cinstesc și se închină icoanelor Cezarilor mai mult decât pe cele dintâi [idoli]. Căci din acești foști idoli ai lor merg taxele și impozitele la Cezar. De aceea îi ucid pe cei care îi disprețuiesc și reduc veniturile Cezarului" (24).

Este interesant că Pseudo-Meliton spune acest lucru ca o dovadă că idolii nu sunt zei. Însă pentru creștinii Imperiului Roman, cultul împăraților era cea mai importantă componentă a păgânismului și cea mai periculoasă, dacă nu în ceea ce privește influența sa asupra minților, atunci în orice caz ca o zonă constantă de conflict cu statul. Pseudo-Meliton percepe cultul Cezarilor ca fiind ceva fundamental diferit de divinizarea regilor morți, astfel încât poziția foarte înaltă a cultului împăratului dovedește că și alte culte sunt dedicate nu zeilor, ci oamenilor morți. Aparent, acest lucru se explică prin faptul că autorul „Cuvântului" presupune în interlocutorul său un concept atât de înalt și abstract despre Dumnezeu, încât nu permite ideea că o persoană vie poate fi considerată

zeu (același G. Frankfort, de altfel, dovedește convingător că în Mesopotamia antică cultul statuilor regale nu însemna deloc în sensul propriu divinizarea regilor [408]). În orice caz, utilizarea unei astfel de argumentații arată că Pseudo-Meliton avea puține cunoștințe despre situația reală din Imperiul Roman. Acest lucru este evident mai ales din faptul că persecuția creștinilor (și aceștia din urmă ar trebui cel mai probabil înțeleși ca „disprețuind idolii") se datorează doar faptului că aceștia „diminuează veniturile lui Cezar", în timp ce principala acuzație împotriva lor în Imperiul Roman era tocmai refuzul de a aduce onoruri divine imaginilor imperiale. O astfel de cunoaștere parțială mărturisește și faptul că opera atribuită lui Meliton din Sardes a fost creată într-unul dintre regatele semi-independente de la graniță, dar nu direct pe teritoriul roman.

Astfel, în lucrarea numită în mod convențional „Apologia" sau „Cuvântul" lui Pseudo-Meliton, este dezvoltat un concept destul de consistent, considerând păgânismul, printre altele, ca o înșelăciune conștientă din partea puterilor aflate în putere, care își urmăresc propriile scopuri egoiste. În acest sens, însă, idolatria servește și ca factor de întărire a puterii regilor pământești (deificarea conducătorilor decedați poate fi, de asemenea, legată de aceste scopuri). Pseudo-Meliton face o distincție clară între cei care venerează zeii păgâni din prostie și eroare - pentru ei idolatria este doar o risipă fără sens a averii lor - și cei care se ghidează mai degrabă după calcul. Demonstrând o abordare foarte sobră și pragmatică, autorul sirian necunoscut oferă destinatarului său - regele, în schimbul beneficiilor pierdute odată cu păgânismul, acele avantaje care pot fi aduse prin stabilirea unui regat pe principiile adevăratei religii. Acest aranjament se bazează pe responsabilitatea regelui și a supușilor săi în fața lui Dumnezeu, inclusiv respectarea obligațiilor reciproce. Regele este însărcinat și cu o misiune specială - să devină inițiatorul convertirii poporului său. În ciuda faptului că situația reflectată în „Cuvânt" nu era caracteristică Imperiului Roman în sine, ci unuia dintre regatele de frontieră (cel mai probabil, Osroene), ideile conținute în acest monument sunt foarte importante ca prototipuri ale multor trăsături esențiale ale ideologiei politice creștine.

Eusebius Pamphilus. Împotriva elogiului scris de Filostrat în onoarea lui Apollonius, cu ocazia comparației făcute de Hierocles între Apollonius și Iisus Hristos

Titlul lucrării este, aparent, de origine ulterioară. Această variantă este întâlnită pentru prima dată la Photius (Bibl. cod. 39). Ulterior, presupusul titlu scurt „Împotriva lui Hierocle" a devenit tradițional, care, împreună cu cel mai lung, dă naștere editio princeps (prima ediție) (Aldi Manuffi. - Ven., 1501 - 1502).

1. Nu este oare adevărat, prietene [409] , că în opera acestui scriitor [adică Hierocles], care l-a comparat pe Tyant cu Mântuitorul și Învățătorul nostru, nu ar

trebui decât să ne minunăm de tot ce a inventat în acest mod incredibil? Cât despre restul conținutului „Iubitorului de Adevăr” - căci exact așa i s-a părut potrivit să-și intituleze lucrarea împotriva noastră - atunci astăzi nu este nevoie să ne certăm cu el pe această temă, deoarece toate acestea nu-i aparțin, ci au fost furate cu nerușinare din alte lucrări în aceleași gânduri și aproape exact la cuvinte și silabe. La momentul potrivit, toate acestea vor întâlni probabil o respingere potrivită, dar în esență, chiar înainte de o lucrare separată împotriva lor, au fost deja respinse și expuse în opt cărți scrise de Origen [410] referitoare la opera și mai arogantă a lui Kells decât „Iubitorul de Adevăr”, intitulată „Cuvântul Adevărat” [411] . În cărțile pe care le-am menționat, autorul menționat mai sus a cerut o relatare strictă a tuturor pozițiilor, fără excepție, și a respins în prealabil tot ceea ce a fost sau va fi spus de oricine în această privință. Referindu-ne la aceste cărți pe cei care doresc să înțeleagă cu dragoste pentru adevăr tocmai ceea ce ne privește pe noi și doctrina noastră, să examinăm acum de la același „Iubitor de Adevăr” singura comparație găsită acolo cu Domnul nostru Iisus Hristos, crezând că nu este nevoie să ne certăm cu el despre tot ce a fost furat de la alți autori. Căci acum ne vom îndrepta în mod firesc doar spre ceea ce îl privește pe Apollonius, întrucât în acest singur scriitor [412] - spre deosebire de toți ceilalți care au scris vreodată împotriva noastră - apare acum o comparație și un contrast special al acestui om cu Mântuitorul nostru. 2. Astfel, cu admirație și aprobare, el vorbește despre faptul că printr-o înțelepciune divină și inefabilă - și în niciun caz cu ajutorul trucurilor vrăjitorilor [413] - eroul nostru a făcut minuni și că, așa cum crede și în ceea ce este convins nefondat, așa este cu adevărat. Ascultați ce spune în acest context: „Peste tot răsună cu voci diferite, preamărindu-L pe Iisus, ca și cum ar fi dat vedere orbilor și ar fi săvârșit alte minuni minunate.” Apoi, puțin mai departe, adaugă: „Să examinăm însă cât de bine și mai înțelept privim astfel de lucruri și ce părere avem despre oamenii virtuoși.” Și, în același timp, lăsându-i deoparte pe Aristeas din Proconnesos [414] și pe Pitagora din cauza vechimii lor, continuă: „Dar pe vremea strămoșilor noștri, în timpul domniei lui Nero, a devenit faimos Apollonius din Tyana, care de la o vârstă foarte fragedă în Aegae, în Cilicia [415]a devenit preot al aceluiași filantrop Asclepius și a săvârșit multe minuni, dintre care, omițând cea mai mare parte, voi menționa câteva.” Apoi, începând cu prima, enumeră faptele extraordinare, după care spune următoarele cuvânt cu cuvânt: „Deci de ce am pomenit asta?” Așadar, ar fi posibil să comparăm judecata noastră conștiincioasă și temeinică cu frivolitatea [416] creștinilor, dacă îl considerăm pe cel care a săvârșit o astfel de faptă nu un zeu, ci doar un om dăruit de zei, în timp ce ei, datorită a două sau trei minuni, îl proclamă pe Isus un zeu.” La aceasta adaugă puțin mai târziu: „Trebuie să se țină cont și de faptul că faptele lui Isus au fost relatate de Petru, Pavel și unii dintre tovarășii lor, toți oameni ai minciunii, ignoranței și impostorilor, în timp ce faptele lui Apollonius au fost relatate de Maxim Egeeanul [417] , filosoful Damis [418] , tovarășul său, și Filostrat Atenianul, oameni de mare învățătură și respect pentru adevăr, care, din

dragoste pentru oameni, nu au vrut ca faptele unui om nobil și plăcut zeilor să rămână ascunse” [419]... Acestea sunt cuvintele în care Hierocles, care a scris împotriva noastră o lucrare intitulată „Iubitorul Adevărului”, spune acestea. 3. Damis, care fusese un tovarăș de lungă durată al lui Apollonius, era asirian și acolo, în țara sa natală, după ce l-a întâlnit pentru prima dată pe Apollonius, și-a povestit viața cu el de atunci încolo; Maximus a scris foarte pe scurt despre unele dintre faptele sale, dar Filostrat atenianul, în propriile sale cuvinte, a adunat laolaltă tot ce relataseră Maximus, același Damis și alții și a scris din tot ce era disponibil cea mai completă istorie a vieții acestui om de la naștere până la moarte. 4. Așadar, dacă este cu adevărat posibil să comparăm frivolitatea și nebunia care ni se impută cu judecata conștiincioasă și temeinică a „Iubitorului Adevărului”, să nu întrebăm și să nu discutăm care dintre ei este mai divin, nici cine a săvârșit minuni mai minunate și mai numeroase, nici că înțelepții evrei, cu mult înainte ca atâtea evenimente să aibă loc, au prezis prin inspirație divină că numai Iisus Hristos, Domnul și Mântuitorul nostru, va veni la oameni; nici că a convertit mulți oameni la cuvântul învățăturii Sale divine, nici că a dobândit ucenici adevărați și cu adevărat credincioși, gata chiar să moară pentru cuvintele Sale; nici că El singur, cel smerit. Nu este oare adevărat, prietene, în opera acestui scriitor [adică Hierocles], care l-a comparat pe Tyant cu Mântuitorul și Învățătorul nostru, merită să ne mirăm că a inventat în acest mod incredibil? Căci cât privește restul conținutului „Iubitorului de Adevăr” - căci exact așa i s-a părut potrivit să-și intituleze lucrarea împotriva noastră - nu este nevoie să ne certăm astăzi cu el în această privință, deoarece toate acestea nu-i aparțin, ci au fost furate cu cea mai mare rușine din alte lucrări în aceleași gânduri și aproape exact la cuvinte și silabe. La momentul potrivit, toate acestea în sine, poate, vor întâlni o respingere potrivită, dar în esență, chiar înainte de o lucrare separată împotriva ei, au fost deja respinse și expuse în opt cărți întregi scrise de Origen despre o lucrare a lui Celsus chiar mai arogantă decât „Iubitorul de Adevăr”, intitulată „Cuvântul Adevărat”. În cărțile despre care am vorbit, autorul menționat mai sus a cerut o relatare strictă a tuturor afirmațiilor fără excepție și a respins în prealabil tot ce fusese sau urma să fie spus de oricine pe această temă. După ce i-am trimis la aceste cărți pe cei care doresc să înțeleagă cu precizie ceea ce ne privește pe noi și învățătura noastră cu dragoste pentru adevăr, să examinăm acum de la același „Iubitor de Adevăr” doar comparația de acolo cu Domnul nostru Iisus Hristos, crezând că nu este nevoie să ne certăm cu el despre orice altceva, furat de la alți autori. Acum, firește, ne vom îndrepta doar către ceea ce îl privește pe Apollonius, întrucât în acest singur scriitor5 - spre deosebire de toți ceilalți care au scris vreodată împotriva noastră - apare acum o comparație și un contrast special al acestui om cu Mântuitorul nostru.2. El vorbește, așadar, cu admirație și aprobare despre faptul că printr-o înțelepciune divină și inefabilă, și nicidecum prin trucuri ale magiei, eroul nostru a făcut minuni și că, așa cum crede și este convins fără temei, așa este și în realitate, și care a ridicat o școală de viață prudentă pentru vremurile viitoare; nici despre faptul că prin divinitatea și

virtutea Sa El a mântuit întregul univers, chiar și acum pretutindeni aducând mari mulțimi la învățătura Sa divină; nici despre faptul că El este singurul care a trăit vreodată împotriva Căruia timp de atâția ani aproape toți oamenii, atât conducători, cât și guvernați, s-au ridicat în arme, ci Care, prin putere divină și miraculoasă, a arătat că este mai puternic și mult mai puternic decât necredincioșii care Îl persecută cu cruzime; pedepsindu-i cu ușurință pe cei dintre ei care uneori... [420] se răzvrătește împotriva învățăturii Sale divine, El afirmă în tot universul cuvântul divin ridicat și transmis de Sine în veacuri nesfârșite; nici că chiar și acum dovedește puterea forței divine, prin simpla invocare a numelui Său inefabil El alungă anumiți demoni răutăcioși și răi care pândesc sufletele și trupurile oamenilor - așa cum am fost convinși de propria noastră experiență. A căuta ceva similar în viața lui Apollonius, sau chiar a pune o întrebare despre aceasta, este lipsit de sens. Să luăm în considerare o singură lucrare a lui Filosgrat, din care putem înțelege că este nedemn de a fi numărat nu numai printre filosofi, ci și printre oamenii de rând decenți și că în niciun fel un astfel de om precum Apollonius nu poate fi prezentat în opera unui autor care este cel mai învățat, așa cum spune Iubitorul de Adevăr, dar nu onorează adevărul, să fie comparat cu Mântuitorul nostru Hristos. Căci acesta este tocmai cazul acestui Filostrat Atenianul, alături de toți ceilalți, din care ne putem forma poate cu ușurință o idee despre felul său, care, deși erau oameni de mare învățătură, totuși nu au înțeles pe deplin istoria lui Apollonius. Căci atunci când vom analiza toate acestea și ne vom aminti, de asemenea, că Iubitorul Adevărului era responsabil de cea mai înaltă și universală instanță [421] , atunci va deveni clar ce se înțelege printr-o instanță strictă față de creștini și, după cum crede el însuși, minuțioasă în toate, și, de asemenea, prin așa-numita noastră frivolitate și credulitate, căci ne consideră proști, înșelați.

5. Acum, un altul, intrând într-o dispută, ar începe imediat să-l calomnieze pe cel împotriva căruia argumentează, aruncându-l defăimări ca fiind dușmanul și dușmanul său; dar eu, prietenul meu, dimpotrivă, am crezut că Tyane era poate un om înțelept în treburile omenești și aș vrea chiar să am această părere despre el, pe cât pot, și, din moment ce mă întrebi despre asta, îți voi spune cu bucurie propria mea judecată. Oricât de ciudat ar părea ca cineva să vrea să prezinte un filosof ca un om care nu ne mai deranjează cu numeroase povești despre el, nu mă opun. Dar dacă vreun Damis Asirianul, sau Filostrat, sau vreun alt scriitor sau autor de discursuri, ar îndrăzni să treacă linia și să gândească mai presus de filosofie, apărându-se în cuvinte împotriva acuzației de vrăjitorie, ci prin descrierea faptelor, mai mult decât prin discursuri, dimpotrivă, agravând vinovăția acestui om, îmbrăcându-l în același timp, ca într-o mască, în modul de viață pitagoreic, atunci nu vom avea un filosof, ci se va dezvălui, ca un măgar sub pielea unui leu [422] , un sofist obișnuit, strângând pomeni din orașe, și în loc de filosof va apărea - un adevărat vrăjitor.

b [423] . Mă întrebi de ce vorbesc așa și din ce pornesc? - atunci ascultă. Limitele naturii, care determină începutul, mijlocul și sfârșitul existenței tuturor lucrurilor [424] , precum și pentru toate lucrurile măsurile și regulile, datorită cărora structura și structura întregii lumi este creată în perfecțiune [425] , sunt stabilite prin intermediul unor legi imuabile și al unor legături indestructibile [426] pentru respectarea voinței atotînțelepte a Providenței, care guvernează totul. Prin urmare, nimeni nu este în stare să tulbure sau să schimbe nimic din ordinea lucrurilor, stabilită odată pentru totdeauna. Astfel, de exemplu, încălcarea legii divine prin instituție naturală [427] este poruncită oricui are o dorință îndrăzneață de a pune piciorul în lumea cealaltă. Așadar, un pește care trăiește în apă, împotriva naturii, nu va putea trăi pe uscat [428] , iar o creatură care a crescut pe uscat nu se va scufunda în apă, primind cu brațele deschise o ședere permanentă acolo. Și nicio creatură pământeană nu va rămâne în aer care, desprinzându-se de pământ, dorește să se înalțe odată cu vulturii, iar vulturii pot totuși coborî, fiind îngreunați pe pământ în puterea lor, respingând scopul natural al aripilor lor, întrucât și acesta este determinat de legi divine - că o creatură care se înalță deasupra pământului poate coborî de la o înălțime, iar dimpotrivă, cea care trăiește jos, pe pământ, nu se poate ridica în aer. Tocmai de aceea neamul muritor al oamenilor, care are suflet și trup, este închis în limite divine. Prin urmare, nimeni care trăiește pe pământ nu va putea vreodată să-și disprețuiască felul de viață și, în timp ce este în trup, să se miște prin aer [429] fără a suporta pedeapsa nebuniei și nimeni, înălțându-se cu sufletul, nu va putea arunca un gând asupra ceea ce nu se poate atinge fără a cădea în boala melancoliei [430] . Este înțelept pentru el să-și poarte trupul pe pământ cu ajutorul picioarelor, care sunt menite în acest scop, și să se bazeze cu sufletul său pe educație și filozofie și să se roage ca un ajutor [431] să coboare de undeva de sus [432] din lăcașurile cerești și să i se arate aici ca un învățător al mântuirii. Un bun exemplu, însă, este că este potrivit ca un medic să-i viziteze pe bolnavi, ca un profesor să-l ajute pe un elev care își începe studiile [433] , iar ca cel de sus să se supună celor de jos, și nu invers. Din acest motiv, niciun argument nu poate fi ridicat împotriva naturii divine, fiind binefăcătoare, mântuitoare și previzând tot ce există, intrând mereu în comunicare cu oamenii; aceasta este, de asemenea, în acord cu definiția Providenței divine: căci Dumnezeu este bun, potrivit lui Platon, iar în cel bun nu există invidie pentru nimic [434] . Prin urmare, Cel ce guvernează universul va avea grijă nu numai de trupuri, fiind bune, ci și mai mult de suflete, pe care le-a binecuvântat cu darul nemuririi și al libertății de alegere. Cei dintre ei care sunt gata să primească [435] , El i-a înzestrat cu generozitate cu razele propriei Sale lumini, fiind Domnul dispensației lumii și al darurilor harnice cu care El le revarsă un beneficiu firii lor; [436] se întâmplă să-i trimită pe cei mai apropiați Lui să mântuiască și să ajute oamenii, iar dacă unul dintre ei este norocos [437] , atunci o astfel de persoană, după ce și-a purificat mintea și a risipit întunericul mortalității [438] , va fi numită cu adevărat divină, întipărind în suflet chipul

marelui Dumnezeu [439] . Tocmai o astfel de persoană este capabilă să pună în mișcare întreaga rasă umană și să lumineze universul mai mult decât soarele [440] , permițându-ne să contemplăm în viitor faptele zeității veșnice, neprezentând nimic mai rău decât creaturi din materie fără suflet [441] , un exemplu de natură divin inspirată. În acest fel, natura umană poate intra în comunicare cu supraomenul; în niciun alt fel nu se pot încălca limitele - nici, având un corp fără aripi, să trăiască viața păsărilor, nici, fiind om, să se angajeze în treburile spiritelor.

7. Ce ne prezinți atunci, autore, despre Apollonius? Dacă într-adevăr îl consideri divin și nu doar un filosof, ci un adevărat supraom, atunci menține-ți presupunerea de-a lungul istoriei și arată-mi faptele zeității care există până în ziua de azi. Căci nu este ciudat că lucrările tâmplarilor și constructorilor, chiar și după moartea acestor maeștri, continuă pentru o perioadă foarte lungă de timp, imprimând tuturor o amintire aproape nemuritoare a creatorilor lor, în timp ce natura divină, prin urmare, care a strălucit pentru oameni, se estompează ca ceva întunecat și trecător, nearătând virtute pentru totdeauna, rămânând doar în Damis; într-adevăr, chiar și în alții, nu folosește mulțimii nenumărate nu numai a celor în timpul cărora a apărut, ci și a celor care au trăit mai târziu? Între timp, în acest fel, natura divină i-a făcut pe înțelepții din trecut zeloții și moștenitorii ei, care au realizat pentru oameni o faptă de virtute cu adevărat nemuritoare. Dacă, totuși, atribuiți acestui om o natură muritoare, aveți grijă să nu suportați acuzația de prostie atribuindu-i mai mult decât se cuvine.

8. Însă autorul nostru îl reprezintă totuși ca pe un om divin, care de la naștere ia forma și înfățișarea unui demon al mării [442] . „Căci mamei sale însărcinate”, spune el, „i-a apărut demonul mării Proteus” [443] , care, conform celor spuse la Homer, putea lua diverse forme; [444] iar ea, deloc înspăimântată, a întrebat pe cine va naște. El a răspuns: „Pe mine”. Iar când ea a întrebat: „Cine ești?”, el a răspuns: „Proteus din Egipt”. [445] Apoi înfățișează o pajiște și lebede ajutând o femeie la naștere [446] , fără a spune un cuvânt despre unde a luat asta; căci, într-adevăr, nu i se spune că Damis Asirianul i-a povestit și despre asta. Totuși, puțin mai departe în narațiunea sa, el îl prezintă pe Apollonius nu ca pe un om simplu, ci ca pe unul divin, care îi spune aceluiași Damis aceste cuvinte: „Eu, prietene, înțeleg toate limbile, fără să fi studiat niciuna” și, de asemenea: „Nu te mira, căci știu despre ce tac oamenii” [447] . Și mai scrie că Apollonius era venerat în templul lui Asclepios ca o zeitate, avea din copilărie un anumit dar înnăscut al previziunii și că, încă de la naștere și de-a lungul istoriei noastre [448], el, desigur, era mai puternic decât un om obișnuit. Astfel, în cazul în care Apollonius s-a eliberat din lanțuri, scriitorul notează: „Damid spune că atunci pentru prima dată a înțeles definitiv natura lui Apollonius - că este divină și mai puternică decât cea umană: căci fără a oferi niciun sacrificiu - căci cum se poate face asta în închisoare - fără a se ruga și fără a rosti un cuvânt, a râs de

lanțuri” [449] . Și în final spune că mormântul său nu a fost găsit nicăieri pe pământ, că s-a înălțat literalmente la cer împreună cu trupul său în sunetele imnurilor și dansurilor [450] . De aceea, desigur, fiind atât de mare, „a ajuns la iubirea înțelepciunii ca un om mai divin decât Pitagora, Empedocle și Platon” [451] , spune scriitorul.

9. Ei bine, să fie socotit acest om printre zei și să scape de obiecțiile împotriva înțelegerii sale înnăscute și naturale a limbilor. De ce atunci l-a dus autorul la școală la un profesor și l-a calomniat pe unul care nu studiase niciodată o singură limbă, ca și cum ar fi început să vorbească atica după un studiu sârguincios, și nu prin natura sa naturală? [452] Căci menționează că Apollonius, crescând treptat, a arătat o capacitate de citire și scriere, o putere de memorie și sârguință în studii, iar limba lui era atica [453] . Și, de asemenea: „Când avea paisprezece ani, tatăl său l-a dus la Tars la profesorul Eutidem, fenician prin naștere, care era un retor excelent și l-a învățat această artă pe Apollonius, care și-a urmat profesorul în toate” [454] . Apoi: „Platonicienii, discipolii lui Chrysipp și peripateticii au studiat filosofia cu el; el a ascultat și discursurile lui Epicur, căci nu le nega seriozitatea; și i-a identificat pe pitagoreici cu o anumită înțelepciune inefabilă” [455] . Atât a studiat el cel care, fără să fi studiat o singură limbă, grație puterii divine, înțelesese deja „chiar și ceea ce oamenii tac”!

10. Apoi admiră din nou ceea ce a realizat Apollonius în înțelegerea limbajului animalelor și spune: „Și a început să înțeleagă limbajul animalelor, învățând acest lucru în timpul unei călătorii la arabi, care cunosc și practică bine această știință, căci atât lebedele arabe, cât și păsările profetice pot fi ascultate ca niște oracole. Ele înțeleg limbajul animalelor mute, hrănindu-se, unii spun, cu inima, alții cu ficatul dragonilor.” [456] Acolo, se pare, pitagoreianul nostru, care se abținea de la hrana animală și nu îndrăznea să sacrifice zeilor, a gustat inima și ficatul unui dragon, pentru a se împărtăși astfel din înțelepciunea lor. Căci cu astfel de profesori este posibil ca un elev să acționeze diferit față de profesorii înșiși? La cele enumerate putem adăuga și înțelepții arabi, care l-au învățat pe acest om știința divinației prin păsări. Urmând, se pare, știința lor, ceva mai târziu, în cazul vrăbii, a săvârșit ceea ce li s-a părut celor prezenți o mare minune, deoarece a prezis ce semnifica vrabia,

6 Apologeții creștini timpurii își chemau camarazii să se hrănească [457] . Tocmai din acest motiv, cu leoaica de dimensiuni fără precedent, pe care a văzut-o ucisă împreună cu opt pui pe drumul spre Asiria [458] - corelând imediat acest lucru cu aceeași știință - a stabilit durata viitoarei sale șederi la perși.

11. Scriitorul relatează că, după ce a studiat cu arabii, Apollonius a început să studieze și cu perșii; [459] căci, interzicându-i singurului său discipol și tovarăș Damid să meargă la magicieni, el însuși, aparent pentru a nu învăța magie

împreună cu un om ignorant, mergea singur la ei și petrecea fiecare prânz și miezul nopții cu ei . [460] De asemenea, el relatează că, într-o conversație cu regele babilonian Vardan, Apollonius a declarat următoarele: „Dar am înțelepciunea lui Pitagora, un om de pe insula Samos, care m-a învățat tocmai în acest fel să cinstesc și să înțeleg zeii, vizibili și invizibili, și să comunic constant cu zeii” [461] . Cine l-ar crede, dacă Pitagora nu a lăsat nicio astfel de scriere, nici vreo scriere secretă, astfel încât să se poată presupune măcar că s-a bazat pe ele. Însă faptul că profesorul său de filozofie pitagoreică nu era în niciun fel diferit de epicurieni este atestat de însuși Filosograt, care spune: „Cel care i-a învățat înțelepciunea pitagoreică a fost un om foarte frivol; în viață nu i-a urmat filosofia, ci, supus stomacului și iubirii sale, l-a luat pe Epicur ca model. Acest om a fost Euxenus din Heraclea Pontica, a înțeles judecățile lui Pitagora, așa cum păsările înțeleg tot ce învață de la oameni” [462] . Ce prostie este să spui că Apollonius a putut învăța de la el să-i înțeleagă pe zei și să comunice cu ei? Dar să recunoaștem chiar că a ascultat de alți profesori, deși autorul nostru nu menționează acest lucru. În acest caz, se știe că vreunul dintre ei a învățat însuși direct de la Pitagora să înțeleagă și să comunice cu zeii vizibili și invizibili și i-a învățat acest lucru și pe alții? Într-adevăr, nici legendarul Platon, care a fost mai mult decât alții inițiat în filosofia lui Pitagora, nici Arhigus, nici același Filolau care a scris conversațiile lui Pitagora, nici vreun alt om celebru care l-a cunoscut pe acest om și și-a scris propriile judecăți pentru generațiile viitoare, nu s-au distins printr-o astfel de înțelepciune. Prin urmare, de la altcineva decât Pitagora și etalând mantia filosofică, el își însușește, pentru o importanță mai mare, numele de filosof, astfel încât, chiar și contrar bunului simț, s-ar putea lua o minciună drept adevăr și să se admită presupunerea de neconceput că ar fi învățat toate acestea de la același Samian care a murit cu câteva sute de ani înaintea lui. Prin urmare, printre arabi trebuie să-l căutăm pe învățătorul care l-a învățat pe Apollonius așa-numita cunoaștere secretă a zeilor. Prin urmare, dacă este cu adevărat divin prin natură, atunci opera lui Filostrat i-a calomniat pe învățătorii săi; dacă este adevărată, atunci tradiția însăși este falsă, iar scriptura conform căreia ar fi fost divin nu este adevărată.

12. Nu voi cerceta problema fantomelor lui Proteus și nici nu voi căuta confirmare și nici nu voi cere dovezi ale poveștii ridicole despre lebedele pe care Filostrat o spune despre cum și-a ajutat mama la naștere, nici ale fabulei despre grădini, căci, așa cum am spus, nu-l putem lua pe Damis, care l-a întâlnit pe Apollonius mult mai târziu la Ninus în Asiria, ca martor ocular al acestor evenimente . [463] Cât despre mine, sunt dispus să cred ceea ce pare plauzibil și nu se abate de la adevăr și, chiar dacă s-ar spune ceva foarte bun în lauda unui om vrednic, aș putea considera poate credibil și permis, cu condiția să nu fie plin de miracole incredibile și tot felul de prostii. Prin urmare, nu cred că voi obiecta dacă scriitorul nostru spune că vechea familie a lui Apollonius datează de la primii coloniști, că eroul nostru - din moment ce s-a întâmplat așa - era mai bogat decât

toți locuitorii la un loc [464] și că, pe când era încă tânăr, nu numai că s-a întâlnit cu profesori din cei menționați mai sus, ci și el însuși - de ce nu? - a devenit învățătorul și instructorul lor [465] . Nu-i vom nega promptitudinea în treburile publice și religioase, întrucât, drept recompensă pentru bunul său simț, a vindecat boala unui om care venise la templul lui Asclepius pentru a fi vindecat: căci a prescris regimul adecvat de abstinență pentru un om care suferea de hidropizie și astfel l-a vindecat - aici, desigur, inteligența tânărului este foarte lăudabilă [466] . Și, de asemenea, pentru că Apollonius nu a admis în templu pe cineva care dorea să ofere sacrificii bogate, dar care pe bună dreptate avea o reputație proastă - căci, într-adevăr, potrivit scriitorului, dintre toți locuitorii, acest om era cel mai bogat și mai nobil [467] . Nu există nicio obiecție la a-l clasifica pe Apollonius printre oamenii casti, deoarece l-a atacat cu insulte pe cel care i-a solicitat atenția [468] și pentru că el, așa cum spune opera lui Filostrat, și-a petrecut viața în puritate, ferit de contactul cu femeile [469] . Să fie adevărat și ceea ce se spune despre cei cinci ani de tăcere pitagoreică și, de asemenea, despre modul în care a gestionat-o, este demn de laudă [470] . Acestea și alte lucruri similare, care sunt naturale omului și nu depășesc cu adevărat limitele modului de viață filosofic și ale adevărului, aș fi poate de acord să le recunosc, având un mare respect pentru prudență și iubirea de adevăr. Totuși, a presupune mai întâi că el este prin natura sa mai puternic decât omul și apoi a contrazice imediat acest lucru, uitând de presupunerea făcută, cred că este o palavrerie goală și o acuzație atât la adresa scriitorului însuși, cât și, mai ales, a celui despre care se scriu toate acestea.

13. Aceasta este din prima carte. Să trecem acum la ceea ce se spune în a doua. Povestea se referă la călătoria lui Apollonius de la perși la indieni. După care, cu sentimentul că este greu de exprimat, ca și cum ar fi ceva ciudat, autorul spune că eroul nostru a văzut pe drum un fel de demon, pe care îl numește empoussa [471] și, împreună cu tovarășii săi, l-a alungat cu insulte [472]; iar când li s-a dat carne de animale ca hrană, Apollonius îi spune lui Damis că îi permite lui și tovarășilor săi să o guste: căci nu vede niciun merit pentru ei în a se abține de la ea, ci pentru el însuși în a duce o viață din copilărie în conformitate cu filosofia [473] . Dar cine nu s-ar jena de faptul că Apollonius nu-l reține, pe Damid, un om atât de apropiat lui, în care singur, se pare, își căpătase un adept și se convertise la filosofie, de la hrana animală, care nu este permisă după Pitagora - încât el, dintr-un motiv de neînțeles, nu vede niciun merit pentru alții în a se abține de la ceea ce îi va face rău?

14. Să vedem ce exemple ale adevărului cuvintelor sale ne oferă însuși Filostrat, despre care Iubitorul Adevărului mărturisește că respectă adevărul. El spune că Apollonius, aflându-se printre indieni, are un interpret la el și, cu ajutorul lui, poartă o conversație cu Fraotes - acesta era numele regelui indienilor [474] . Astfel, cunoscătorul recent al tuturor limbilor, așa cum spunea Filostrat, acum,

din nou după propriile sale cuvinte, are nevoie de un interpret. Și din nou, cel care cunoaște gândurile oamenilor și aproape ca zeul acelui loc l-a auzit pe cel care nu vorbește și l-a înțeles pe mut [475] prin intermediul unui interpret întreabă despre viața regelui și cere să aibă un ghid în călătoria sa către brahmani. Între timp, regele indienilor, deși barbar din fire, refuzând totuși un interpret, vorbește grecește în conversația cu el, demonstrându-și astfel educația și marea învățătură, în timp ce pentru Apollonius nu este o chestiune de onoare să arate, așa cum ar trebui să fie, că le cunoaște și limba [476] .

15. Dar chiar și atunci când indianul i-a vorbit în greacă, Apollonius a fost uimit de neașteptatul faptei [477] - judecând după felul în care vorbește despre asta Filostrat, care, se pare, rămâne fidel sieși. Căci de ce s-ar fi uimit dacă inițial nu l-ar fi luat drept un barbar - dacă, de fapt, uimirea sa nu provenea din faptul că nu se aștepta ca un astfel de om să-i vorbească vreodată în greacă? Și apoi, ca și cum ar vedea un om care a săvârșit o minune și nu știa încă cum să o explice, Apollonius întreabă: „Spune-mi, rege, cum știi atât de bine greaca? Și de unde ai luat această filozofie? Căci nu cred că ar trebui atribuită profesorilor, din moment ce nu există astfel de profesori printre indieni?” Acestea sunt cuvintele ciudate ale cuiva care a înțeles totul datorită darului previziunii. Ca răspuns la aceasta, regele relatează că a avut profesori, cine au fost și toate detaliile vieții sale, începând cu tatăl său [478] .

16. Apoi, când regele indian se gândea la comoara găsită în câmp, fie că era vorba de cei doi, de fostul sau de actualul proprietar al pământului, aceasta trebuia să fie a lui, filosoful nostru și favoritul zeilor, când este întrebat despre aceasta, acordă comoara cumpărătorului și explică motivul deciziei sale în aceste cuvinte: „Zeii nu ar fi lipsit pe nimeni de pământ dacă nu ar fi fost un om rău și, dimpotrivă, nu i-ar fi dat celuilalt ce este sub pământ dacă nu ar fi fost mai vrednic decât vânzătorul.” [479] Într-adevăr, ascultându-l, se dovedește că cei care sunt norocoși și îi întrec pe toți în bogăția lor, chiar dacă sunt cei mai rușinoși și desfrânați oameni, ar trebui considerați de trei ori favoriți binecuvântați ai zeilor și, prin urmare, cei mai săraci sunt doar eșecuri blestemate, chiar și Socrate, chiar și Diogene, chiar și Pitagora însuși și alții asemenea, oameni în toate privințele cei mai prudenți și drepți. Astfel, urmând cele scrise, s-ar putea spune că zeii, potrivit lui Apollonius, nu i-ar fi lipsit pe acei oameni foarte săraci care făcuseră cu adevărat progrese în filosofie de cele mai necesare mijloace de existență, dacă nu ar fi fost în esență oameni complet răi; și nu i-ar fi înzestrat cu generozitate pe oamenii cu cea mai desfrânată fire cu bogății supraabundente, dacă nu ar fi fost mai vrednici decât primii. Din aceasta, absurditatea unei astfel de judecăți devine destul de evidentă pentru oricine.

17. Ținând cont de cele spuse în a doua carte, să trecem la a treia, pentru a analiza tot ce îi privește pe brahmanii notorii. Într-adevăr, în comparație cu

aceasta, absurditățile spuse despre Thulia [480] , sau orice alte miracole care au fost inventate odinioară de fabuliști, vor părea foarte, foarte credibile și complet plauzibile. Tocmai acestor pasaje trebuie să le acordăm atenție pentru a ne convinge de nerușinarea iubitorului de Adevăr, care ne atribuie nouă „frivolitate și credulitate”, iar sieși și altora ca el - „judecată exactă și temeinică” conform rațiunii solide. Să vedem, așadar, cu ce povești incredibile se laudă, plasându-l pe Filostrat deasupra divinilor noștri evangheliști, despre care se presupune că a fost nu numai un om foarte învățat, ci a avut adevărul ca scop.

18. Așadar, chiar la începutul călătoriei lui Apollonius către brahmani, scriitorul nostru întâlnește o femeie cu pielea complet albă din cap până în coapsă și neagră în restul corpului [481] , apoi, pe măsură ce înaintează pe drumul care duce la brahmani, munți acoperiți cu piper, cu crescători de maimuțe [482] și niște dragoni incredibili ca mărime, din ale căror capete ies limbi de foc. Dacă ucizi un astfel de dragon, atunci, potrivit lui, în capul său vei găsi pietre extraordinare, asemănătoare pietrei lui Gyges, despre care vorbește Platon [483] . Toate acestea preced povestea dealului brahmanilor; Când au ajuns acolo, au văzut o fântână cu apă sulfuroasă minunată și lângă ea un crater de foc din care izbucneau flăcări de culoare plumburie și două pitho-uri de piatră neagră, unul conținând ploi, celălalt conținând vânturi, din care brahmanii oferă daruri acelor locuitori ai țării cu care sunt buni [484] . Existau și statui ale Atenei Polias, ale lui Apollonius Pythius, ale lui Dionysos Linaeus și ale altor zei greci [485] . Învățătorul tuturor se numea Iarchus; l-au văzut așezat, însă, nu într-un mod filosofic, ci mai degrabă cu aerul unui satrap, pe cel mai înalt tron; acesta din urmă era din bronz negru și împodobit cu ornamente de aur, așa cum le fac filosofii, mai degrabă muncind până la epuizare în felul pompierilor cu foc și fier, decât îndeplinind această lucrare ca făcătorii de minuni, fără nicio muncă. Scaunele celorlalți profesori sunt, de asemenea, din bronz, dar în niciun fel remarcabile și mai puțin înalte [486] . Căci era necesar ca, dându-i denunțul tiranului, să fie onorat profesorul de filozofie divină cu avantajul aurului și al ornamentelor.

19. El spune că mai întâi Iarh, văzându-l pe Apollonius, i s-a adresat pe nume, vorbind greacă, și i-a cerut scrisoarea pe care Apollonius o aducea de la Fraotes, pe care o cunoștea deja prin darul său de previziune, și a dovedit, de asemenea, divinitatea darului său spunându-i dinainte că literei îi lipsea o literă, delta. Și apoi imediat, ca un om fără experiență în folosirea averii sale, a început să-și arate darul previziunii chiar de la primele cuvinte, enumerând tatăl și mama lui Apollonius, genealogia sa, creșterea și educația sa, anii călătoriei sale, sosirea sa la locul său și, de asemenea, tot ce făcuse și spusese în conversațiile din timpul călătoriei [487] . Apoi, acest autor uimitor spune că brahmanii, împreună cu Apollonius, s-au uns cu alifii de chihlimbar, apoi s-au spălat și, stând în cerc ca un cor, au lovit pământul cu bețele lor; iar ea, aplecându-se, i-a aruncat în sus

doi coți și au rămas în aer deasupra pământului o vreme; și, de asemenea, atrăgeau cu ușurință focul soarelui atunci când doreau [488] . La acestea, culegătorul nostru de miracole adaugă încă ceva: că se spune că cele patru trepiede pitice se rotesc, mișcându-se singure și, prin urmare, le aseamănă cu cele ale lui Homer și le atribuie patru slujitori de bronz ca paharnici și, în același timp, spune că pământul însuși le-a răspândit iarbă. Din trepiede, potrivit lui, doi turnau vin, iar din cei doi rămași unul aducea apă caldă, celălalt rece. Paharnicii de bronz amestecau apă și vin în măsuri cuvenite și, ca la ospețe, treceau în jur cilikele [489] .

20. Lui Hierocle, căruia i-a fost încredințată judecata supremă și universală, după o examinare amănunțită, cele de mai sus i se par plauzibile și demne de crezut și, deși suntem acuzați de el de o asemenea „frivolitate și credulitate”, el însuși, crezându-l pe Filostrat în toate acestea, zâmbește arogant, exprimându-se în aceste cuvinte: „Să vedem totuși cât mai bine și mai înțelept privim astfel de lucruri și ce părere avem despre oamenii virtuoși”.

21. La un astfel de banchet, spune Filostrat, regele Fraotes este prezent, bând cu filosofii indieni; iar autorul ne spune că se comportă exagerat și insultă filosofia și că în prezența lor se îmbată, provoacă soarele și se laudă. Și din nou se menționează că Apollonius îl înțelege pe rege cu ajutorul unui interpret și din nou că poartă o conversație cu regele, iar Iarh traduce [490] . Nu poate cineva să fie surprins la vederea unui astfel de popor, a unui individ atât de indecent și obraznic, care nu este vrednic să fie prezent în compania filosofilor, darămite a egalilor zeilor, care se comportă exagerat și se îmbată? Ei bine, nu le-am insultat demnitatea numindu-i egali zeilor? Când Apollonius i-a întrebat ce se considerau a fi (zei), a răspuns Iarchus [491] , care, asemenea unui zeu adevărat și, prin obiceiurile sale, nici măcar filosof - departe de asta, și cu atât mai puțin, din moment ce el însuși se învrednicește să fie numit zeu), se apleacă peste fiolă și le face semn celor care servesc masa să înceapă. Fiola, spune autorul, se presupune că le dădea tuturor din belșug de băut, reumplendu-se ca niște izvoare miraculoase pentru cei care beau din ele [492] .

22. După aceasta, au loc conversații comune și discuții serioase ale filosofilor, în care Iarh povestește că sufletul său se afla, se presupune, în trupul unui alt om care a fost rege și ce a făcut acesta; [493] Apollonius, însă, povestește cum a fost odată cârmaci pe o corabie egipteană și ce a făcut . [494] Întrebările și răspunsurile fiecăruia sunt de așa natură încât înțelepciunea lor nu merită deloc menționată. Apollonius, spune autorul, întreabă dacă au apă aurie - o întrebare demnă de un om înțelept! — și oamenii care își au locuințele subterane, și alți pigmei și skiapode, și, de asemenea, dacă au o creatură cu patru picioare numită martichora, care are capul ca al omului, este ca mărimea unui leu, iar coada are părul țepos lung de un cot, pe care martichora îl aruncă asupra vânătorilor ca pe

niște săgeți — Apollonius întreabă despre astfel de lucruri și altele asemenea, iar Iarchus îi spune despre pigmei că au într-adevăr locuințe subterane și că locuiesc dincolo de râul Gange, dar în ceea ce privește orice altceva, spune că așa ceva nu există deloc [495] .

23. Filostrat scrie, de asemenea, că lâna din care fac pânză pentru îmbrăcăminte crește direct din pământ printre ei [496] și este destul de probabil ca filosofii înșiși, „înconjurând războiul de țesut” [497] , să torcă lână pentru a face haine - la urma urmei, nicio femeie nu era admisă printre ei; cel puțin, nu va spune că lâna de la sine, ca prin magie, se transformă printre ei în îmbrăcăminte sacră. Fiecare dintre ei, potrivit lui Filostrat, poartă un toiag și un inel posedați de puteri magice [498] . Apoi - miracolele brahmanului - cum a chemat la sine un demonizat prin scrisoare, cum, mângâindu-și mâna, a vindecat fesa unui șchiop, cum a redat vederea unui orb și o mână sănătoasă cuiva cu o mână ofilită [499] .

24. Poate că există multe lucruri interesante de găsit la autorul care ne-a eliberat de îndoieli inutile; căci este clar că în relatarea sa toate acestea vor fi adevărate - pe când, după ce a relatat mai întâi despre ploi și vânturi în pithoi, despre trepiede auto-mobilizate din piatră, despre paharnici din bronz, pe care cyclike-ii îi învârt în cerc și, în același timp, afirmând că toate acestea sunt adevărate, el a descoperit și a expus astfel fabulozitatea a tot restul.

25. Damidus, spune Philosgratus, relatează că în absența sa, Apollonius a purtat și el conversații filozofice cu Iarchus și a primit de la el în dar șapte inele numite după stele, pe care le poartă unul câte unul, în funcție de numele zilelor [500] . Relatând aceasta, scriitorul nostru, considerat de autorul „Iubitorului de Adevăr” un om care respecta adevărul, într-un alt pasaj al operei sale, ca și cum ar condamna de fapt vrăjitoria brahmanilor și ar declara că Apollonius a rămas neimplicat în ea, remarcă, vorbind literalmente după cum urmează: „Când Apollonius a văzut trepiedele și paharnicii printre indieni și tot ce, așa cum am spus, se mișcă de la sine, nu a întrebat cum au reușit să facă asta și nu a avut nevoie să afle, dar, deși i-a lăudat, tot nu a vrut să-i imite” [501] . Dar cum, autorul meu, „nu a vrut să imite” când încearcă să poarte conversații filozofice cu ei în absența lui Damid și consideră necesar să ascundă de singurul său tovarăș ceea ce face? Cum nu a vrut să imite când acceptă lucrurile putrede și consideră necesar să le poarte toată viața cu nume de zile, mai ales că, așa cum spui, au puteri magice? Chiar dacă admitem că nu a avut nicio dorință de a imita, este clar că nu a vrut să o facă pentru că au făcut ceva rău. Atunci de ce i-a lăudat pe cei pe care nu a vrut să-i imite? Dacă i-a lăudat pentru că au acționat într-un mod divin, cum ar putea să nu vrea să imite ceea ce era vrednic de laudă? Și după ce a stat cu ei, spune autorul, Apollonius, împreună cu tovarășii săi, la întoarcere au

ajuns în țara origienilor, stâncile de acolo sunt de bronz, nisipul este tot de bronz, iar râurile poartă boabe de bronz [502] .

26. Și toate acestea sunt din a treia carte; să trecem acum la pasajele care urmează. Autorul spune că eroul nostru, la întoarcerea sa din țara indienilor în Elada, a fost proclamat părtaș zeilor, chiar zeii care i-au trimis bolnavii pentru vindecare [503] . Și adusându-l la noi de la arabi, magi și indieni ca și cum ar fi fost într-adevăr un om minunat și divin, Filostrat își începe apoi poveștile despre miracole. Totuși, ar fi poate rezonabil să observăm că, dacă Apollonius a fost într-adevăr de o natură mai divină decât umană, atunci cu mult timp în urmă, și nu numai acum, adică chiar înainte de a participa la miracolele altora, autorul ar fi trebuit să înceapă o listă a propriilor miracole; căci ar fi fost de prisos pentru el să se fi apucat cu zel de studiul arabilor, magilor și indienilor, dacă într-adevăr cineva îl crede pe Filostrat. Cu toate acestea, eroul nostru, după cuvintele autorului iubitor de adevăr, apărând în fața noastră după ce a studiat cu atâția învățători, începe acum să-și arate abilitățile supraomenești.

27. Mai întâi, bazându-se pe învățăturile arabilor și pe arta lor de divinație prin păsări, Apollonius le explică celor prezenți ce vrea să spună vrabia atunci când își cheamă camarazii să se hrănească [504] . Apoi, după ce a presimțit dinainte ciuma, o prezice cetățenilor [505] . El însuși oferă motivele pentru aceasta într-un discurs de apărare adresat lui Domițian: când acesta l-a întrebat de unde a rezultat prezicerea sa, Apollonius a răspuns: „Pentru că, împărate, mănânc hrană mai ușoară, am fost primul care a simțit pericolul” [506] . Philosogratus povestește și despre o a treia minune pe care a săvârșit-o, cum se presupune că a prevenit ciuma [507] . Și deși autorul nu o include printre miracolele enumerate la final pentru care este acuzat Apollonius, întrucât evident nu a putut respinge acuzațiile din ea în apărarea sa, să clarificăm totuși această poveste pentru noi înșine și, în același fel, să cerem un răspuns la ea, căci, dacă nu este suficient de clar pentru nimeni că conținutul este de fapt în cea mai mare parte fals și cu adevărat plin de vrăjitorie, acest lucru este dezvăluit chiar de modul narațiunii. Căci autorul relatează că ciuma a apărut sub forma unui bătrân cerșetor înfășurat în zdrențe, care, după ce Apollonius a ordonat să fie bătut, a scuipat flăcări din ochi și apoi, după ce a fost lovit cu pietre, s-a transformat într-un câine, sfâșiat și scuipând spumă ca niște câini turbați. Filosofras scrie că Apollonius, în apărarea lui Domițian, a vorbit astfel despre această poveste: „Căci ciuma s-a transformat într-un cerșetor care strângea pomeni, și am văzut-o și, văzând-o, am distrus-o, nu oprind-o, ci distrugând-o” [508] . Cine nu va râde atunci de fapta incredibilă a făcătorului nostru de minuni, auzind că ciuma este prin natura sa o ființă rațională, capabilă să vadă și să fie lovită de pietre și, atunci când este sfâșiată în bucăți înaintea oamenilor, scuipă spumă, când, de fapt, boala nu se dovedește a fi altceva decât putrefacția și corupția aerului înconjurător, care se

transformă în ceva patogen și este compus, așa cum relatează tratatul medical, din vapori impuri și răi [509] ?

28. Al patrulea eveniment incredibil a fost apariția sufletului lui Ahile, îmbrăcat într-o mantie, nu departe de mormântul său, mai întâi de cinci coți, apoi de doisprezece [510] . Ea îi acuză pe tesalieni că nu săvârșesc sacrificiile funerare cerute de obicei și este încă supărată pe troieni pentru insultele pe care i le-au făcut și, de asemenea, îi permite lui Apollonius să pună cinci întrebări pe care el însuși ar dori să le pună și pe care Moirele i le-ar permite. Apoi, atotcunoscătorul și lăudându-se cu prestiința viitorului, până în ziua de azi nu are nicio idee dacă Ahile a fost înmormântat sau dacă Muzele și Nereidele au cântat imnuri funerare pentru el. Și îl întreabă despre aceasta și, de asemenea, întreabă dacă Polyxena a fost ucisă pe mormântul său [511] și dacă Elena a venit la Troia [512] - cât de semnificative și pătrunzătoare sunt aceste întrebări despre viața filosofică a eroului! Mai mult, el admiră câți eroi s-au născut printre greci în același timp și întreabă dacă Palamede a fost la Troia. Dacă interlocutorul zeilor vizibili și invizibili nu ar ști acest lucru și ar întreba despre toate acestea - nu i-ar fi rușine? Prin urmare, dacă este așa - din moment ce este prezentat ca un om care intră chiar și în comunicare cu morții - atunci autorul însuși distorsionează complet inept întrebările, probabil pentru a slăbi oarecum suspiciunea că eroul său, așa cum s-ar părea, este angajat în ceva interzis. Și, de fapt, el spune ulterior în propria apărare că metoda prin care a fost evocată viziunea nu are nimic în comun cu necromanția [513] . „La urma urmei, nu săpând o groapă, precum Ulise [514] , nici măcar atrăgând suflete cu sângele berbecilor de sacrificiu”, ar fi intrat în comunicare cu Ahile, ci „rugându-se așa cum spun hindușii că ar trebui să te rogi când te adresezi eroilor” [515] . Și pentru asta își asumă meritul chiar în ochii camaradului său el, despre care scriitorul nostru a mărturisit că nu a învățat nimic de la hinduși și nu le-a adoptat înțelepciunea!

29. Dacă așadar nu a existat nicio vrăjitorie răutăcioasă în această chestiune, de ce nu l-ați implicat pe Damis, singurul și credinciosul vostru tovarăș, în acest spectacol și conversație minunate? Și nu se puteau face toate acestea ziua, nu noaptea târziu și numai în acest fel? Și de ce cântatul cocoșilor a alungat sufletul eroului? „Căci a dispărut”, spune Filostrat, „cu o strălfulgerare, pentru că cocoșii deja începeau să cânte”. Prin urmare, acesta a fost un moment potrivit, se pare, pentru spiritele rele pentru comunicarea supranaturală, dar deloc pentru sufletul eroului, care este eliberat de substanța grosieră a corpului și ar trebui să fie bun și atotvirtuos. Și totuși, spiritul care este reprezentat acolo este înfățișat ca un calomniator și un invidios în caracter și ca fiind răutăcios și josnic în modul său de gândire. Sau nu este acesta cel care îl împiedică pe tânărul harnic Antistene când, ca un adevărat filosof, încearcă să-l urmeze pe Apollonius? [516] Căci îi poruncește să nu devină adept al filosofiei sale și dă motivul: „Căci este un adevărat urmaș al lui Priam și nu încetează să-l laude pe Hector”. Și cum nu este

rău intenționat și josnic cel care este supărat pe tesalieni pentru că se spune că nu-i aduc jertfe lui și troienilor, deși aduc jertfe? și toarnă încontinuu libații și nu iartă faptul că l-au jignit cu atâția ani în urmă? Și aici îi poruncește lui Apollonius să restaureze mormântul lui Palamede, distrus în mod nelegiuit împreună cu statuia sa [517] .

30. Dar pentru a demonstra simplitatea celei de-a cincea și a șasea minuni, poate că nu este nevoie de o analiză lungă în lucrarea noastră; căci el alungă demonii, cum se spune, unul după altul; primul de la un tânăr desfrânat, al doilea de la unul care a luat cu iscusință forma unei femei. Acest demon este cel pe care cel mai mare dintre înțelepți îl numește „empoussa” și „lamia”. Trebuie însă să abandonăm și poveștile despre o anumită fecioară din orașul Roma, căreia i-ar fi dat o a doua viață după moarte - lucru pe care Filostrat însuși nu-l crede: el raționează, vedeți, cu îndoială dacă o scânteie de viață rămasă în ea nu a fost ascunsă doctorilor - la urma urmei, potrivit lui, cei din jur spuneau că „când plouă, abur se ridică de pe fața ei” [518] . Căci dacă ar fi săvârșit într-adevăr o faptă atât de remarcabilă chiar în Roma, aceasta nu ar fi rămas necunoscută în primul rând împăratului însuși, apoi tuturor magistraților supuși lui și în special filosofului Eufrat [519] care se afla atunci la Roma și care, după cum relatează Filosgrat, l-a acuzat ulterior pe Apollonius de vrăjitorie. Căci dacă toate acestea s-ar fi întâmplat cu adevărat, cu siguranță ar fi fost adăugate de acuzator la celelalte dovezi împotriva lui Apollonius. Acestea sunt cele mai importante și mai caracteristice dintre faptele pe care le-a săvârșit. Autorul scrie, de asemenea, despre multe alte lucruri pe care eroul nostru le-a spus, profețit și prezis prin darul previziunii și despre cum la Atena, când a dorit să fie inițiat în Misterele Eleusine, preotul local l-a împiedicat să facă acest lucru, spunând că un vrăjitor nu va fi niciodată inițiat în sacrament și că Misterele Eleusine nu vor fi dezvăluite unei persoane necurate în relații cu spiritele [520] . Și, de asemenea, despre cum, de frica lui Nero, cel mai mare filosof al nostru le poruncește camarazilor săi să dea bani pentru acest mod de viață înțelept unui cerșetor care cerșea cu nerușinare la Roma și, în același timp, cânta cântecele lui Nero la cithară de dragul pomenei [521] .

31. Aici se încheie a patra carte a lucrării despre el. În al cincilea rând, după ce a spus câteva cuvinte de admirație despre darul său de previziune, scriitorul adaugă următoarele: „Cât despre faptul că a prezis toate acestea prin putere divină și că cei care îl consideră pe acest om un vrăjitor nu au motive întemeiate pentru aceasta, este clar din cele spuse deja. Dar să luăm în considerare și acest lucru: vrăjitorii - eu însumi îi consider cei mai nefericiți oameni - unii recurg la teroarea spiritelor, alții la sacrificii barbare, alții la anumite incantații și frecări, cum se spune, schimbă ceea ce este determinat de soartă. El, dimpotrivă, a urmat ceea ce vine de la Moire și a prezis ceea ce se va întâmpla prin necesitate și a prezis nu prin vrăjitorie, ci pe baza a ceea ce i-au revelat zeii. «Și când

Apollonius a văzut trepiedele indienilor, paharnicii și tot ce, așa cum am spus, se mișca de la sine, nu a întrebat cum au reușit să facă toate acestea și nu avea nevoie să afle, ci, deși i-a lăudat, tot nu a vrut să-i imite» [522] . Cel care vorbește astfel descoperă clar vrăjitori în faimoșii filozofi indieni. Căci, vorbind despre vrăjitori, el menționează și filosofi, spunând că aceștia reușesc să facă lucruri cu adevărat minunate - și încearcă, de asemenea, să-l expună pe cel în cauză ca o persoană care nu este implicată în astfel de înțelepciune a lor, deoarece se presupune că este imorală. Și, la rândul său, dacă se spune despre Apollonius însuși că îi numește zei și învățători, atunci este timpul să extindem acuzația împotriva învățătorilor asupra lui însuși. Astfel, ajungând la gimnosofiștii egipteni [523] , așa cum îi numește autorul, Apollonius rostește aceste cuvinte: „După părerea mea, nu este nimic ciudat în faptul că m-am dedicat unei filozofii bine ordonate, pe care indienii au ridicat-o la o înălțime pe măsură cu ea și se mișcă cu o mașină divină.” „Și acum este timpul să explic de ce m-am bucurat pe bună dreptate pentru ei și i-am considerat pe bună dreptate înțelepți și fericiți” - și, de asemenea, ceea ce spune puțin mai târziu: „căci sunt zei, iar structura lor este în maniera pitică” [524] . Și când a fost adus la Domițian, acesta spune: „Ce fel de război aveți cu indienii Iarh și Fraotes; dintre oameni, numai pe ei îi consider zei și vrednici de numele de zei” [525] . Și că în alte locuri ale operei sale i-a numit zei și învățători ai acestui om și a recunoscut că Apollonius a primit inelele menționate mai sus - autorul a uitat acum toate acestea și nu înțelege că îl dezonorează pe elev împreună cu profesorii.

32. Mai departe în lucrarea sa, Filostrat vorbește despre flautist și descrie în detaliu cum Apollonius, în discursuri lungi, vorbește despre diversele subtilități ale cântatului la flaut, ca și cum aceasta ar fi cea mai mare și mai complexă știință [526] . Și mai relatează că împăratul Vespasian i s-a adresat cu o rugăciune ca unui zeu și l-a implorat: „Fă-mă împărat”. El a răspuns: „Am făcut-o deja” [527] . Și cum să nu fii pe bună dreptate indignat de această lăudăroșie, atât de aproape de nerezonabilă, când cârmaciul îndrăzneț al unei nave egiptene se consideră zeul și creatorul împăraților? La urma urmei, Apollonius însuși ne-a spus puțin mai devreme, în conversații cu indianul, că sufletul său se afla în trupul cârmaciului.

33. Când același împărat l-a rugat pe Apollonius să numească printre filosofi pe aceia pe care i-ar recomanda pentru funcția de consilier în treburile sale, el a răspuns astfel: „Dintre acești oameni, aceștia sunt buni consilieri”, arătând spre Dion [528] , arătând totodată și spre Eufrat, care la acea vreme nu se certase încă cu Apollonius, și adăugând imediat: „Împăratul, Eufrat și Dion, vechile tale cunoștințe, stau la porțile palatului și nu sunt indiferenți față de treburile tale. Într-adevăr, merită să-i invităm la o conversație, căci sunt oameni înțelepți.” La care Vespasian a răspuns: „Ușile mele sunt larg deschise oamenilor înțelepți” [529] . Aceasta este previziunea eroului nostru! Acum Eufrat este atât bun, cât și

înțelept, pentru că nu s-a certat încă cu el; Dar când se ceartă, nu te mai poți aștepta la asta de la el, uite ce scrie însuși Apollonius despre Eufrat, adresându-se lui Domițian: „Și ce avere are cu adevărat filosoful care îi lingușește pe cei puternici ai acestei lumi este arătată de bogăția Eufratului. De unde își ia banii, zic eu? Deci acești oameni sunt surse de bogăție pentru el, iar el vorbește deja despre schimbători de bani, tratând tot ce se cumpără și se vinde ca un negustor, un negustor, un cântăritor, un vameș; s-a lipit mereu de ușile celor puternici ai acestei lumi și stă acolo mai mult decât portarii înșiși. Adesea portarii l-au alungat, așa cum alungă câinii-cerșetori; nu a trimis o drahmă niciunuia dintre filosofi, dar acum își face propria avere, iar din rămășițe îl plătește pe același egiptean și își ascute limba la mine, vrednică de smuls. «Totuși, te las tocmai Eufrat, căci tu, dacă nu te complaci în lingușitori, vei găsi în el un om chiar mai rău decât descriu eu» [530] Apollonius îi mărturisește tatălui său, Vespasian, că Eufrat este înțelept și bun, dar fiului său îi ține astfel de discursuri despre el - este poate destul de evident că îl laudă și îl învinovățește atât pe același Eufrat. Dar nu știa el, care dobândise cunoștințe despre viitor, dinainte ce era și ce va fi Eufrat în comportamentul său? Și nu este prima dată, deoarece chiar și sub Vespasian încearcă să-l acuze pe Apollonius că este, de fapt, cel mai mare escroc. Cum atunci îl numește pe un astfel de om consilier al împăratului, astfel încât porțile palatului să i se deschidă în fața lui prin mijlocirile sale? Și dacă este așa, atunci chiar și un orb, cum se spune, poate vedea că autorul îl calomniază pe eroul nostru în ceea ce privește previziunea sa; Altfel, ar fi fost nobil, dacă înainte de ceartă, fără nicio intenție rea, ar fi împărțit intrarea în palatul imperial cu camarazii săi, inclusiv cu Eufrat, și apoi, din cauza ceartei, ar fi spus astfel de lucruri despre el! Nu aș vrea în niciun fel să-l discreditez pe acest om în lucrarea mea, susținând că îl calomniază pe Eufrat, care s-a dovedit a fi cel mai important dintre filozofii timpului său, astfel încât chiar și astăzi cei care studiază filosofia îl tratează cu respect; dar în această ultimă circumstanță, poate, trebuie să vedem cel mai mare exemplu, dacă vreți, a ceea ce constituie esența acuzației împotriva lui Apollonius. Căci dacă Eufrat este recunoscut în ochii tuturor ca un om remarcabil în filosofie, atunci eroul nostru, care se prezintă cu acuzații împotriva faptelor ciudate pe care le-a comis, este la momentul potrivit să-l acuze de ură; Eufrat, acuzat de Apollonius, trebuie acuzat că și-a atras faimă proastă pentru că a dus o viață care nu poate fi pe placul unui filosof.

34. În a șasea carte, relatând din nou evenimente incredibile, povestitorul nostru îi pune pe Apollonius și pe tovarășii săi să înșeleze o cămilă și o conduce la magii goi, așa cum îi numește el. Acolo, se presupune că la porunca unuia dintre ei, un ulm, potrivit scriitorului, îl întâmpină pe Apollonius cu o voce feminină distinctă [531] . Și asta ne face să credem Iubitorul Adevărului! Apoi, autorul povestește despre pigmeii [532] care locuiesc de cealaltă parte a pământului lor, despre canibali și cei cu picioare de umbră și despre satirul pe care Apollonius îl îmbată; [533] De la ei, eroul nostru se întoarce din nou în Elada și din nou se

spune povestea conversațiilor și prezicerilor sale în timp ce îl vizita pe Titus [534] și despre băiatul mușcat de un câine turbat [535] , despre care Apollonius chiar profețește, se presupune, al cărui suflet se află în ea - că este vorba despre Amasis, cândva un faraon egiptean [536] . El salvează acest băiat de la boală, extinzându-și în același timp filantropia și câinelui.

35. Acestea sunt, așadar, faptele săvârșite de Apollonius înainte de acuzarea sa. Dar trebuie admis, în ceea ce privește opera în ansamblu, că, chiar dacă admitem că scriitorul spune adevărul despre miracole, este clar din propriile sale cuvinte că fiecare dintre ele a fost săvârșită cu ajutorul diavolului. Căci dacă presimțirea ciumei a apărut în el, așa cum spune scriitorul, ca urmare a consumului celei mai ușoare și mai pure alimente, atunci în acest caz, poate, nu ar trebui să vedem vrăjitorie - dar, în același timp, nu este exclus ca aceasta să i se fi revelat prin comunicarea cu diavolul. Cât despre restul a ceea ce se spune că a știut și a profețit, deși poate fi dovedit prin multe dovezi luate din opera lui Filosograt însuși, totuși, dacă trebuie să admitem adevărul acestui lucru, mi se pare că trebuie să admitem că unele dintre acele evenimente viitoare (căci nu le știa pe toate) i-au fost făcute cunoscute cu ajutorul diavolului prin viclenia vrăjitoriei. Această recunoaștere arată clar și faptul că el nu are previziune în general și în legătură cu toate lucrurile și, prin urmare, este în dezorientare în majoritatea cazurilor și, din cauza ignoranței sale, descoperă prin vrăjitorie ceea ce cu siguranță nu ar fi avut nevoie să știe dacă ar fi fost părtaș la perfecțiunea divină. Cât despre tocmai prevenirea ciumei, oricare ar fi fost acel act, este clar dinainte că a fost o aparență și nimic mai mult. Dar cât despre sufletul lui Ahile de pe mormântul său, ne întrebăm ce ar face acolo, după ce și-a părăsit șederea în insulele fericiților, dacă nu ar exista nici acolo nicio manifestare a demonului? Și acel demon, care trăia fără îndoială în tânărul desfrânat, și celălalt, pe care l-a numit empoussa și lamia, precum și pe cel care se comportase scandalos și l-a insultat pe Menippus, i-a alungat pe toți, demonul.

În același fel, a vindecat un tânăr care fusese mușcat de un câine turbat și, în același fel, pe câinele însuși, care era posedat de un demon. Vedeți așadar că toată magia lui a fost săvârșită cu ajutorul diavolului. Căci, în cazul învierii fetei, întrucât, potrivit lui Filosgrat, aceasta respira, avea o scânteie de viață și abur îi ieșea din față, lui Apollonius trebuie să i se refuze miracolul. Căci, așa cum am spus recent, un eveniment atât de remarcabil nu ar fi trecut neobservat (care a avut loc în timpul șederii împăratului acolo).

36. Astfel, se poate citi mult mai mult din aceleași cărți și se poate găsi în ele ceea ce este ușor de demascat și incoerent, fabulos și fictiv. Totuși, întrucât tot ceea ce îl privește pe acest om nu necesită o atitudine prea serioasă față de sine - nu, desigur, pentru că memoria lui nu s-a păstrat nu numai printre oameni divini, extraordinari și minunați, ci și printre filosofi, cu excepția unora dintre

moderni - ne vom limita la ceea ce s-a spus deja în legătură cu cărțile anterioare și vom trece la a șaptea carte a lucrării despre el.

37. Așadar, tocmai de vrăjitorie este acuzat eroul nostru. Apoi, neascultând de filosoful Demetrius [537] , care l-a descurajat să vină la Roma, rostește ceva împovărător și insuportabil despre sine: „Îi întrec pe oameni în cunoștință, întrucât, știind totul, din ceea ce știu, unul este pentru oamenii curioși, altul pentru înțelepți, un al treilea pentru mine, un al patrulea pentru zei” [538] . Și într-adevăr, lăudându-se cu aceste cuvinte că știe totul, este ulterior convins de o anumită ignoranță prin însăși compoziția. Apoi, de frica morții, se deghizează în Damid, pentru a nu semăna la înfățișare cu filosoful. Ascultați ce spune scriitorul în apărarea sa: „Acesta este motivul pentru care Damid a schimbat înfățișarea pitagoreicului. Căci acest lucru nu s-a întâmplat din lașitate, spune el, nu pentru că și-a schimbat modul de gândire, ci pentru că a acceptat-o ca pe un mijloc util în acest caz” [539] .

38. Pe lângă acestea, Filosgrat relatează patru acuzații, din care credea că Apollonius se poate justifica cu ușurință, recunoscând totuși că acestea au fost preluate din numeroase alte acuzații [540] . Prima dintre acestea a fost următoarea: că, după ce a învățat, nu purta aceleași haine ca toți ceilalți; următoarea: din cauza căreia oamenii îl venerau ca pe un zeu; apoi o alta, pe baza căreia a prezis ciuma efesenilor; și, în final, ultima: din ce motiv, ieșind pe câmp, l-a sfâșiat pe băiatul arcadian. Ca răspuns la aceasta, spune autorul, Apollonius și-a scris scuzele. Dar mai întâi autorul relatează cum Apollonius a fost pus în lanțuri și a săvârșit o anumită minune în închisoare: [541] căci lui Damis, care se presupunea că era foarte întristată din cauza nenorocirilor învățătorului său, i-a arătat piciorul pe care îl avea de sine stătător | dar a eliberat-o din lanțuri și, după ce i-a risipit astfel disperarea, apoi a repus-o din nou în poziția ei anterioară. După aceasta, el scrie că Apollonius este judecat în prezența împăratului [542] , apoi, se presupune că toate punctele acuzației sunt retrase după ce acuzațiile sunt retrase, complet, după cum mi se pare, deplasat, se presupune că proclamă următoarele pentru ca toți să audă: „Vă rog să-mi acordați cuvântul, dar dacă nu, trimiteți pe cineva care să-mi ia trupul, căci este imposibil să-mi luați sufletul, totuși, cel mai probabil nu-mi veți lua nici trupul: nu sunt supus morții, nu sperați să mă omorîți” [1] *', - și cu acest discurs tunător pe buze se presupune că dispare din locul procesului, așa cum spune Filosoful despre aceasta, cu care încheie această reprezentație cu participarea sa [543] .

39. Între timp, autorul nostru însoțește minunea din închisoare, care, se pare, a fost văzută de Damid printr-o iluzie a vederii datorată unui demon prezent în apropiere, cu următoarele cuvinte: „Atunci, pentru prima dată, Damid spune că a înțeles definitiv natura lui Apollonius - prin faptul că este divină și mai puternică decât cea umană: căci, fără a face niciun sacrificiu - căci cum s-ar putea face

asta în închisoare? - fără a se ruga și fără a rosti un cuvânt, a râs de lanțuri și apoi, punându-și piciorul în ele, duce din nou viața unui prizonier” [544] . Cât despre mine, nu l-aș suspecta niciodată pe discipol de prostie dacă, după ce l-a însoțit pe Apollonius toată viața și l-a văzut săvârșind miracole prin mijloace magice, ar crede că învățătorul său nu era în niciun fel diferit de natura muritoare - dar chiar și acum, după o astfel de minune demonstrativă, nu înțelege ce se află în spatele ei și, firește, este îngrijorat și speriat ca nu cumva să fie expus accidental acțiunii unei puteri supraomenești. Dar dacă într-adevăr chiar acum, pentru prima dată după o ședere atât de lungă alături de el, își dă seama că Apollonius este cu adevărat divin și prin natura sa mai puternic decât omul, atunci merită să acordăm atenție motivului pentru aceasta, pe care autorul însuși îl explică în aceste cuvinte: „Căci Damid a văzut cum, fără a oferi vreo jertfă, fără a se ruga sau a rosti vreo incantație, Apollonius a săvârșit o minune.” Astfel se dovedește că tot ce se întâmplase înainte fusese realizat prin arta vrăjitoriei. De aceea, Damid nu fusese speriat sau surprins de toate acestea înainte; este clar că le experimenta pentru prima dată, întrucât, contrar obiceiului său obișnuit, Apollonius făcea ceva ce nu mai cunoscuse niciodată înainte. Și în ceea ce privește incidentul viziunii din închisoare și dispariția de la curte, ar trebui poate să citez cuvintele lui Apollonius însuși, în care i se adresează lui Domițian: căci atunci când, din ordinul împăratului, a fost pus în lanțuri, Apollonius a raționat foarte elocvent astfel: „Dacă mă considerați vrăjitor, cum mă veți pune în lanțuri? Și dacă mă puneți în lanțuri, cum puteți spune că sunt vrăjitor?” [545] La aceasta i se poate răspunde astfel: Dacă nu ești vrăjitor, cum ți s-a eliberat piciorul? Și dacă s-a eliberat, cum se face că nu ești vrăjitor? Și dacă nu este vrăjitor pentru că a îndurat închisoarea, este vrăjitor pentru că nu a rămas în ea; și din nou, dacă cel care a îndurat încercarea nu este vrăjitor, însuși faptul că a scăpat de acolo în prezența oamenilor care îl înconjurau pe împărat - mă refer la lăncierii care stăteau în jurul lui - îl demască clar ca vrăjitor. Prin urmare, mi se pare că opera părtinitoare a lui Filostrat înfrumusețează ceea ce s-a întâmplat, ca și cum miracolul s-ar fi întâmplat cu adevărat fără sacrificii și incantații prin intermediul unei puteri supraomenești necunoscute.

40. Nu va trece mult, însă, până când se va da o altă dovadă care îi demască firea: căci atunci când un anumit om a venit pe neașteptate la el și i-a spus: „Împăratul te eliberează, Apollonius, de aceste lanțuri și te lasă să stai nelegat în închisoare”, cel mai puternic decât omul nostru, văzătorul viitorului, care l-a auzit pe cel ce nu vorbea și l-a înțeles pe cel mut, dintr-o bucurie prea mare, uitând aparent darul previziunii, îl întreabă: „Cine este chiar omul care mă va duce de aici?” Și el răspunde: „Eu sunt! Urmați-mă!” [546]

41. Atunci eroul nostru divin și-a compus și el apărarea cu mare grijă, fără să știe că, așa cum se va dovedi, o compunea în zadar. Căci credea că Împăratul îi va asculta apărarea până la sfârșit și, bazându-se pe faptul că va fi totuși ascultat,

și-a pregătit discursul la proces cu mare putere de convingere. Dar Împăratul nu a așteptat ca acesta să fie terminat și, prin urmare, și-a făcut eforturile în zadar. Ascultați și cum sună mustrarea în această privință: „Deși a compus un anumit discurs, măsurând timpul discursului său către apă într-o oră, Împăratul l-a limitat totuși la acele întrebări despre care am vorbit. Și acest discurs trebuie citat aici.” [547] Observați, însă, cât de mult anticipează cel mai divin al nostru viitorul și cu ce grijă inutilă își compune discursul proporțional cu apa într-o oră.

42. Dar trebuie să examinăm cu atenție și discursul în apărarea sa, pe care l-a ținut în zadar, și tot ceea ce declară cu încredere, precum și multe altele în el, când i se adresează lui Domițian. El spune că, deși Vespasian „te-a făcut împărat, a fost datorită mie” [548] . Ce aroganță pe care, într-adevăr, nu numai un filosof sau oricine altcineva menit de la naștere să depășească natura umană, ci orice om, nu ar fi putut să o facă în mod miraculos fără a atrage acuzația de prostie în ochii oamenilor sensibili. Și apoi, justificându-se pe baza suspiciunilor, spune următoarele despre vrăjitori: „Totuși, eu îi consider pe vrăjitori a fi falși înțelepți, căci la ei ceea ce nu există există, iar ceea ce există este incredibil.” Astfel, judecând atât după lucrare în ansamblu, cât și după evenimentele individuale menționate mai sus, putem vedea singuri dacă trebuie clasat printre oamenii divini și filozofi sau printre vrăjitori. În aceasta trebuie să ținem cont de ceea ce el însuși a spus despre vrăjitori și înțelepți falși, precum și de acele evenimente pe care istoria lui Apollonius ni le-a relatat: căci stejarii și ulmii vorbesc cu o voce feminină distinctă, trepiedele se mișcă de la sine și slujesc slujitori de bronz, există și pithos cu ploi și vânturi, și apă sulfuroasă și multe alte lucruri similare cu ceea ce, după el, posedă cei pe care Apollonius îi venerează ca zei și pe care nu ezită să-i numească învățători. Despre ce oameni ar putea depune această mărturie, dacă nu despre cei care fac „neexistentul existent, iar existentul incredibil”. Numindu-i personal vrăjitori, el însuși îi demască ca înțelepți falși. Prin urmare, putem, având în vedere toate acestea, să-l considerăm un om divin, virtuos și plăcut zeilor, care a dobândit întâietatea în înțelepciune și cu adevărat mai divin și mult mai fericit decât Pitagora însuși și adepții săi? Dimpotrivă, fiind convins de falsă înțelepciune, ar trebui să i se acorde întâietatea în faptele rele.

43. De asemenea, el spune în discursul său că în Ionia vorbise [549] despre puterea Moirelor și învățase că tot ceea ce făceau era atât de inexorabil încât, chiar dacă ar fi atribuit regatul altcuiva, nimeni nu-l putea ucide pe ales, cu scopul de a nu pierde regatul din mâna acelui om, că, chiar dacă ar muri, ar renaște la viață ca împlinire a ceea ce i-au atribuit Moirele. Și la aceste cuvinte adaugă următorul cuvânt cu cuvânt: „Cine este destinat să devină tâmplar, chiar dacă i se taie ambele mâini, acela va fi tâmplar; și cine este destinat să câștige cursa la Jocurile Olimpice, chiar și cu un picior rupt, nu va rata victoria; și căruia Moirele i-au atribuit primul loc la tir, chiar dacă orbește, nu va rata ținta.” Mai

mult, făcându-și grațiile suveranului, el spune astfel: „Am vorbit despre treburile regilor, având în minte familia Acrisiilor [550] și a Lailor, Asgiagus Medul [551] și mulți alții care credeau că puterea lor regală era ferm stabilită. Dintre aceștia, unii plănuiau să-și ucidă copiii, alții nepoții - și au fost ei înșiși lipsiți de puterea regală de către aceștia - de către cei care vin la ei din obscuritate, în conformitate cu ceea ce a fost rânduit de Soartă. Dacă aș fi iubit lingușirea, aș spune că exact asta era în mintea mea chiar în momentul în care tu însuți erai asediat de Vitalius, templul lui Zeus ardea pe cea mai apropiată pantă și el era sigur că fapta fusese săvârșită, dacă nu reușeai să scapi. Deși erai atunci destul de tânăr - acum nu mai ești același - totuși, din moment ce Moirele au vrut altfel, el a pierit cu planurile sale, iar tu deții acum puterea lui. Dar, din moment ce sunetul lingușirii este o povară pentru mine, căci mi se pare disproporționat și disonant, fie ca struna mea să se rupă dacă crezi că aș putea atunci să gândesc ceva” „așa ceva despre tine” [552] . Prin aceste cuvinte, eroul nostru se prezintă atât ca un lingușitor, cât și ca un înșelător - și cel mai puțin ca un filosof - în discursul său în apărarea adevărului: căci, după ce a spus mai întâi atât de multe despre Domițian, nobilul nostru erou îl lingușește acum și pretinde că tot ce a spus în Ionia despre Moire și Nevoie nu a fost deloc împotriva lui, ci mai degrabă în favoarea lui.

Adevărul e că te întorci la istoria ta, scriitorule, revino-ți la realitate și recitește ceea ce ai scris mai înainte cu o voce clară și adevărată, fără a omite acele pasaje în care se relatează cum, în timp ce se afla la Efes, a încercat să protejeze doi oameni vrednici de Domițian, i-a instruit în lupta pentru mântuirea tuturor și, în același timp, neconsiderând nici măcar comunicarea prin scrisoare ca fiind sigură pentru ei, l-a ales totuși pe cel mai prudent dintre tovarășii săi, când pe unul, când pe altul, spunând: „Te fac ministru al unei mari taine. Trebuie să mergi la Roma la cutare și cutare și să vorbești cu el”; [553] și din nou - „a vorbit în apărarea Moirelor și a Necesității și a dovedit că nici măcar tiranii nu sunt capabili să calce în picioare poruncile Moirelor”; [554] și cum, la imaginea de bronz ridicată a lui Domițian, Apollonius, atrăgând atenția celor prezenți asupra ei, a spus: „Nebunule! Cât de mare este eroarea ta în legătură cu Moirele și Nevoia: căci cel ce este sortit să domnească după tine, chiar dacă îl vei ucide, va trăi” [555] . Eroul nostru, care după astfel de discursuri îl lingușește pe împărat și, parcă batjocoritor, spune că din toate acestea nu s-a spus niciun cuvânt împotriva lui - cum să nu-l condamnăm pentru servilism și lipsă de orice onoare, dacă nu cumva, dacă da, îi recunoaștem ca acuzatori falși și calomniatori ai acestui om - și cu siguranță nu scriitori sinceri - pe acei oameni care au păstrat în memorie și au transmis toate acestea posterității? Și unde sunt ei în „Iubitorul de Adevăr” - „nu numai cei mai învățați, ci și scriitorii care respectă adevărul”, printre care se numără chipurile Damis Filosoful, care a trăit împreună cu cei menționați mai sus, și Filosgrat Atenianul - toți cei din ale căror opere sunt citate toate acestea și în care lumina adevărului îi expune pe oameni care se contrazic atât

de neînțeles, cu adevărat plini de lăudăroșie și sunt expuși prin propria lor inconsecvență ca adevărați mincinoși, ignoranți și impostori?

44. Mai mult, el povestește cum, după ce a dispărut de la proces, Apollonius a ajuns în Levadia și, dorind să coboare în peștera lui Trofonius [556] , nu a fost lăsat acolo de locuitorii locului, deoarece și aceștia îl considerau vrăjitor [557] . Dar merită să reflectăm asupra acestui caz, comparând acest caz cu ceea ce a spus Filostrat însuși la început, când se întreabă de ce Apollonius era considerat vrăjitor și spune că, în timp ce Empedocle, Pitagora și Democrit, comunicând cu aceiași magicieni, nu s-au supus artei lor și nimeni nu s-a gândit vreodată că Platon, care a împrumutat multe de la preoții și profeții egipteni și le-a inclus în propriile sale scrieri, practica magia, - în ceea ce-l privește pe Apollonius, oamenii până în ziua de azi nu pot înțelege că el a pornit cu adevărat din adevărata înțelepciune, ci mai mult - l-au recunoscut ca magician pentru că a comunicat cu magicieni indieni și babilonieni, cu brahmani și înțelepți goi egipteni [558] . Așadar, autorul meu, ce se poate spune despre acest om? Pentru început; că a fost considerat vrăjitor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, spre deosebire de acei oameni care, după ce au încercat și au cunoscut aceiași învățători ca el, cum îi numiți voi, s-au arătat vrednici atât în momentul în care au devenit faimoși, cât și în anii următori, cărora le-au lăsat moștenire virtutea celebrată a filosofiei lor. Spun aceasta în cazul în care nu este încă clar oamenilor pricepuți că a depășit limitele a ceea ce este permis în studiile sale. Fără a merge prea departe cu exemple, există unii care trăiesc acum și care spun că au fost învățați anumite trucuri de vrăjitorie care se datorează numelui acestui om. Dar nu-i voi asculta pe acești oameni cu favor. Căci Filosgrat, compunând o relatare a morții acestui om din mărturii anterioare, declară că nu știe nimic sigur despre ea; căci unii mărturisesc că a murit la Efes, alții la Lindos, în templul Atenei, alții în Creta; și după ce a risipit această incertitudine cu privire la moartea sa, înclină spre opinia că Apollonius s-a dus la cer în trup. Căci atunci când Apollonius a intrat în fugă în templu, spune Filostrat, ușile erau încuiate și se auzea un cântec slab al fecioarelor, care cântau: „Du-te, du-te în rai, du-te”. El spune că nu a găsit nicăieri pe pământ nici un mormânt, nici un mormânt al acestui om, deși vizitase tot felul de locuri. Prin aceasta vrea să spună că acest om nu a fost atins deloc de moarte [559] . Căci la început, când discută despre cum a murit, Filostrat spune: „Dacă ar muri”, iar mai târziu spune chiar cu certitudine că s-a dus în rai. Ca urmare a tuturor acestora și având în vedere faptul că a fost un om atât de mare, Filostrat concluzionează că Apollonius s-a dedicat studiilor filosofice, fiind, conform cuvintelor prefeței la întreaga lucrare, mai divin decât Pitagora și Empedocle.

45. Deși lucrarea noastră se limitează la aceasta, să analizăm pe scurt întrebarea referitoare la Moire și Destin și să înțelegem ce înseamnă, în general, presupunerea făcută în opera sa atunci când neagă libertatea de alegere și

introduce Destinul și Moirele. Tocmai în acest fel vom putea expune pe deplin învățăturile false din opiniile lui Apollonius. Așadar, dacă, după cum spune adevărata filozofie: „fiecare suflet este nemuritor, căci ceea ce se mișcă mereu este nemuritor. Dar în ceea ce dă mișcare altuia și este pus în mișcare de altul, mișcarea este întreruptă și, prin urmare, și viața este întreruptă” [560] și „vinovăția celui care a ales, Dumnezeu este nevinovat” [561] - cum se poate concluziona că natura veșnic mișcătoare, împotriva propriei voințe, nu conform propriei alegeri, ci ca un corp neînsuflețit sau ca o păpușă pe sfori [562] , este pusă în mișcare de undeva din exterior? Și că nu face niciodată nimic, mișcat de propriul său impuls, pornind din propria sa sursă de mișcare și nu are în sine cauza a ceea ce face și că, prin urmare, nu este vrednic de laudă, fiind ocupat cu filosofia și, dimpotrivă, nu este vrednic de blamare, fiind plin de rău și viciu? [563] De ce atunci, prietene, îl insulti pe Eufrat cu cele mai rele cuvinte, dacă a neglijat filosofia nu de bunăvoie, ci, după cum crezi tu, din cauza soartei care i-a fost atribuită? De ce îi batjocorești pe vrăjitori, numindu-i pe acei înțelepți falși pe care Moirele, după cum crezi tu, îi atrag în viața lor mizerabilă? Și cum poți atunci să vorbești despre rău? Și de ce atunci este fiecare om rău condamnat pe nedrept de tine, când își îndeplinește soarta atribuită? Și pe ce motive îl preamăriți pe Pitagora, numindu-l un învățător admirabil, în timp ce îl lăudați continuu pe cel care este jucăria Moirelor și nu un adept pasionat al filosofiei? Și de ce, în plus, îi onorați pe filosofii indieni Fraotes și Iarchus cu gloria zeilor, deși nu au niciun merit propriu nici în învățătură, nici în virtute? Și de ce nu atribuiți impunitatea nestăvilită a lui Nero și Domițian Moirelor și Soartei și nu îi eliberați pe acești oameni de orice vină și responsabilitate pentru crimele lor? Căci, după tine, dacă cineva este destinat să devină alergător, arcaș sau tâmplar - și în egală măsură dacă este destinat să devină vrăjitor, adică un magician-ticălos pătat de sânge - atunci este absolut inevitabil să fie așa. Și de ce atunci te duci să propovăduiești virtutea celor pentru care corecția este imposibilă? Și de ce îi învinovățești pe oamenii care se comportă necorespunzător nu de bunăvoie, ci la porunca Moirelor? Și dacă ești divin prin natură și destinat să-i depășești pe regi în glorie, de ce atunci ai vizitat profesori și filozofi și ai mers să studiezi cu arabii, magicienii babilonieni și înțelepții indieni? La urma urmei, chiar și fără a comunica cu ei, predestinarea Moirelor era obligată să se împlinească pentru tine. Și de ce în zadar arunci prăjituri cu miere și tămâie celor pe care îi numești zei, te prefaci evlavios și îți îndemni tovarășii să se îndrepte spre rugăciune? Și de ce tu însuți te rogi și ceri ceva de la zei, admițând că soarta domnește și asupra lor? Căci, lăsând deoparte toți ceilalți zei, ar trebui să oferiți jertfe doar Nevoiei și Moirelor și să preferați soarta în locul lui Zeus însuși. Astfel, pentru voi, toți ceilalți zei nu ar mai exista, deoarece ar fi incapabili să ajute oamenii în nimic. Și dacă locuitorii din Efes erau sortiți să piară din cauza ciumei, de ce distorsionați totul și călcați în picioare soarta, ca și cum ați sărbători o victorie asupra ei? Și dacă în cazul fetei, firul lui Clotho era sortit

să se usuce, prin ce putere ați înfășurat din nou firul pe fus după moartea ei și ați devenit reînviătorul ei? Doar dacă Moirele însele nu v-au condus la aceasta.

46. Nu vei mai putea să-ți asumi niciun merit, din moment ce spui că înainte de a intra în trupul tău actual ai fost printre cei care își petrec viața printre valurile mării. Totuși, și acest lucru se întâmplă din necesitate. Prin urmare, nici nașterea și copilăria ta, nici educația ta, nici comportamentul tău prudent în floarea vârstei, nici studiile tale de filosofie nu sunt surprinzătoare. Așadar, a existat o anumită constrângere a Moirelor care te-a împins la babilonieni și, cum s-ar spune, te-a împins să porți conversații cu înțelepții indieni. Și nu a fost propria ta alegere, nici devotamentul tău față de filosofie, ci o Moire violentă care te-a târât la înțelepții egipteni goi, și la Hades, și la Coloanele lui Hercule, obligându-te să rătăcești spre est și spre vest și să torci în zadar în jurul fusurilor tale. Dar dacă cineva ar spune că Apollonius a primit cu adevărat oarecare înțelepciune de la ele, atunci Moirele ar fi fost cauza acestui lucru și el nu ar mai putea fi considerat pe bună dreptate un om al curiozității, deoarece filosofia i-a fost dată nu din propria sa decizie, ci din dictatele Necesității. Astfel, conform lui Apollonius, însuși Pitagora ar trebui pus pe picior de egalitate cu un sclav fără valoare, Socrate însuși, care a murit pentru filozofie, și cu cei care l-au considerat vrednic de moarte, Diogene și tinerii atenieni și, mai simplu spus, înțeleptul nu s-ar deosebi de nechibzuit, drept de nedrept, desfrânat de prudent și laș de curajos, dacă toți ar fi declarați jucării ale Moirelor și ale Destinului [564] .

47. Dar, ca răspuns la aceasta, vestitorul adevărului va striga: Hei, oameni buni, rasă muritoare și sortită pieirii, unde vă grăbiți, după ce ați băut vinul neamestecat al ignoranței? Veniți-vă la înțelepciune și, cu ochii limpezi ai rațiunii, priviți fața maiestuoasă a adevărului. Este imposibil ca adevărul să se contrazică și să se războiască cu sine însuși și ca două lucruri opuse să aibă aceeași cauză. Providența divină domnește peste toate lucrurile, universul este orânduit și ordonat după legi divine, iar determinarea sufletului omului îl face autocrat, judecător, conducător și stăpân peste sine, învățându-l prin intermediul legilor naturale și al doctrinelor filozofice că dintre toate lucrurile, unele depind de noi, în timp ce altele nu [565] , și că ceea ce depinde de noi, realizat prin acțiunile noastre și prin alegerea noastră, conform legii naturale este liber, incontrolabil, de neoprit, în timp ce ceea ce nu depinde de noi este slab, sclav, împiedicat, străin - aceasta este ceea ce aparține corpului și obiectelor exterioare și, întrucât este fără suflet și fără cuvinte, are o esență complet străină de natura proprie unei ființe raționale. Cât despre ceea ce depinde de noi, fiecare persoană, în însăși alegerea sa, are o tendință fie spre virtute, fie spre viciu. Și deși principiul atotpornitor și călăuzitor * se îndreaptă neîncetat spre scopul său, pătrunzând în toată natura, Dreptatea îl urmează, pedepsindu-i pe cei care apostatează de la legea divină [566] , și nici constrângerea Moirelor, nici Soarta nu sunt motivul stimulentului la acțiune: „Vina celui care a ales, Dumnezeu este nevinovat”.

48. Dar dacă cineva îndrăznește să nege ceea ce depinde de noi, să nu o ascundă; să proclame deschis ateismul, deoarece nu recunoaște nici Providența, nici Dumnezeu, nici altceva în afară de Moire și Necesitate. Și, de asemenea, fără să-și întoarcă privirea, să termine și ceea ce rezultă din aceasta: că nu există prin fire nici înțelept, nici prost, nici drept, nici nedrept, nici virtuos, nici rău, nici vrăjitor, nici om divin, că nu există nici filozofie, nici educație, nici vreo artă sau știință, și să nu numească nimic altceva prin fire bun sau rău, căci tot ceea ce cineva apucă este învârtit de Necesitate și de fusurile Moirelor. Un astfel de om să fie judecat ateu și nelegiuit după judecata filozofilor și a oamenilor pioși! Dar dacă cineva, sub pretextul că discută despre altceva, se angajează să discute despre Providență și despre zei, dar în același timp proclamă Moire și Soartă, propunând astfel propoziții contradictorii și inconsistente, o astfel de persoană să fie numărată printre nebuni și să suporte pedeapsa nebuniei sale! Prin urmare, aceasta este ceea ce rezultă din aceasta. Dar dacă, pe lângă toate acestea, ar exista unii care cer ca eroul nostru să fie inclus într-una dintre școlile filozofice, atunci li se va răspunde că nu ar avea nicio obiecție la aceasta, dacă ar fi posibil să-l curățăm pe Apollonius de murdăria sa exterioară și să-l eliberăm de veșmântul în care l-a îmbrăcat aceeași lucrare a lui Filosgrat. Dacă cineva, abătându-se de la adevăr, ar încerca să-l pună deasupra filosofilor și să-l zeifice, atunci ar trebui să acopere vrăjitorul din el, vopsind grosolan acuzația adusă, ca în acea lucrare foarte sofisticată a lui Filosgrat, care, după cum mi se pare, pentru cei care au pricepere nu conține nimic în sine în afară de expunerea și acuzația teribilă a eroului său.

A. V. Vdovichenko. Eusebiu din Cezareea împotriva lui Ierocle.

„Împotriva lui Hierocle” de Eusebiu din Cezareea este o lucrare timpurie, ocupând un loc modest printre operele „părintelui istoriei bisericești” (și chiar mai modest în literatura patristică în general). Își asumă dreptul de a pronunța o judecată definitivă asupra problemei ridicate de operele lui Filosof și Hierocle.

Adversarul imediat al lui Eusebiu este Sossianus Hierocles [567] , unul dintre înalții funcționari de stat ai Imperiului Roman în timpul domniei împăraților Dioclețian (284-305) și Maximinus Daia (309-313). Conform documentelor, atât epigrafice, cât și literare [568] , este posibil să se determine cu o oarecare precizie perioada în care Hierocles a ocupat patru funcții: guvernator al Palmirei (aproximativ în 297), vicar al provinciilor estice (până în 303), guvernator al Bitiniei (303-305) și prefect al Egiptului (310-311). Aceste funcții i-au permis nu numai să dobândească o anumită cunoaștere a afacerilor creștine, ci și să aibă o anumită apropiere de acestea. În timpul celor mai severe persecuții ale creștinilor, a ocupat două funcții foarte importante în imperiu (a doua și a patra numire), iar ca guvernator în Bitinia, a fost chiar unul dintre inițiatorii persecuției.

Datorită mărturiei lui Lactanitius [569] se poate stabili cu certitudine că pamfletul anticreștin al lui Hierocle, intitulat „Philalite” („Filalitul”) în două cărți, era cunoscut în primii ani ai persecuției lui Dioclețian și că, după toate probabilitățile, a fost scris în timpul vicariatului lui Hierocle în Orient și publicat la Nicomedia în 303.

Ceea ce a fost nedrept și inacceptabil în opera lui Hierocle a fost următorul lucru: acuzația Sfintelor Scripturi ca fiind „false”, subliniind că acestea, în cele din urmă, se contrazic singure; [570] atacurile la adresa apostolilor și evangheliștilor, pe care Hierocle îi acuză că „seamănă minciuni” [571] , fiind „oameni needucați și ignoranți”; acuzația de iraționalitate în doctrina creștină; [572] atacurile la adresa lui Iisus Hristos, pe care Hierocle l-a acuzat de jaf; [573] și, în plus, autorul a îndrăznit să sublinieze că „Apolonius (din Tyana) a săvârșit minuni la fel de semnificative și chiar mai mari” [574] decât Hristos.

Totuși, după toate probabilitățile, Eusebiu cunoștea a doua ediție a acestei lucrări. Aceasta este concluzia la care a ajuns M. Forrat, stabilind momentul scrierii lucrării Împotriva lui Hierocle [575] . Există mai multe fapte aparent contradictorii: Eusebiu și-a scris răspunsul aproape imediat după ce a citit Filalitul [576] (Iubitorul Adevărului); tonul general al lucrării Împotriva lui Hierocle indică succese destul de certe ale învățăturii creștine și chiar victoria acesteia [577] (ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla în 303, înainte de persecuție, când situația creștinilor s-a înrăutățit); [578] în momentul pe care mărturia lui Lactanțiu ne permite să-l stabilim, Eusebiu se află în Palestina, dar răspândirea largă a Filalitului, capabilă să ajungă în Siria și Palestina, este infirmată de chiar condițiile acestei răspândiri în 303 (Filalitul a fost citit unui cerc restrâns de oameni educați). Forra ajunge la concluzia că, în urma primei ediții (303, Nicomedia), în 311-312, în perioada reînnoirii persecuțiilor, a fost publicată a doua ediție a lucrării. Maximinus, încercând prin toate mijloacele să influențeze opinia publică și, în același timp, să se justifice în ochii colegilor săi, a folosit tratatul lui Hierocle în acest scop. Cele două cărți cunoscute de Lactantius (ФгХаХпбетЦ) au fost combinate într-una singură pentru o mai mare putere de convingere. Atunci Eusebiu ar fi putut face cunoștință cu această lucrare și cam în această perioadă a scris lucrarea „Împotriva lui Hierocle”. Astfel, datarea stabilită de T. Barnes [579] , urmându-l pe Harnack [580] , bazată pe faptul că în opera lui Eusebiu nu există indicii ale participării personale a lui Hierocle la persecuții (adică, prin urmare, înainte de 303), are la fel de multă bază ca judecata că în 312 „Iubitorul Adevărului” nu fusese încă scrisă. Întrucât în „Împotriva lui Hierocle” nu există indicii privind participarea personală a autorului acestei lucrări la persecuția creștinilor, nu există indicii privind faptul scrierii lucrării „Iubitorul de Adevăr” în opera lui Eusebiu „Martirii palestinieni” (capitolele 4 și 5), unde este menționat și Hierocle [581] . Recunoașterea datării târzii a lucrării „Împotriva lui Hierocle” este în concordanță și cu indicațiile indirecte de timp conținute în textul însuși (scrierea lucrării imediat după citire [582] , tonul

general al capitolului 4, care sugerează victoria creștinismului, mențiunea că lui Hierocle i s-a încredințat „judecata cea mai înaltă și generală” - în capitolele 4 și 20).

Eusebiu vede cea mai bună modalitate de a-și îndeplini sarcina polemică într-o analiză detaliată a elogiului lui Flavius Philosogratus (cca. 160-170-244-249) „Ta ic, t6v Тяуёа 'AjtoXXcbviov” („Elogiul lui Apollonius din Tyana”), la care se referă Hierocles atunci când îl compară pe Iisus Hristos cu un înțelept păgân și făcător de minuni. Pe lângă „biografia” populară, există și alte mărturii și referințe la Apollonius, care a fost foarte faimos în vremea sa (a doua jumătate a secolului I d.Hr.), - ambigue, ca și faima sa. O tradiție îl mărturisește ca făcător de minuni, înțelept și filosof de convingere pitagoreică, o alta, evident predominantă cantitativ, îl vede ca magician și șarlatan. Prima tradiție include, în parte, mărturia lui Dio Cassius [583] (în altă parte a operei sale (77, 18, 4) îl numește vrăjitor și magician), precum și mărturia acelor autori la care Filostrat însuși face referire atunci când enumeră sursele pozitive ale operei sale (Damid Asirianul, Maximus Egeeanul [584]). Printre reprezentanții celei de-a doua tradiții se numără Apuleius [585] , Lucian din Samosata [586] și Miragenes. Tradiția orală și scrisă pe care o folosește Filostrat îl favorizează în mod clar pe Apollonius. În elogiul său, el își propune să-și justifice eroul și să creeze o imagine care ar fi dezirabilă cel puțin pentru împărăteasa Iulia Domna, soția lui Septimius Severus, din al cărui cerc aparținea [587] . Filostrat și-a îndeplinit sarcina admirabil: biografia lui Apollonius, scrisă, se pare, în jurul anului 217, a fost foarte populară, iar imaginea „sfântului păgân” creată în ea a fost utilă multor autori păgâni care au scris despre subiecte filosofice și morale și au vorbit împotriva creștinilor [588] . A vrut Filostrat însuși să-și compare eroul cu Iisus Hristos? În unele dintre minunile săvârșite de Apollonius se pot vedea mai mult decât indicii despre evenimentele Evangheliei [589] . Cu toate acestea, Filostrat nu își dezvăluie interesul pentru creștinism în niciun alt mod [590] . Cel mai probabil, scopul său și al Iuliei Domna a fost de a prezenta societății păgâne un exemplu ideal de om religios care ar întruchipa „păgânismul reformat, un sincretism religios care se potrivește tuturor”, bazat pe filosofia neopitagoreică profesată de cercul educat al împărătesei, cu o justificare pentru cultul soarelui [591] .

Astfel, în centrul controversei care s-a dezlănțuit se află personalitatea lui Apollonius din Tyana. Dar în perioada de cea mai mare agravare a sa - vremea lui Hierocle și Eusebiu - disputa nu este despre o personalitate istorică, ci despre un fapt de istorie literară, care, aplicat vieții, a devenit mai real decât realitatea însăși. Conștient de posibilitatea de a tăia pământul de sub picioare tuturor celor care vedeau în Apollonius un fel de model, Eusebiu, până la sfârșitul operei sale uitând chiar și de Hierocle însuși, analizează în detaliu opera lui Filostrat, din fericire materialul oferit de opera sa devenind auto-exponabil cu un efort minim.

Autorul lucrării Împotriva lui Hierocle își limitează în mod deliberat subiectul lucrării sale, luând în considerare doar comparația dintre Apollonius și Iisus Hristos [592] . Hierocle nu a fost primul care a recurs la această metodă rodnică pentru gândirea păgână de justificare a păgânismului și, în același timp, de minimalizare a lui Iisus Hristos. Astfel, în lucrarea lui Porfirie Împotriva creștinilor (Ed. A. von Harnack. Berlin, 1916, fr. 63) comparația menționată mai sus este conținută, dar în acest caz autorul nu o dezvoltă sistematic, ci doar o menționează. Faptul în sine, însă, mărturisește faptul că subiectul preocupării lui Eusebiu nu este o particularitate, ci un stereotip general format al atitudinii față de Apollonius și Iisus Hristos.

Conținutul general al „Iubitorului de adevăr” este în general restaurat din obiecțiile și referințele lui Lactanțiu. Eusebiu numește toate argumentele lui Hierocle „furate cu multă rușine de la alți autori”, cu excepția comparației care l-a tulburat [593] și nu le atinge deloc în lucrarea sa, subliniind că Origen în lucrarea sa „Împotriva lui Celsus” „a tratat în prealabil tot ce a fost sau va fi spus de cineva pe această temă” [594] , adică în ceea ce privește argumentele rămase. Autorul „Împotriva lui Hierocle” își îndreaptă arma polemică la un moment dat - în sens literal ad hominem, către Apollonius, dovedind că nu este filosof, nu făcător de minuni, nu înțelept, nu divin și nu om virtuos, ci un om nelegiuit, un șarlatan și un vrăjitor, iar dacă a făcut minuni, atunci cu ajutorul demonilor. Într-un fel, acesta este un răspuns la o lovitură cu aceeași lovitură, întrucât în pamfletul său, Hierocles însuși l-a acuzat pe Iisus Hristos de același lucru. Desigur, din Viața lui Apollonius, Eusebiu selectează cele mai scandaloase fapte și cele mai incredibile minuni, astfel încât cititorul care nu este familiarizat cu opera lui Filosgrat are șanse mari să se convingă că aceasta este o colecție extinsă de curiozități nu foarte complicate, fabule amuzante, erori filozofice și simple înșelăciuni - și toate acestea sunt meritul lui Apollonius însuși și al autorilor care au scris despre el. Modul de a conduce disputa în raport cu adversarii nu este chiar corect. Eusebiu pare să creadă că aproape orice mijloace sunt bune pentru îndeplinirea sarcinii sale polemice. Pe lângă selecția - cu o tendențiozitate de înțeles - a materialului evenimentului, Eusebiu își saturează opera cu remarci ironice, întrebări retorice, apeluri către oameni prevăzători; citează episoade care sunt adesea lipsite de context, astfel încât într-o nouă combinație unele cu altele formează o absurditate și mai mare; uneori comentează în mod arbitrar textul lui Filosofrat și este deja pe punctul de a distorsiona și chiar de a reprezenta greșit textul disecat [595] . Deși nu se poate nega lui Eusebiu legitimitatea a cel puțin jumătate din comentariile sale, totuși, pe fundalul altor scrieri polemice creștine, opera sa - în legătură cu „discriminarea în mijloace” - are o „individualitate puternic exprimată” incontestabilă. „Împotriva lui Hierocle” abundă în referințe la cuvintele lui Filosofrat fix;<pr|oi, фпоц precum și la particulele 6f, 6т)яоо, йра, care pot fi comparate cu un fel de ochi către cititor și traduse în majoritatea cazurilor prin particulele „a spune”, „se presupune” etc. Este de remarcat, prin

urmare, că Eusebiu este cel mai preocupat de dorința de a avea ultimul cuvânt pentru sine, gândindu-se puțin la mijloacele prin care se poate realiza acest lucru [596] Partea pozitivă, constructivă a argumentării ar trebui să includă doar ultimele patru capitole și capitolele patru și șase, care, însă, este puțin probabil să aibă o valoare filosofică sau teologică independentă. Astfel, dacă vorbim despre originalitate, atunci opera lui Eusebiu este originală în sensul indicat. Chiar și spontaneitatea vie a autorului este cu greu capabilă să dea operei sale alt sens decât cel științific. Cu toate acestea, aici meritul său inerent devine însăși determinarea circumstanțelor specifice, care transmite cu un grad ridicat de detaliu atmosfera luptei intelectuale și adevăratul subiect de preocupare al lui Eusebiu ca polemist creștin într-un anumit moment istoric.

Întrucât opera lui Eusebiu, ca propoziție incompletă, închisă în contextul unei afirmații semantice generale, poate fi percepută doar în legătură cu dezvoltarea anterioară a diferitelor tipuri de evenimente literare și istorice, o astfel de deschidere și inadecvare a operei sale permite sesizarea directă a specificității momentului, precum și a vieții reale și a influenței asupra mentalității contemporanilor a operelor a doi autori păgâni (Filosgrat, Hierocle). Cu cât legătura stabilită este mai detaliată, cu atât opera lui Eusebiu capătă mai multă înțelegere și semnificație.

Lucrarea s-a păstrat în șase manuscrise, dintre care primele trei datează din secolele X-XII. Cea mai veche copie a fost compilată la începutul secolului al X-lea pentru Aretha din Cezareea (Paris gr. 451). Editio princeps — Aldini. — Ven., 1501–1502 (împreună cu elogiul lui Filostrat). Aceasta este prima traducere în limba rusă, bazată pe publicația: Eusebe de Cesaree Contre Hierocles / Ed. M. Forrat, E. Places // Sources Chr6tiennes. — 1986. — Na 333. Referințele și citatele din Filostrat sunt date conform publicației: Philostratus. Vita Apollonii / Ed. F. Conybeare. — Oxford, 1916; cu utilizarea traducerii în limba rusă: Flavius Philostratus. Viața lui Apollonius din Tyana / Rabinovich E. G. - M.: Nauka, 1985.

Note

1. Vezi Posnov M. 9. Istoria Bisericii Creștine. - Bruxelles, 1964. - p. 54.

2. Presupunerea indignării în rândul evreilor care nu erau divizați între ei în anumite partide este, din punct de vedere al evenimentelor, improbabilă.

3. Vezi anexa la retipărire: Ranovich A. B. Surse primare privind istoria creștinismului timpuriu. Critici antici ai creștinismului. - M., 1990. - P. 460.

4. Pentru o analiză istorică mai detaliată, vezi Bolotov V. V. Prelegeri despre istoria Bisericii Antice. - Sankt Petersburg, 1907. - T. P.

5. P. Andriessen (Rech. de theol. anc. et med. — 1946. — P. 5. — 39) prezintă câteva argumente în favoarea identificării apologiei lui Quadratus cu „Epistola către Diognitus” anonimă.

6. Altaner V., Stiiiber A. Patrologie. Freib.; Bas.; Viena, 1980.

7. Însuși Tertullian credea că Tacitus a fost primul care a relatat despre venerarea capului de măgar de către evrei, dar, în realitate, această bârfă are o istorie mult mai veche.

8. 1 Petru 2:12.

9. Un astfel de fenomen nu era neobișnuit în rândul creștinilor. De exemplu, Clement din Alexandria (Stromata IV, 4, 17, 1) și Origen (Împotriva lui Celsus VIII, 65) s-au pronunțat împotriva unui astfel de zel excesiv.

10. Acestea includ Stromata lui Clement din Alexandria, Împotriva lui Celsus de Origen, Pregătirea Evangheliei și Dovada Evangheliei, precum și Împotriva lui Ierocle al lui Eusebiu de Cezareea, Tratamentul bolilor elene de către Teodoret, Adversus gentes al lui Arnobius, Institutionis de Matermicus profanarum a lui Fir, Institutionis divinarum, Religion, Firme errorus profanarum. Cărțile lui Chiril al Alexandriei împotriva lui Iulian.

11. Această poziție este exprimată cel mai clar în operele lui Tațian, Tertulian, Arnobius, Orosius și parțial în autorul „Epistolului către Dioppeggus”.

12. Vezi: Nickelsburg, GW E. Literatura evreiască între Biblie și Mișna. — Londra, 1981.

13. Vezi: Charlesworth J. H. Pseudepigrafele din Vechiul Testament. - Londra, 1985. - p. 777.

14. Având în vedere particularitățile situației și incertitudinea conceptului de creștini din acea vreme, se poate spune chiar că Iosif Flaviu, apărându-i pe evrei, a văzut creștini printre clienții săi. Cel puțin textul reconstituit al mărturiei sale este mai degrabă binevoitor decât precaut.

15. Iustin. Apol. 1:2; 27; 55; 68; Apol. 2:3; 12; 14; Tațian. Discurs către eleni 22–24; 33–34; Teof. Antioh. Către Autol. 3:4–6; 15; Atena. Cerere 2–3; 31–35; Min. Felix. 9 oct.; 28; 30–31; Tert. Apologet 7–9; 16; Către păgâni 1:7; 12; Apol. 2.

16. Aristide. Apol. 3 - 14; Justin. Apol. 1.5; 9; 25; 54; Apol. II, 5; Tațian. Discurs către El. 8 - 10; 19 - 21; 29; Către Diognet. 2; De monarh. 6; Feof. Antioh. K

Autol. 1.9 - 10; II, 1 - 8; Atena. Întrebat. 17 - 19; Min. Felix. Oct. 23 - 24; Tert. Apologet. 10 - 12; Către limbă; Apol. 13 - 14.

17. Iustin. Apol. I, 5; 44; 46; 59-60; Apol. II, 7-8; 10; 13; Tațian. Discurs către eleni. 1-3; 19; 25-26 (negare); De monarh. 1; Teof. Antioh. Către Autol. I, 14; II, 12; 37-38; III, 18-19; Atena. Petiție. 5-7; Min. Felix. Octombrie 19-20; 26; 34-35; Tert. Apologet. 46.

18. Iustin. Apol. II, 12; Dial. 2; Tațian. Discurs către eleni. 29; Teof. Antioh. Către Autol. I, 14.

19. Iustin. Apol. I, 14-16; 29-30; Apol. II, 6; Dial. 30; 76; 85; 96; 110; 121; Tațian. Discurs către eleni. 29; Teof. Antioh. Către Autol. I, 14; II, 8-9; 35; Tert. Apologet. 20; 23; 49-50.

20. Aristide. Apol.; Justin. Apol. I, 14; 20; 53-54; 58; Apol. II, 3; Tațian. Discurs către eleni. 35; Teof. Antioh/Către Autol. I, 2; 7; II, 38; III, 16, 26; Tert. Apologet. 1.

21. Aristide. ApOl. 1; Justin. Apol. 1.5 - 6; 10; 59; Apol. P, 5 - 6; Tațian. Discurs către El. 4 - 5; Feof. Antioh. K Autol. 1.5 - 6; II, 3; Atena. Întrebat. 15 - 16; 25; Min. Felix. 18 oct.; 33; Tert. Apologet. 26.

22. Iustin. Apol. I, 6; 13; 31-33; Apol. II, 6; Dial. 61-128; Tațian. Discurs către eleni. 5; 12-13; Teof. Antioh. Către Autol. II, 10; 15; 18; 22; 30; Atena. Cerere. 10; 12; 18; 24.

23. Iustin. Apol. I, 14; 28; 45; Apol. II, 7; Dial. 5-6; 141; Tațian. Discurs către eleni. 7-12; 15; Teof. Antioh. Către Autol. II, 18; 24; 27; Atena. Petiție. 24; Min. Felix. Oct. 36.

24. Iustin. Apol. I, 5; 14; 26; 56; 58; Apol. II, 5; Dial. 79; 88; 100; 124; Tațian. Discurs către eleni. 7-16; /Cu Diognet. 8-9; De monarh. 1; Teofor. Antioh. Către Autol. I, 10; II, 17; 19; 21; 23-24; Atena. Petiție. 23-24; 26-27; Min. Felix. 26-27 oct.; Tert. Despre martor. 3; Apologet. 22.

25. Aristide. Apol. 2; Justin. Apol. I, 5; 12-14; 23; 31-33; 42; 46; 58; 63; Apol. II, 8-10; Dial. 32-39; 45; 78; 84; 88; 99-100; 105; 126; 132; Tațian. Discurs către eleni, 21; Către Diognet, 7,9-10; Tert. Apologet. 21.

26. Aristide. Apol. 14; Justin. Apol. I, 53; Apol. P; Dial. 8 - 47; 137; Către Diognet. 3 - 4.

27. Iustin. Apol. I, 18-19; Tațian. Discurs către eleni. 6; Teof. Antioh. Către Autol. I, 13-14; Atena. Despre înviere. 2-3; Min. Felix. Oct. 34; Tert. Apol. 48.

28. Iustin. Apol. 1:8; 10; 18; 28; 44; 54; 57; Apol. 2:8; Dial. 120; 130; Tațian. Discurs către eleni. 6; 20; 25; Către Diognet. 10; Teof. Antioh. Către Autol. 1:7; 14; Atena. Cerere. 12.

29. Aristide. Apol. 15–17; Justin. Apol. I, 65 - 67; Dial. 14; 41; 43; 70; 117; Către Diognet. 5 - 6; Feof. Antioh. K Aetol. P, 16; Atena. Întrebat. 33; Tert. Apologet. 39.

30. Aristide. Apol. 15–17; Justin. Apol. I, 65 - 67; Dial. 14; 41; 43; 70; 117; Către Diognet. 5 - 6; Feof. Antioh. K Aetol. P, 16; Atena. Întrebat. 33; Tert. Apologet. 39.

31. Vezi, de exemplu: Ranovich A. B. Op. cit. — pp. 291 — 297.

32. Ign. Ant. Către Smirna. 4.

33. Platonul Tim. 29.

34. Plat. Leg. IV, 716a.

35. Platon Timotei 28 s; 41a.

36. Platon. Tim. 27c și următoarele; Polit. 269d.

37. Plat. Parm. 131a-133a etc.

38. Platon Phaedr. 245c.

39. Plat. Parm. 135 decenii și secundă.

40. Plat. Res pub. X, 617e.

41. Plat. Gorg. 523c - 524a; Apol. 41a.

42. De exemplu, Legea IV, 716a.

43. Practic, numele său a fost pur și simplu trecut sub tăcere sau au fost menționate unele dintre judecățile sale particulare, de exemplu, că, și în opinia sa, Dumnezeu este unul (Atenagora, 6).

44. De exemplu, fr. 53a (Diels-Kranz).

45. Aetii Placita I, 2 - 7 (Doxographi Graeci, ed. Diels).

46. De exemplu, Filolau, Lysis și Opsimus în Atenagora (Diels-Kranz, 15).

47. De exemplu, Thales, Anaximandru, Anaxagoras și Archelaus în Clement din Alexandria (Protr. V, 65).

48. Tert. Apol. 13-14; Tațian. 8-10; 19-2; Arist. 3-14; Athenag. Petition. 17-19; Theophilus. Către autori I, 9-10; II, 1-8.

49. Justin. Apol. 1,6,10,59; Apol. P, 6; That. 4 - 5; Feof. To Auto. P, 3; Aristide. 1; Min. Felix. 18.

50. Justin. Apol. 1,6,10,59; Apol. P, 6; That. 4 - 5; Feof. To Auto. P, 3; Aristide. 1; Min. Felix. 18.

51. Feof. Ant. I, 5-6, 13.

52. Teof. Furnică. P, 10; Atena. Petiţie. 4.

53. Atena. Petiţie. 25; Min. Felix. 18, 33; Tert. Apol. 26.

54. Iustin. Apol. I, 33, 46.

55. Iustin. Apol. I, 12-14.

56. Atena. Petiţie. 10, 12, 18, 24; Theoph. Furnică. II, 15, 18.

57. Iustin. Apol. I, 31, 42; Theoph. Furnică. II, 10, 22;

58. Iustin. Apol. I, 33, 46.

59. Iustin. Apol. I, 12-14.

60. Către Diognitus. 8–9.

61. Tațian, 6; Iustin, Apol. I, 18-19; Tert. Apol. 48.

62. Iustin. Apol. I, 23, 46, 58; Apol. II, 8, 10.

63. Iustin. Apol. I, 20; 46.

64. Justin. Apol. I, 33, 66; Apol. P, 6.

65. Către Diognitus. 8–9.

66. Tațian, 6; Iustin, Apol. I, 18-19; Tert. Apol. 48.

67. Justin. Apol. II, 7; Min. Felix. 36; Atena. Petiție. 24.

68. Tațian. 7-11.

69. Feof. Ant. I, 3 - 8.

70. Feof. Ant. P, 17.

71. Min. Felix. 26–27; Tert. Apol. 22; Athen. Petition. 27; Tatian. 7–12, 16.

72. Aici vedem una dintre liniile criticii lui Atenagora la adresa politeismului, adoptată în spiritul lui Euhemerus din Messenia, care și-a dezvoltat propriul tip de exegeză istorico-rațională a miturilor grecești, reducând zeii la oameni muritori, zeificați pentru meritele lor istorice sau din frică. Personajele menționate aici au fost într-adevăr identificate cu zeii din cultele locale. Identificarea Elenei cu mama ei Nemesis-Adrastia este atestată și în Pseudo-Clementine (Hom. V. 13), Agamemnon a fost identificat cu Zeus în Sparta (Lykophr. Alex. 335). Asocierea lui Philonoe Tyndaris cu Hecate-Oenodia nu se găsește nicăieri altundeva (lectura tt|v' EvoSiav este o conjectură a lui E. Schwartz; în manuscris acest loc se citește nesatisfăcător). Identificarea lui Erechteu cu Poseidon este indicată și de Lycophron (Alex. 158). Agravla și Pandrosus, fiicele lui Cecrops, erau venerate în Atena. M. Delcourt menționează identificarea lor cu Atena Pallas.

73. Această sintagmă este considerată de unii editori (Geffken, Ubaldi, Schödel) ca fiind o inserare ulterioară în text.

74. Aceste cuvinte indică terminus post quem: o scurtă perioadă de calm pașnic a durat din toamna anului 175 până la începutul anului 178.

75. Cerința ca condamnarea filosofilor să nu fie aplicată învățăturilor lor se găsește în prima apologie a lui Iustin Filosoful (IV, 8-9).

76. Acuzații similare sunt menționate de mulți apologeți (Justin, Tațian, Teofil al Antiohiei etc.). Deosebit de apropiată de formularea lui Atenagora este povestea păstrată de Eusebiu (N. E. V, 1, 14) despre martirii din Lyon, unde episcopul Pothinus a fost acuzat de sărbătorile lui Tieste și de amestecuri oedipiene.

77. Diagoras a fost considerat o imagine comună a unui ateu încă din vremea lui Aristofan (Aves. 1072; Nubes. 831).

78. În original - цт| 6v, adică ceea ce nu există este real.

79. Fragment din Euripide (Nauck., 900), cunoscut doar de la Atenagora. Cf.: „Fenicienele”, pp. 86-87.

80. Un fragment din Euripide (Nauck., 941), citat adesea de apologeți, cf. Clem. Alex. Protr. II, 25, 3; UP, 74, 1.

81. Atenagora folosește opoziția clasică dintre realitatea *ouoia* și numele *6vo|ia*, cf., de exemplu: Platon. Crat. 428e; Albin. Epitome. VI, 10.

82. Un fragment din Euripide (Nauck., 480) este citat de Plutarh (Amat. 13, 756 p.) ca referindu-se la tragedia Melanippus. Este citat și în lucrarea lui Pseudo-Justin Despre monarhie, 5.

83. Fragmentul atribuit lui Sofocle (Nauck., 1025) este posibil fals.

84. Fragment din Filolau (Diels-Kranz, 15. — p. 414), cunoscut doar din citatul de față din Atenagora.

85. Lysis și Opsimus sunt filosofi pitagoreici timpurii, despre care nu se știe aproape nimic (Diels-Kranz. - p. 420 și urm.).

86. Platon și Timotei 28c — un pasaj citat adesea de apologeți.

87. Plat. Tim. 41a. Traducerea reflectă interpretarea platonică a acestui fragment conținută în comentariul lui Proclus.

88. Doxa lui Aristotel, găsită numai la Athenagoras. Cf.: Die Is. Doxographi Graeci (Aetius. Placita. I, 7, 32). — P. 305.

89. Opiniile stoice sunt citate aici: Diels. Doxographi Graeci (Placita Aetii. 1,7,33). — P. 305 — 306. Tertulian citează acest pasaj, referindu-se la Zenon (Apolog. XXI). Etimologiile stoice ale numelor zeilor antici au fost folosite pe scară largă de apologeți în critica lor la adresa politeismului.

90. În această demonstrație se poate observa aplicarea metodei formale aristotelice, cf. Ps. — Arist. Meliss. Xenoph. Gorg. HI = Xenophanes A28 (Diels-Kranz).

91. Bapt 3:36; Isaia 44:6; Isaia 43:10-11.

92. Nu este un citat foarte precis din Isaia 46:1.

93. Am adoptat interpretarea lui Maran: &xpEia<;.

94. Proverbele lui Solomon (Proverbe 8:22).

95. Matei 5:44-45; cf. și Luca 6:27-28.

96. L. Barnard înțelege prin cuvântul Khbuos: vorbirea însăși. B. Pudron consideră că înseamnă „învățătură”. Noi am luat partea celui din urmă.

97. Aluzie la Romani 8:18.

98. Minos și Rhadamanthus, fiii lui Zeus, conform lui Platon (Gorg. 523c - 524a; Apol. 41a), judecă oamenii în Hades.

99. Isaia 22:13 (posibil prin 1 Corinteni 15-32). Cel mai probabil, aceasta se referă la epicurieni.

100. O expresie comună de la Homer (II, XIV, 231; XVI, 672; Od. XIII, 79). Este folosită și de Atenagora în tratatul său „Despre învierea morților” (XVI, 5).

101. Citat inexact din Matei 5:46 sau Luca 6:32-34.

102. Poate că aceasta se referă la obiceiul creștin timpuriu de a oferi miere și lapte după botez (cf. Ire n. Adv. Haer. II, 19, 8) ca simboluri ale Țării Promise.

103. Referire la scrisoarea apostolului Pavel (1 Timotei 2:8).

104. Not. P, IX, 499-501 (tradus de N. Gnedich). Posibil împrumutat prin Platon (Resp. 364d-e).

105. Regele cartaginez care s-a aruncat în foc după înfrângerea sa de la Siracuza. Statui de cult i-au fost ridicate în Cartagina și în coloniile cartagineze (Herod. VII, 167).

106. Imaginea olarului este, se pare, împrumutată din Vechiul Testament (Isaia 45:9). Aici Atenagora folosește tehnica alegoriei filozofice.

107. O expresie vagă, provenind aparent din învățăturile stoice (cf.: Diels. Doxographi… — p. 293).

108. O expresie împrumutată de la Apostolul Pavel (1 Timotei 6:16). Termenul ∫∫va|II£ pentru a descrie Divinitatea este folosit de Alcinous (Epitome. XIV, 7), dar vezi și: Matei 22:29; Marcu 12:24. Termenii ∫yaubOco și ∫xyuos sunt aparent de origine stoică, deși în literatura creștină timpurie primul termen era folosit în

sensul naturii divine în Hristos, iar al doilea este asociat în mod tradițional cu prologul Evangheliei a patra.

109. Vezi: Epistola Apostolului Pavel către Galateni (Tal 4:9).

110. Vezi: Diels. Doxographi… — p. 336. Deificarea aerului (eterului) este asociată cu învățăturile timpurii ale lui Aristotel (vezi: Diels. Doxographi… — p. 654).

111. Plat. Polit 269d.

112. Irod. P, 53.

113. Pentru o dezvoltare similară a temei, vezi Teofil al Antiohiei (Ad Aut. I, 10). Plasarea personajelor mitologice și a persoanelor istorice în același rând este interesantă. Savrius și Craton sunt cunoscuți doar din această mențiune.

114. Un fragment puternic deteriorat, pe care îl interpretăm conform conjecturii lui W.-F. Wilamowitz-Moellendorf (Pouderon. Op. ciL - P. 125).

115. În loc de citirea de mână tt|c; £Xaia<;, acceptăm conjectura lui Herrington xf|<;<Ша<;.

116. Ubaldi și Pudron consideră că această sintagmă este o inserare ulterioară.

117. Notă. P. XX, 131. Sensul literal al acestei expresii este: „Manifestarea zeilor în adevărata lor formă este greu de suportat.”

118. Elucidarea numelor era foarte răspândită în tradiția antică. Un exemplu clasic este etimologia lui Socrate din Cratilul lui Platon. Gramaticienii stoici au fost foarte activi în etimologie, iar neoplatonicienii au folosit-o și ei (vezi, de exemplu: Plot. Enn. V, 1).

119. Un citat inexact din Vechiul Testament (Proverbe 21:1). Pentru învățătura despre originea divină a puterii regale, vezi Apostolul Pavel (Romani 13:1-2).

120. Expresie homerică (II. XIV, 201, 302), citată de Platon (Crat. 402b).

121. Conform cronologiei împărtășite de majoritatea scriitorilor antici, Orfeu a trăit cu mult înaintea lui Homer și a fost contemporan cu Hercule și Tezeu. În ciuda faptului că tradiția iconografică creștină folosea imagini orfice (de exemplu, imaginea Bunului Păstor), o linie clară anti-orfică poate fi urmărită în apologetica creștină. Dacă Clement din Alexandria (Protr. I. 3.1) a vorbit despre filosofia orfică destul de tolerant și uneori chiar cu simpatie, la Atenagora găsim o

condamnare foarte vehementă a acesteia (cf.: Pred. XVII, 1; XVIII, 3-6; XX, 2-5; XXXXII, 1).

122. Note P. XIV. 246; cf. Plat. Crat 402b.

123. Fragment orfic Ns 57 (Kern.). Cf.: Hesiod. Theog. 207-210. Forma dual xioaofrnv în raport cu cei șapte fii ai lui Uranus este plasată aici, aparent, datorită credinței că dualis este un semn al vechimii textului. Numele „Titan” este derivat aici de la verbul „a se răzbuna” (xivojim).

124. Platonul Timotei 17d.

125. O referire la teoria stoică a distrugerii universale (ëkkbrsooc) și a eternei întoarceri la început (cf. Cit. De nat. deor. II, 46, 118).

126. „Identificarea lui Rhea și a Demetrei este o caracteristică a teologiei orfice. Vezi fragmentul Na 145 (Ket). Cuvintele *f\ $t]|if|Topo; t6v абтт)^ sunt excluse de majoritatea editorilor ca fiind ilizibile.”

127. Identificarea Aphilei cu Kore-Persefona este, de asemenea, orfică (Argon. Orph.

128. Interpretarea cuvintelor &яд tf|<; korT|<; ХеуоцЙУТ! este dificilă. Otgo a sugerat că termenul korts ar trebui înțeles în sensul de „elev”, referindu-se la epitetul Atenei „cu ochi de bufniță”. Pudron traduce kbrt] prin „virgină”, având în vedere identificarea Atenei cu Kore-Persefona, precum și virginitatea lui Pallas însăși. Am considerat posibil să acceptăm corectura din marginile lucrării din Paris. Graec. 451 (Kopoijq yevoji6vri - vezi ed. Goodspeed, p. 335, nota 3).

129. Fragment Ne 167 (Ket). Conform teologiei orfice, zeul bicorp Phanes era tatăl Echidnei (șarpele). Pentru Atenagora, Phanes, la fel ca fiica sa, era pe jumătate șarpe.

130. Mitul tradițional povestește că Zeus a înghițit-o pe Metis, pe care orficii o identificau cu Phanes; vezi fragmentul nr. 85, 167 (Kern).

131. Note P. IV, 23.

132. Nota II. IV, 24.

133. Nu P. ХХП, 168-169.

134. Notă p. XVI, 433–434.

135. Note II. XVI, 522.

136. Not. P. V, 376, vezi și: Heraclit. All. Horn. 30, 4.

137. L-am adăugat conform sensului, deoarece următorul citat din Odiseea (VIII, 308-309) este pronunțat de gura lui Hefaistos.

138. Adăugat și pentru claritatea contextului (de asemenea: Pouderon. Op. cit. — p. 143).

139. Notele B. V, 858.

140. Notă: p. XV, 605 (referitor la Hector).

141. Nu P. V, 31.

142. Note. Od. Vm, 296 - 298.

143. Nu P.I., 820 - 821.

144. Contradicția conținută în aceste cuvinte este imaginară, căci suferințele lui Hristos (яа&н) sunt posibile numai după întrupare, iar în aceasta se ascunde un mare mister (cf.: Ignat. Antioh. Ad Ephes. 7). Ar fi incorect să comparăm patimile lui Hristos cu „religia zeului suferind”, cultul lui Dionysos Zagreus sau Osiris. Cuvântul „dispensație” (oiKOVO(lia) este deja folosit de Aristide (Apol. XV).

145. Note P. XIV, 315-327 (traducere de N. Gnedich).

146. Citate din tragedia „Alcestis” de Euripide (1–2; 8–9).

147. Aceasta se referă la uciderea lui Hyacinth; vezi: Luc. Dial. deor. XVI, 1.

148. Sunt citate fragmente dintr-o tragedie necunoscută de Eschil (Nauck., fr. 350). Pentru o versiune mai completă, vezi: Plat. Resp. II, 283b, unde Thetis își jelește fiul Ahile.

149. Empedocles, fr. 6 (Diels-Kranz). Nestis este o zeitate siciliană (vezi: Diels-Kranz. — P. 312).

150. Atenagora folosește aici un sistem de corespondențe alternativ celui conținut în Pseudo-Plutarh [Aetius. Placita. I, 3, 20; Die Is. Doxographi… — P. 287] și care este, de asemenea, conținut în Diogenes Laërtius (VIII, 76).

151. Empedocles, fr. 17, versetele 18-20 (Diels-Kranz).

152. Un alt sistem de corespondențe este în mod clar de origine stoică, unde Zeus simbolizează apa, Hera – aerul, Poseidon – apa și Hades – pământul (vezi: Aetius. Placita. I, 3, 20; Diels. Doxographi… – p. 287).

153. Zeus este numit aerul dual (masculin și feminin) în tradiția orfică (vezi: Philodem. De piet… — P. 83, 16, 6 — 9; Diels. Op. cit. — P. 549). Identificarea lui Cronos cu Timpul (XpovoQ) este, de asemenea, caracteristică orfismului, dar această etimologie a fost folosită și de stoici (vezi: August. De civ. Dei. IV, 10). În ceea ce privește interpretarea lui Zeus ca anotimp, se poate presupune un fundal astrologic (Saturn și Jupiter).

154. Sursa acestei povești este, aparent, Plutarh (De Is. et Os. 18, 357f - 358b).

155. Această exclamație rituală este adesea citată de scriitorii creștini (vezi, de exemplu: Firm. Matern. De errore. II, 9; Theophil. Antioch. Ad. Aut. I, 9).

156. Desigur, coacerea strugurilor este reinterpretată într-un mod mistic: mitul nașterii pruncului Dionysos din coapsa lui Zeus după incinerarea Semelei (vezi, de exemplu: Prodicus apud Sextum Empiricum. Adv. Math. IX, 18).

157. Un caz similar este relatat, de exemplu, de Isidor din Sevilla (Etymol. XVI, 4, 1), explicând comportamentul miraculos al statuii prin acțiunea unui magnet (magnes).

158. Opinii ale lui Thales din Milet, citate de Pseudo-Plutarh: Aetius. Placita. I, 7, 11; I, 8, 2; Diels. Doxografi… — p. 301, 307.

159. Platon nu conține o astfel de schemă ierarhică în întregime (cf. Tim. 39e-41a; Epinomis 984d-985b), dar tradiția platonismului mediu i-a atribuit-o cu fermitate (Alcin. Epitome XX, 8; XIV, 7; XV, 1; Apul. De Platone. I, 11).

160. Platon. Tim. 40d — e. Este interesant că tradiția alexandriană (și anume Clem. Alex. Strom. V, 13, 84 — 85) a folosit aparent aceeași versiune a textului lui Platon (vezi: Pouderon. Op. cit — p. 158).

161. Această listă de atribute ale Divinității dezvăluie clar originea sa platonică, sau mai precis platonică medie: tb 6vtgx; dv, tb цоуофё^, tb ftyaGov (cu adevărat existent, consubstanțial, bun) (Alcin. X, 4). (Aetius. Placita. I, 7, 31) = Diels. Doxographi… — P. 304).

162. Platon. Epistola II, 321c. Acest text este adesea citat de apologeți (de exemplu, Iustin. I. Ap. LX,7).

163. Citim 5uv6|X£voq, conform conjecturii lui Gesner.

164. Platon. Plaedr. 246e.

165. Tradiția de a-l pune în contrast pe Zeusul superior cu Zeusul inferior datează din tradiția academică (Xenocrate): Plut. Plat Quaest. IX, 1, 1007 și urm. Această idee a fost dezvoltată pe scară largă de neoplatonici, care au împărțit Originea supremă în două niveluri (uneori numite nu chiar exact ipostaze): Unusul și Binele la Plotin, Soarele Inteligent și Soarele Inteligibil la Iulian etc.

166. Platonienii, stoicii și evemeriștii sunt înțeleși, respectiv.

167. Procesiunea, literal „revărsându-se” emanatio, iao^okx, era deja folosită de Atenagora în raport cu Persoana a Treia a Sfintei Treimi (Prefața X, 4). Acest termen nu este o inovație, ci este folosit deja în Cartea Înțelepciunii a lui Solomon din Vechiul Testament (Înțelepciunea 7: 26) yaueitsa… dyiov… an6(i(boia rfj<; toO Pautokratoroe; 56^t)<;. Cuvintele din paranteze sunt adăugate (de noi) conform sensului, iar înțelegerea fileocvistă este, desigur, exclusă pentru Atenagora.

168. Acest pasaj este citat de Metodie din Olimp în lucrarea sa Despre învierea morților (I, 37, 1-4). Cuvântul „adversar” (în original 4vti0eo?) este o traducere literală a cuvântului semitic satan (cf. 2 Tesaloniceni 2:4).

169. W. von Wilamowitz-Moellendorff restaurează această sintagmă dintr-un citat din Epifanie (vezi ed. Goodspeed, p. 344). Diviziunea dintre providența „comună” și cea „privată” datează, după toate probabilitățile, din platonismul mediu (vezi: Apul. De Platone. I, 12).

170. Conjectura semantică a lui Schwartz, care este urmată și de Pudron (p. 165).

171. Hesiod. Theogon. 27. Atenagora face referire la ideea creștină a înșelăciunii diavolului (cf.: Iustin. I. Ap. LTV; LXIV).

172. Identificarea „fiilor lui Dumnezeu” biblici (Gen. 6:4; vezi și Cartea lui Enoh 7:2-3) cu Giganții din mitologia greacă a fost făcută, se pare, în școala alexandriană (Origen C. Cels. IV, 92).

173. Euripide, fragmentul 91 (Nauck.), cunoscut doar de la Atenagora. Acest pasaj este extrem de greu lizibil în manuscris. Am urmat conjectura lui Montfaucon (ediția Orro, p. 134, nota 8); dintre cercetătorii moderni, E. Krehen (p. 63) este de această părere.

174. Fragment dintr-un tragedian necunoscut (Nauck., fr. 901), cunoscut doar de la Atenagora.

175. O opinie atribuită lui Aristotel (aparent pe baza lucrării „Despre părțile animalelor” A. I, 641b) de tradiția doxografică (vezi: Diels. Doxographi… — P. 592) și acceptată pe bază de credință de majoritatea apologeților (Tatian. Ad Graec. I; Iust. I. Ap. XXVIII, 4).

176. Euripide. Ciclopi. 332 - 333.

177. Adepții Reei (Cibele, Cybele) s-au supus castrării rituale (vezi, de exemplu: Caiull. LXIII; buret. De re. nat II, 601-643); preoții lui Artemis din Efes erau eunuci. Zeița Taurică se referă probabil la Artemis din Taurica (Euripid. Iphig. Taur. 1450 sq.). Ultima sintagmă este recunoscută de majoritatea cercetătorilor ca o glosă.

178. Preoții zeiței siriene Atargatis-Derceto, conform lui Apuleius (Matei VIII, 27-28), se biciuiau singuri cu curele de os.

179. Citat dintr-un tragic necunoscut (Nauck., fr. 455).

180. Nerilineus nu este menționat nicăieri altundeva. C. P. Jones (Filologie clasică — 1985. — LXXX. — P. 40 — 45) l-a identificat recent cu aristocratul din Alexandria-Troada, menționat în inscripția egipteană de la Kesgambulum (CIL. Suppl. 7071). Se pare că Alexandru este înțeles Alexandru din Abonotichus, cunoscut din dialogul lui Lucian „Alexandru sau profetul fals”. Proteus este filosoful cinic Peregrinus Proteus, descris și de Lucian în lucrarea sa „Despre moartea lui Peregrinus”, care s-a aruncat în foc la Jocurile Olimpice din 165.

181. Homer. Iliada. III, 39. Alexandru al lui Lucian era, potrivit satiristului samosatan, același seducător voluptuos ca și omonimul său epic (Lucian. Alex. 3, 42). O astfel de identificare retorică era tipică genului epistolar.

182. Herodot. P, 172.

183. „Scrisoarea către mama sa” menționată mai sus nu îi aparține de fapt lui Alexandru cel Mare, ci a fost scrisă de un adept al lui Euhemerus, Leon din Pella (vezi: Jacoby. F. Die Fragmente der Griechischen Historiker. — Bd. Ш. — S. 208 — 211).

184. Herodot. P, 144.

185. Herodot. P. 156.

186. Herodot. P, 41.

187. Observăm aici o anumită tensiuni: este posibil ca o interpretare similară a gândirii lui Herodot să aparțină și celui menționat anterior, Leon din Pella.

188. Herodot. P, 3.

189. Hermes a fost identificat cu zeul egiptean Thoth.

190. Nu se referă aici la celebrul autor al „Bibliotecii mitologice”, ci la mitograful din secolul al II-lea î.Hr. (vezi: Jacoby. F. Op. cit - Bd. II. - S. 1022 - 1128).

191. Herodot. P, 61.

192. Herodot. C, 170-171.

193. Herodot. P. 86.

194. Hesiod. Fragmentul 51 (Merkebach-Vest), cunoscut doar de la Atenagora.

195. Hesiod. Fragmentul 51 (Merkebach-Vest), cunoscut doar de la Atenagora.

196. Pindar. Pyth. Sh. 96-98; 1000-1057 (traducere de M. L. Gasparov).

197. Euripide. (Nauck., fir. 324).

198. Citate dintr-un autor necunoscut (Nauck., fr. 100,101). Ino, fiica lui Cadmus, s-a înecat împreună cu fiul ei cel mic, Melicertes, iar mai târziu amândoi au fost transformați în zeitățile mării Leucothea și Palemon (vezi: Homer. Odiseea. V, 333).

199. Un istoric grec care a trăit în secolul al V-lea sau al IV-lea. {Jacoby F. Op. cit — Bd III. — S. 420 —517).

200. Oracula Sibyllina. III, 108—113 (Geffcken). Platon o menționează pe Sibila însăși (Phaedr. 244b), dar, bineînțeles, nu și aceste versuri, care sunt în mod clar de origine ulterioară și, în plus, evreiască.

201. Cel mai mic fiu al împăratului Hadrian, Anginous, care s-a înecat în râul Nil, a fost venerat ca zeu în Egipt și în Mantineea.

202. Callim. Imn, ad Iovem 8–9.

203. Vezi capitolul III.

204. O comparație între persecuția nedreaptă a filozofilor celebri și persecuția creștinilor este o trăsătură caracteristică a literaturii apologetice din secolul al II-lea (vezi, de exemplu: Iust. I. Ap. V, 3; XLVI, 3; II Ap. VIII, 1; X, 5-8).

205. Thyestes a avut relații sexuale cu fiica sa Pelopia, împlinind oracolul lui Apollo: din căsătoria lor s-a născut Egist.

206. Matei 5:28.

207. Acest obicei creștin intim special, legat de apelul către Dumnezeu ca Tată comun (vezi, de exemplu: Aristid. Apol. XV; Iust. I. Apol. LXV), împreună cu ritul „sărutării Domnului" ar putea servi drept motiv pentru acuzații de „amestecare ilegală".

208. Această zicală, cunoscută doar de la Atenagora (agrafon 137. Resch), se pare că nu este fcvxoAji în sens strict, ci un fel de rețetă orală a bisericii timpurii (vezi: Pouderon. Op. cit — p. 196).

209. Pentru o discuție similară, vezi: Hermas Pastor. I, 1. (ed. R. Joly).

210. Matei 19:9; cf. Marcu 10:11.

211. Un proverb evident, necunoscut din alte surse.

212. Citat din apostolul Pavel (Romani 1:27).

213. Cf. expresia Apostolului Pavel (2 Timotei 2:24).

214. Dovezi importante despre componența socială a creștinilor. Sclavii au fost folosiți ca martori în procesele împotriva creștinilor (vezi: Iust. P. Ap. XII, 4).

215. Aceasta se referă la faimoasele lupte de gladiatori, care au fost ulterior condamnate în mod activ de Sfântul Ioan Gură de Aur și au dat loc curselor de cai în Bizanț.

216. Conform dreptului roman, nici avortul unui făt, nici abandonul copiilor nu constituiau infracțiune; în tradiția creștină, condamnarea unor practici precum crima este o temă tradițională (Iustin. I. Ap. XXVII, 1; XXIX, 1; Tertull. Apol. IX, 6 etc.).

217. Apocalipsa 20:13.

218. Aceste teme sunt dezvoltate separat în lucrarea lui Atenagora „Despre învierea morților" (vezi în special capitolele XIX; XX, 3 – XXI, 3).

219. Fundalul evident platonician al acestui raționament și incomprehensibilitatea sa ne îndeamnă să ne îndreptăm către interpretarea lui B. Poudron (pp. 208-209): „corpurile complexe sunt compuse în conformitate cu cele incorporeale (forme, idei sau calități) prin intermediul unor combinații de sensibile (elemente, calități materiale): sensibilele însele provin din inteligibile (forme sau idei). Aceasta implică faptul că corpurile sunt create în conformitate (a partir de) nu cu o formă ideală, ci cu elementele care au constituit-o anterior."

220. Apostolul Pavel. 1 Timotei 2:2. Această rugăciune se repetă și în litanie în timpul Sfintei Liturghii.

221. Vezi: Bidez J. Aretas de Cesaree editeur et scholiaste // Byzantion. - 1934. - V. 9. - P. 391 - 408.

222. Barnard L. W. Athenagoras. A. Studiu asupra apologeticii creștine din secolul al II-lea // Théologie historique. - Paris, 1972. - P. 14.

223. Pouderon B. Athenagore d'Athenes, Philosophe Chretien // Theologie historique. — Paris, 1989. — № 82; Barnard op. tit — p. 15; Mironositsky P. Athenagoras. —Kazan, 1894. — P. 38.

224. Athenag. De ressurr. XX, 2.

225. Philo Alex. De spec. Picior. 49; De Decal. 35, 175.

226. Foto. Biblie cod. 155.

227. Pouderon. op. cit. - P. 34.

228. Dio Cass. 71, 16.

229. Dio Cass. 71, 28.

230. Ipoteza „Asia Mică" s-a bazat în principal pe paralelismul cu faptele martirilor de la Lyon: cf.: Fund W. H. C. Martyrdom and Persecution in the Early Church. — Oxford, 1965. — P. 236.

231. În literatura rusă, interpretarea incorectă a acestui nume ca „Albin" a prins rădăcini; vezi: Albin. Manual de filosofie platonică. Platon. Dialoguri // Moștenirea filosofică. - Moscova, 1986. - Vol. 98. - Pp. 437-475.

232. Powell D. Atenagora și filosofii // Church Quarterly Review. - 1962. - V. 168. - P. 282 - 284.

233. Pouderon. op. cit - P. 212 - 214, 216 - 224.

234. Witt, R. E. Albinus și istoria platonismului mediu. - Cambr., 1937.

235. Compară: Cic. De Nat Deor. 2, 25, 65; Lucian. Jupp. — Trag. 41.

236. Barnard. op. cit - P. 181.

237. mMnaXdvof L. E. PatroLouga. — A0f|vai, 1930. — asX. 78 жеёЕ,.

238. Atena. Picior. ХШ; cf.: 1 Tim 2:8.

239. Pouderon. op. cit. — p. 347 — 351.

240. Existau două orașe numite Telmessos, unul în Caria și unul în Licia, ambele având un oracol al lui Apollo. La care dintre ele se referă aici este imposibil de spus cu certitudine.

241. Marsyas - un satir care a concurat cu Atena, care, drept pedeapsă pentru insolența sa, l-a jupuit; Olimp - un muzician frigian semilegendar.

242. Ciclopii erau asistenții zeului fierar Hefaistos.

243. Hellanicus din Lesbos (secolul al V-lea î.Hr.) - mitograf grec antic.

244. Aceasta nu se referă la istorica Atossa, soția lui Darius, ci la un conducător mitic.

245. Aristofan. Broaște. 92-93.

246. Cel mai probabil, o aluzie la vechea acuzație adusă sofiștilor că aceștia fac „cuvântul cel mai slab cel mai puternic”, adică o poziție mai slabă într-un proces mai puternică și invers.

247. Etica lui Aristotel, care credea că bunăstarea exterioară este necesară pentru fericire, a fost întotdeauna evaluată de creștini ca fiind puternic negativă.

248. Acest „prieten” nu trebuie înțeles ca fiind Aristotel însuși.

249. Aceasta se referă la uciderea lui Clitus.

250. Citat incorect din fr. 101 al lui Heraclit. În original: „M-am examinat pe mine însumi”.

251. Fondatorul școlii stoice, Zenon din Cition (335 - 263 î.Hr.), învăța că lumea piere periodic și renaște în așa-numitele „inflamații”, fiecare ciclu ulterior repetând exact pe cel precedent.

252. Acuzatorii lui Socrate.

253. Empedocle (secolul al V-lea î.Hr.), conform legendei, s-a aruncat în craterul Etnei pentru a-i face pe oameni să creadă că este numărat printre zei prin dispariția sa bruscă. Cu toate acestea, una dintre sandalele sale de cupru a fost aruncată, ceea ce i-a dat de gol planul.

254. Pherecydes (secolul al VI-lea î.Hr.) a fost considerat primul filosof care a propovăduit despre transmigrarea sufletelor (această învățătură a fost „moștenită” de Pitagora și Platon).

255. Cinicul Crates (secolul al IV-lea î.Hr.) a numit aceasta căsătoria sa cu Hipparchia, de asemenea o filosofă cinică.

256. Cf. Ioan 1:1.

257. Vezi nota 13.

258. Regii cretani care, după moarte, deveneau judecători în împărăția morților.

259. Cf. Faptele Apostolilor 17:18.

260. Iliada, 1, 599; Odiseea, 8, 326.

261. Vezi poemul 63 al lui Catullus.

262. Atalanta era o vânătoare care a organizat o cursă pentru pretendenții ei și i-a ucis pe cei care au pierdut. Meleager a reușit să se căsătorească cu ea întrecând-o în fugă cu ajutorul vicleniei.

263. După cum se știe, după moartea mamei sale, Metis, Atena a fost purtată de Zeus însuși în propriul său cap, de unde a ieșit complet înarmată.

264. Aceasta se referă la Persefona.

265. Orphica. Fr. 334.

266. În originalul Sakoots. Este vorba despre zodiac, al cărui nume provine de la cuvântul £d)8lov, adică „animal” (după care este numită constelația). Prin urmare, traducerea lui M. Whittaker „darea vieții” nu ni se pare corectă.

267. Un joc de cuvinte bazat pe faptul că în greacă „planetă” înseamnă „stea rătăcitoare”.

268. Adică Poseidon și Hades.

269. 6pto^ în greacă înseamnă „prepeliță”.

270. De fapt, constelația Strandul Berenicei a fost numită de astronomul de la curte, Conon, în onoarea întoarcerii în siguranță a regelui egiptean Ptolemeu al III-lea, soțul Berenicei, dintr-o campanie din timpul vieții sale.

271. Antinous, iubitul împăratului Hadrian, după moartea sa a fost, din ordinul acestuia, numărat printre zei.

272. Aceasta se referă la procedura de deificare a împăraților romani, când o persoană numită în prealabil mărturisea sub jurământ că l-a văzut pe defunct înălțându-se la cer de pe rugul funerar. Cf. Suetonius. August. 100.

273. Constelația a fost interpretată ca Hercule cu o bâtă ridicată, zdrobind cu genunchiul dragonul care păzea Grădina Hesperidelor.

274. Nu este clar despre cine este vorba: despre Clitemnestra, fiica lui Tyndaros, pe care Orestes a ucis-o de fapt, sau despre sora ei Elena, pe care, conform tragediei Orestes de Euripide, el a încercat doar să o omoare.

275. Cf. 1 Corinteni 7:21.

276. Compară cu: Coloseni 2:20 și Romani 6:10.

277. Grecii i-au atribuit lui Anacharsis diverse invenții și chiar l-au numărat printre cei șapte înțelepți.

278. O aluzie la oracolul lui Zeus din Dodona, care profețea prin foșnetul frunzelor unui stejar bătrân.

279. Cf. Gen 1,26-27.

280. Nu a mai rămas nimic din această lucrare.

281. Ps. 8:5; Evr. 2; 7, 9.

282. Locuitorii orașului Abdera erau faimoși pentru prostia lor. Cf. Martial. 10, 25, 4.

283. Democrit era considerat un discipol al legendarului înțelept persan Ostanes, căruia i-au fost atribuite ulterior un întreg corpus de tratate de magie și medicină.

284. Nu există o astfel de comparație în operele lui Justin care s-au păstrat.

285. Prin „filosofi” se înțeleg aici profesorii profesioniști de filosofie, care constituiau o corporație specială.

286. Un adept al lui Democrit, care a înfruntat cu mare curaj o execuție crudă din ordinul regelui cipriot Nicocreon (secolul al IV-lea î.Hr.).

287. O vagă aluzie la metodele prin care preotesele se aduceau în extaz. Având în vedere că Sibilele erau în general ținute la mare stimă de către creștini, este mai probabil să se refere la Pitia delfică.

288. Adică Hercule (cf.: Pausanias. IX, 27, 7).

289. Conform lui Eschil (Prometeu legat. 231-233), interpretarea corectă a viselor a fost una dintre binecuvântările pe care Prometeu le-a acordat oamenilor.

290. Prieten și adept al lui Epicur.

291. Aici Tatian nu atacă un actor anume, ci arta scenei.

292. Aristoxenus a fost un muzicolog de la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr., Antigenides a fost un flautist celebru de la începutul secolului al IV-lea.

293. Pelops (eponim al Peloponezului) a fost ucis de tatăl său, Tantalus, dar apoi înviat de zei.

294. Diagoras din Melos - un celebru poet ateu din secolul al V-lea î.Hr. Leo (sau Leontes, în jurul secolului al IV-lea î.Hr.) i-a înfățișat pe zeii egipteni ca regi zeificați. Apion - același Apion (secolul I d.Hr.), împotriva căruia atacurile asupra evreilor au scris Josephus Flavius un tratat special.

295. Comparați cu: Iliada, p. 212.

296. Părerile lui Anaxagora.

297. Un tip de silogism complex în care concluziile intermediare sunt omise. De la verbul oshreish - „a aduna laolaltă”.

298. Începutul calendarului olimpic a fost considerat în mod tradițional a fi anul 776 î.Hr.

299. Conform altor surse, Alcip (cf. Pliniu cel Bătrân. Istoria naturală, VII, 34). Eutychis este menționat și el acolo, posibil corespunzând lui Pantheus al Tatianei.

300. Soția lui Minos, care s-a împreunat cu un taur și a născut Minotaurul.

301. O sculptură a unui porc cu 30 de purcei, marcând locul primei debarcări a troienilor în Italia.

302. Un mimic din Siracuza (secolul al V-lea î.Hr.).

303. Hefesgion a fost un prieten apropiat al lui Alexandru cel Mare; această interpretare a relației lor este pe conștiința lui Tațian.

304. Autori ai unor manuale celebre despre arta iubirii.

305. Faimosul vers al lui Solon (fr. 22 după Diels).

306. Lacună în text.

307. Nici măcar nu se știe despre această lucrare dacă a fost scrisă vreodată.

308. „Asiria” pe vremea lui Tatian ar fi putut fi numele Siriei de Est și Mesopotamiei de Nord.

309. Geffcken J. Zwei griechische Apologeten. - Gottingen, 1907. - S. 106 - 107.

310. Kukula R. C. Was bedeuten die Namen»EXXr|Ve<; und Bapflapoi in der altchristlichen Apologetik / Festschrift fur Th. Gomperz. - Viena, 1902.

311. Folosim ediția: Tatian. Oratio ad graecos și Fragmente / Ed. M. Whittaker. — Oxford, 1982. De acum înainte, numerele dintre paranteze indică numerele capitolelor din această ediție.

312. Elze M. Taban und seine Theologie. - Goffingen, 1960. - S. 25.

313. Ibidem — S. 44.

314. Altaner V., Stuiber A. Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenvater. - Freiburg usw., 1978. - S. 71.

315. Înțelesul acestui cuvânt este interpretat în același mod și de Tatian și de dicționarul Lampe (Lampe GW H. A Patristic Greek Lexicon. — Oxford, 1961. sv).

316. Ar fi însă pripit să vedem aici retorică pură, întrucât Tațian cel mai probabil a respectat obiceiurile menționate de el însuși. Este suficient să spunem că Iustinian I a trebuit să lupte împotriva căsătoriilor nefirești zoroastriene care erau comune în regiunile de graniță ale Mesopotamiei (adică, exact acolo unde s-a născut Tațian) (vezi: Corpus Juris Civilis. - V. - 3. - Nov. CLIV).

317. În traducerea lui P. Preobrajenski „credință” (Părinții creștini timpurii ai Bisericii: Antologie. - Bruxelles, 1978. - p. 394).

318. Citat de: Kukula. Op. cit. - S. 359.

319. Vezi, de exemplu: Contreras S. A. Christian Views of Paganism //Aufstieg und Niedergang der Romischen Welt - Bd. P. - 23, 2. - 1980. - S. 992.

320. Lampe. Op. cit., sv.

321. Jones A. H. M. Orașul grecesc. - Oxford, 1940. - P. 37; Ehrenberg V. Ost und West Briinn usw. - 1935. - S. 30 - 35.

322. Schubart W. Die religiose Haltung des friihen Hellenismus // Der Alte Orient. - 1937. 35. 2; Herter H. Hellenismus und Hellenentum // Das Neue Bild der Antike. — Bd. I. - Lpz, 1942. - S. 334 - 353.

323. Rostovzef M. I. Istoria socială și economică a lumii elenistice. V. II. — Oxford, 1941. — P. 1057. Despre sensul social al termenului „eleni”, vezi și: Ranovich A. B. Elenismul și rolul său istoric. — M.; L., 1950. — P. 210; Zelyin K. K. Studii privind istoria relațiilor funciare în Egiptul elenistic din secolele II - I î.Hr. — M., 1960. — P. 363 — 364.

324. Fericitul Ieronim, vezi: Tațian. Oratio ad Graecos și Fragmente / Ed. M. Whittaker. - Oxford, 1982. - P. 82.

325. Preferăm în acest loc lectura editorilor cărții kov' f||iac;.

326. Elze M. Tayap und seine Theologie. — Göttingen, 1960.

327. Afinogenov D. E. Cui i se adresează scuzele lui Tatian? // Buletinul de Istorie Antică. - 1990. - Nr. 1. - P. 167 - 174.

328. Clem. Alex. Stromata 3, 12; 16/Ed. O. Stahlin. - V., 1958. - P. 548.

329. Cf. Efeseni 2:15.

330. Aici și mai departe - cf.: Isaia 44:9-20; Ieremia 10:3-5. Argumente similare împotriva idolatriei sunt prezentate în Epistola lui Ieremia.

331. Textul acestei propoziții este evident oarecum corupt. Există dezacorduri cu privire la anumite cuvinte, dar sensul său principal este destul de clar.

332. Grecii păgâni sacrificau cel mai adesea zeilor sângele și grăsimea („auk") animalelor; prin urmare, în literatura antică, aceste două cuvinte servesc adesea drept metaforă pentru sacrificiu.

333. Un loc corupt, unde există și multe interpretări, dar sensul este în general clar.

334. Psalmul 145:6.

335. În Vechiul Testament, jertfele erau prescrise direct de Dumnezeu, în primul rând ca mijloc de restabilire și menținere a relației dintre Dumnezeu și om, care fusese ruptă de păcat (cf. Geneza 4:3-5). Creștinismul a respins jertfele nu pentru că ar fi fost lipsite de sens de la bun început, ci pentru că jertfa ispășitoare a lui Hristos a îndeplinit o dată pentru totdeauna ceea ce s-a realizat doar parțial și temporar în jertfele Vechiului Testament. Se pare că autorul nu se ceartă atât cu legea Vechiului Testament, cât cu o astfel de înțelegere a acesteia, în care latura externă a riturilor le ascunde sensul intern, iar riturile în sine devin, ca să spunem așa, împlinirea anumitor îndatoriri în raport cu Dumnezeu. Și profeții Vechiului Testament au vorbit despre acest lucru - de exemplu, Isaia 1:10-18. Din păcate, nu numai evreii, ci și creștinii au cedat și continuă să cedeze ispitei de a vedea în viața spirituală doar o „sărbătoare obligatorie a cultului".

336. Restricțiile alimentare la care respectă evreii se bazează tocmai pe lege - Deut 14:3-21 etc. Noul Testament a proclamat primatul purității interne asupra purității rituale și a deschis o libertate care nu mai fusese văzută până atunci. Este caracteristic faptul că în viziunea pe care a avut-o Petru (Faptele Apostolilor 10:9-16), acest lucru a fost arătat tocmai prin exemplul animalelor „necurate".

337. Porunca a patra (Exod 20:8) impune respectarea Sabatului. În iudaism, această poruncă generală de a „ține ziua Sabatului strălucitoare" s-a transformat într-un sistem de reguli care a ajuns la punctul absurdității. Desigur, acestea nu interziceau în mod direct „a face vreun bine", dar în practică acesta era adesea cazul. Dezacordurile cu privire la Sabat sunt una dintre principalele contradicții dintre Iisus Hristos și conducătorii iudaismului, așa cum este indicat în Evanghelie.

338. În Cartea Genezei (Gen 17, 11-14, 23-27), circumcizia este într-adevăr numită „semnul Legământului”, dar ironia autorului nu este îndreptată împotriva circumciziei ca atare, ci împotriva celor care considerau că apartenența lor, prin circumcizie, la poporul ales este autosuficientă – și în aceasta el face ecou profeților Vechiului Testament (de exemplu, Ier 4, 4; 6, 10; 9, 23-26) și autorilor Noului Testament (de exemplu, Romani 4, 9-13).

339. Calendarul religios evreiesc este determinat de Vechiul Testament (de exemplu, Deut 16:1-17) și este direct legat de calendarul religios creștin. În focul controversei, autorul respinge orice posibilitate ca un credincios să facă distincția între zilele triste și cele vesele. Se pare că Pavel, în Epistola sa către Romani (Romani 14:5-6), îndeamnă la moderație atât susținătorii acestui punct de vedere extrem, cât și adversarii acestora, legând chestiunea calendarului de chestiunea restricțiilor alimentare.

340. Cf. Gal 1,12.

341. Cf.: Evrei 11:13. În societatea antică, cetățenia unui anumit oraș impunea obligații speciale proprietarului său și îi deschidea largi oportunități.

342. Literal, „au o masă comună, dar nu un pat” - același cuvânt koivt|v este folosit de două ori. Traducerea se bazează pe conjectura Kokqv („au o masă comună, dar nu un pat”) - adversarii creștinilor îi acuzau adesea că comit orgii nestăpânite. Vorbind despre o masă comună, autorul face aluzie clară la Euharistie, pe care primii apologeți o descriau de obicei în termenii cei mai generali, văzând în ea un mister ce nu ar trebui dezvăluit pe deplin „celor din afară”.

343. 2 Corinteni 10:3; Romani 8:12.

344. Filipeni 3:20.

345. Cf. Petru 2:13; Romani 13:1; Tit 3:1.

346. Cf. antiteze similare din 1 Corinteni 4:10-13 și 2 Corinteni 6:9-10.

347. Aici și mai departe, autorul prezintă o antinomie care a fost foarte importantă pentru Biserica primară: creștinismul este opus lumii și, în același timp, necesar acesteia; datoria creștinilor este să mântuiască lumea, rămânând în același timp „în lume, dar nu din lume”.

348. Cf. Ioan 17:11–16.

349. Cf. Galateni 5:17.

350. Comparați: Ioan 15:18-19; 1 Ioan 3:13.

351. Compară cu: Matei 5:44; Luca 6:27.

352. Aici ideea creștină (2 Petru 1:13; 1 Corinteni 15:20) este îmbrăcată într-o formă apropiată de filosofia platonică - cf.: Fedru 82b.

353. Această afirmație sună ciudat pentru o persoană modernă, dar era un „loc comun" al culturii antice: abstinența și simplitatea în mâncare și băutură este o virtute incontestabilă, este una dintre calitățile unei persoane exemplare.

354. Vezi Ioan 14:6.

355. Avem deja o cristologie destul de dezvoltată. Autorul nu-l numește pur și simplu pe Iisus Hristos Dumnezeu, Creator și Rege, ci se străduiește să descrie în limbaj poetic rolul Său în univers de la crearea lumii până în zilele noastre, considerând aceasta una dintre cele mai importante prevederi ale credinței creștine.

356. Psalmul 103/104:9.

357. Cuvântul 0T0i%eia poate fi tradus în acest context și prin „semne ale Zodiacului", dar cel mai probabil este folosit aici pentru a desemna toate elementele constitutive ale universului.

358. Vezi Ioan 3:17.

359. Aici, manuscrisul conține o lacună, pe care copistul o notează chiar și pe margini. Se pare că pasajul lipsă era despre cum speranța celei de-a doua veniri le dă creștinilor puterea de a îndura persecuția și execuția.

360. Cuvântul xapouoia poate desemna a doua venire și, în același timp, prezența constantă a lui Dumnezeu, deja realizată în viața creștinilor.

361. Mai departe, într-o formă oarecum vulgarizată, sunt prezentate ideile primilor filozofi greci, care au căutat să explice structura materială a lumii și au proclamat adesea unul dintre elementele sale constitutive ca fiind principalul în univers (Heraclit considera focul ca fiind acesta, Thales - apa, Anaximene - aerul etc.). Desigur, ei erau departe de a zeifica aceste elemente ale universului, dar este posibil ca învățătura lor să fi fost supusă unei astfel de distorsiuni în rândul oamenilor de rând.

362. Luca 10:22; Ioan 1:18.

363. Cf.: Mt 19,17.

364. Compară cu: Matei 3:17; 17:5.

365. Comparați: Efeseni 3:9; Galateni 4:4-5.

366. Cf. Romani 8:32.

367. Vezi Tit 3:3.

368. „Dreptatea prezentă” este o conjectură; în manuscris există un „motiv al dreptății” de neînțeles.

369. Vezi Ioan 3:5.

370. Cf. Gal 4,4.

371. Isaia 53:4, 11.

372. Cf. Romani 8:32.

373. 1 Petru 3:18.

374. Romani 5:17-19.

375. Cf.: Mt 6:25. Menționarea îmbrăcămintei și a hranei este oarecum scoasă din context și ar putea fi o inserare ulterioară, un fel de comentariu al unui editor pios.

376. Un loc în ruine; există mai multe reconstituiri, dar sensul general este clar.

377. Cuvântul rusesc „conștiință” traduce aici cuvântul grecesc care are multe alte înțelesuri, inclusiv „Cuvântul lui Dumnezeu”.

378. Vezi Ioan 3:16.

379. Efeseni 5:1.

380. Cf. Gal. 6,2.

381. Copistul observă că aici manuscrisul conține o lacună. Textul Epistolei se termină aici; capitolele 11–12 constituie un fragment de origine necunoscută (vezi articolul introductiv).

382. Printr-o altă citire a textului manuscris, este posibilă traducerea: „dintre cei care au găsit adevărata învățătură și s-au născut din Cuvânt...”

383. Aceasta se referă la poporul lui Israel.

384. Cf. Ioan 1:1.

385. Aici, ca și în multe alte lucrări ale literaturii creștine timpurii, toți membrii credincioși ai comunității creștine sunt numiți sfinți, și nu doar cei care au reușit în evlavia personală.

386. Cf. Romani 1:4.

387. „Jurăminte” (brkga) este o conjectură; în manuscris scrie „limite” (brgo), care apare mai târziu în text și a fost aparent repetat din greșeală.

388. Cf. Isaia 52,15; 64,4; Sir 1,10; 1 Cor 2,9.

389. Pomul este o imagine neobișnuit de complexă în capitolul 12. Folosind exemplul a doi pomi din paradis, autorul discută despre relația dintre cunoaștere și viață; cei care Îl iubesc cu adevărat pe Dumnezeu trebuie să devină „pomi atotroditori”, devenind astfel asemenea lui Isus Hristos, pomul care le aduce oamenilor roadele pe care le doresc.

390. Gen 2:15-17 și urm.

391. Un loc cu o sintaxă destul de confuză, unde sunt posibile și alte interpretări. Literal: „... fără adevărul rețetei pentru viață, cunoaștere pregătită”.

392. 1 Corinteni 8:7.

393. Această expresie poate fi înțeleasă în diferite moduri: „Ei cred în Fecioară”, „Ceva este încredințat Fecioarei” etc. De asemenea, este posibil ca cuvântul „fecioară” să se refere la Eva: „Eva nu este coruptă, ci rămâne, așa cum credem noi, fecioară”. În orice caz, aici o punem în contrast pe Eva, prin care păcatul și moartea au intrat în lume, și pe Fecioara Maria, prin care Mântuirea și Viața au intrat în lume - unul dintre motivele constante ale literaturii creștine.

394. Un loc stricat; pe lângă „termenii” (kshrЫ) conjecturali acceptați aici, există și alții: „dansuri” (%opov), „loturi” (kX–iipoi) etc.

395. Spicilegium Syriacum / Ed. W. Cureton. — L., 1855. — P. 22 — 31. Mai departe în text, paginile acestei ediții sunt indicate între paranteze (paginație siriacă).

396. Ulbrich Th. Die pseudomelitonische Apologie // Kirchengeschichtliche Abhandlungen 4. - Breslau, 1906. - S. 69 - 148

397. Ibidem, p. 132-133.

398. Ibidem — S. 140.

399. Vezi: Meshcherskaya E. N. Legenda lui Avgar - un monument literar timpuriu. - M., 1984.

400. Ulbrich. op. cit. — S. 137 — 138.

401. Ibidem — p. 128.

402. Haase F. Altchristliche Kirchengeschichte nach orientalische Quellen. - Leipzig, 1925. - S. 85 - 86.

403. Haase. op. ciL - S. 133 - 134

404. Bardesanes. Liber iegum regionum/Ed. P. Nau // Patrologia Syriaea. - I, 2. - Paris, 1907. - P. 603 - 604.

405. Pentru o justificare convingătoare a primului punct de vedere, vezi: Meshcherskaya E.N. Op.

406. Frankfort N. Regalitatea și zeii. - Chicago, 1948. - p. 237 - 238.

407. Ibidem — p. 295.

408. Ibidem — p. 302 — 306.

409. Nu este posibil să se stabilească identitatea destinatarului. Este foarte posibil să fie un așa-numit destinatar retoric, cum ar fi, de exemplu, Autolycus în Teofil din Angioli.

410. Atitudinea respectuoasă a lui Eusebiu față de Origen este bine cunoscută. Lucrarea acestuia din urmă „Împotriva lui Celsus” a fost finalizată în 248. Cu toate acestea, este practic imposibil să se observe vreo urmă a influenței directe a lui Origen asupra lui Eusebiu în această lucrare.

411. Opera „Cuvântul adevărat” a fost scrisă de Kells în jurul anului 176 î.Hr.

412. Eusebiu vrea să spună că doar Hierocles a preluat dezvoltarea sistematică a acestei comparații. Despre predecesorii săi, vezi, de exemplu: Porfirie. Împotriva creștinilor, fr. 63 (Ed. A. von Harnack. Berlin, 1916).

413. Pentru a exprima acest sens, Eusebiu dă preferință cuvintelor *Yoiyreia* și *yol<;*, a tsauos; și *tsaue!*, pe care le folosește aproape exclusiv pentru a-i denumi pe magicienii babilonieni la care Apollonius a fost oaspete. Pentru Filostrat, aceste cuvinte au un sens aproape identic. Este caracteristic faptul că Eusebiu, citând din „Laudă”, schimbă *tsauos;* în *ubtc* (V. A. 1, 2 - PI 11) și, de asemenea, atunci când enumeră miracolele săvârșite de Apollonius, în loc de *iicrreipa*, pe care le-a învățat de la brahmani, folosește *yoctoa* (PI 25) - evident cu scopul de a clarifica și agrava vinovăția lui Apollonius.

414. Într-un fragment din Pindar, folosit de Origen (C. Celsum. III, 26), dar și de Herodot (Hist. IV, 14-15), se păstrează povestea morții și dispariției miraculoase a lui Arisgeu din Proconnes și a apariției sale ulterioare la Metapontum, unde stabilește cultul lui Apollo, care este amestecat cu propriul său cult.

415. Chiar și în timpul vieții lui Eusebiu, în Aegae din Cilicia, așa cum se pare că și în alte orașe, exista un cult al lui Apollonius. Eusebiu nu face nicio referință sau mențiune despre acest lucru în opera sa.

416. Acuzația de „frivolitate” (koofbtts?) este una dintre principalele acuzații aduse de Hierocles creștinilor. Eusebiu revine asupra ei de patru ori (P. I. 4 – la începutul și la sfârșitul capitolului; 17, 20).

417. fiamXeicov 'emotoWov - vezi: Phil. V. A. 1, 12. Toate dovezile despre el datează de la Philosgratus - că a scris o carte despre primii ani ai lui Apollonius și că în Heraclea Pontica l-a ascultat pe retorul pitagoreic Euxenus (V. A. 1, 7). Vezi și: RE. Maximus (36).

418. În capitolul 3 al primei cărți, Philosgratus relatează că un anume Damid, care a trăit odinioară în anticul Ninus, avfjp обк Oooq>o<; („un om foarte înțelept”), a colaborat cu Apollonius în filosofie și i-a întocmit biografia și că una dintre rudele lui Damid a introdus-o pe împărătesa Iulia Domna în aceste memorii încă necunoscute. Philosgratus a fost însărcinat să le revizuiască și să se asigure de publicarea lor. Autorul „VA” insistă astfel asupra fiabilității surselor sale. Cu toate acestea, este cel mai probabil ca memoriile lui Damid să fie false (Meyer E. Apollonios von Tuana und die Biographie des Philostratus // Hermes. - 1917. - Nr. 52. - S. 271 - 324), iar personalitatea este fictivă (Speyer W. Zum Zum Christ bei Apollon und. und Hristos - 1974. - V. 17. - S. 47 - 68).

419. Această propoziție epuizează toate citatele complete extrase din pamfletul lui Hierocle și folosite de Eusebiu în opera sa.

420. Dacă *kati; Kaipdv* este înțeles ca „acum”, „în momentul prezent”, atunci se pare că se presupune că Eusebiu are în vedere persecuțiile actuale, la care a fost martor, și pe August Galerius, care a murit la Nicomedia de cancer în 311 și căruia în „Istoria sa ecleziastică” (VII, 16) îi atribuie responsabilitatea pentru persecuția creștinilor. Dacă, însă, *kati; Kaipov* este înțeles ca „uneori”, „uneori”, atunci aluzia lui Eusebiu poate fi atribuită unor împărați persecutori precum Decius (d. 251) sau Valerian, a căror captivitate în Persia a marcat începutul a patruzeci de ani de pace pentru creștini (vezi: Barnes T. D. Sossianus Hierocles and the Antecedents of the Great Persecution. — Harvard Studies in Cl. Phil. — 1976. — Nr. 80. — P. 241).

421. O indicație găsită și în capitolul 20 din „P. I.” Eusebiu se pare că are în vedere a doua numire a lui Hierocle. Conform lui Barnes (Barnes. Op. cit. - P. 245), cele două indicații ale lui Eusebiu (P. I. 4, 20) nu se pot referi la funcția de guvernator, pentru care Eusebiu folosește termeni complet diferiți într-o altă lucrare. Această presupunere este în concordanță cu faptul că Hierocle a fost vicar al diecezei în care a trăit Eusebiu, lucru pe care îl amintește.

422. O expresie împrumutată din fabula lui Esop (vezi: Esope. Fabule / ed. et trad., par E. Chambry. - Paris, 1960. - Fabula 267.

423. Pentru o analiză detaliată a acestui capitol, vezi: Kertsch M. Tradizionelle Rhetoric and Philosophy in Eusebius' Antirrhetikos gegen Hierokles // Vigiliae Christianae. - 1980. - Ns 34. - P. 145 - 171.

424. Vezi: Platon. Norm. IV, 715E.

425. Compară: Philo Alex. De somnis. I, 207.

426. O expresie homerică comună, cf. Hom. II. XV, 19-20 (8ea[io; v (T)Xa…a[pp7)XTOv). Cf. de asemenea: Philo Alex. De confuz. lingu. 166 și alias.

427. Compară: Philo Alex. De opificio mundi. 143 și alias.

428. Compară: Philo Alex. Quod detenus… 151 et alias.

429. Cp. Ps. — Aristot. De mundo. 1,391A; de asemenea Corp Hermet. X, 25.

430. În același sens, Filon (De migr. Abrahami. 171) sfătuiește că este mai bine „să rămâi pe pământ și să târăști această existență muritoare, stagnând în

eroare constantă, așa cum fac majoritatea oamenilor, decât să te urci cu aroganță la cer și apoi să cazi din nou, așa cum se întâmplă cu mulți impostori (sofiști)”.

431. M. Kertsch consideră că vorbim despre conceptul de 0ею<; 4vf|p — un mediator între Dumnezeu și oameni, care este înzestrat cu puteri speciale de la Dumnezeu. Atât autorii creștini, cât și cei păgâni sunt de acord că medierea este o chestiune a preoției, iar pentru o persoană obișnuită este o ocupație nesigură (vezi: Philo Alex. De opif. mundi. 147; Iulian. Ep. ad sac.; Ioannes Chrys. XXП hom ad 1 Cor. 185; Greg. Naz. Or. 2,91). Pentru mai multe informații despre acest concept, vezi: Volker W. Fortschritt und Vollendung bei Philo von Alexandrien. — Leip., 1939.

432. Verbul *ouyKaTiEvai* exprimă singura modalitate, conform ideilor creștine, de comunicare între o zeitate și un om. Gândirea păgână nega însăși posibilitatea acestui lucru. Vezi: Platon. Symp. 203A; Plut. Numa. 4, 6; Romulus. 28, 7.

433. Compară: Origen. Contra Cels. IV, 12; Ioan. Hrisost. XXП hom ad I Cor. 3.

434. Platon. Timotei 29D.

435. Ca o altă caracteristică a „soțului divin”. Poate că în acest caz Eusebiu se referă la apostoli.

436. Cf.: poftă. I Apol. 10.

437. Comparați cu: Greg. Naz. Or. 21, 2.

438. d%M>v (întunericul) de deasupra acestui ochi, care îi întunecă vederea și îi stinge lumina inerentă. Această deficiență este înlăturată, ca un doctor, prin texvit6<; Khbuos,.

439. Cf. Philo. De sobriet, 62, unde se spune că Dumnezeu trebuie să trăiască în fiecare suflet perfect purificat; vezi și: De opif. mundi. 137.

440. Practica religioasă a păgânismului includea și cultul luminii soarelui, cf. Clem. Alex. Protr. XII, 119, 3; Ioannes Chrys. De sacerd. VI, 2.

441. Aceasta se referă la idoli păgâni.

442. Philostr. V. A. I, 4.

443. O zeitate marină, care deja în antichitate a devenit subiectul unor interpretări alegorice, de exemplu printre stoici, care vedeau în ea o alegorie a materiei. Vezi: Dicționar mitologic. - M., 1990. - P. 444.

444. Odiseea 4, 365 și 455.

445. Despre visele profetice și profețiile care anunță tatălui nașterea unui mare om: despre Platon — Olymp. Vita Plat. 1, 105; Diog. Laert. III, 1; despre Pitagora — Jambl. V. Pyth. 5; mai rar — care anunță mamei: despre Alexandru — Ps. — Callist. 1, 4, 8.

446. Phil. V. A. I, 5.

447. Ibidem, I, 19.

448. Ibidem, p. 9; 10.

449. Ibidem, W, p. 38.

450. Ibidem, VIII, 31.

451. Ibid. I, 2. Filosoful vorbește doar despre Pitagora. Empedocle și Platon sunt menționați într-un alt context.

452. Ibidem, I, 7.

453. Ibidem, I, 7.

454. Ibidem, I, 7.

455. Ibidem, I, 7.

456. Ibidem, I, 20.

457. Ibidem, IV, 3; 4.

458. Ibidem, I, 22.

459. Ibidem, I, 21–40.

460. Ibid. I, 26. Coniectura cu privire la motivul pentru care Apollonius i-a interzis lui Damid să meargă cu el aparține lui Eusebiu.

461. Ibidem, p. 32.

462. Ibidem, I, 7.

463. Ibidem, I, 19.

464. Ibidem, I, 4.

465. Ibidem, I, 7; 8.

466. Ibidem, I, 9.

467. Ibidem, I, 10.

468. Ibidem, I, 12.

469. Ibidem, I, 13.

470. Ibidem, I, 14.

471. Creatură demonică din anturajul Hecatei.

472. Ibidem, p. 4.

473. Ibid. II, 6-7. În Filostrat, Apollonius și tovarășii săi nu acceptă totuși „masacrul” care le este dat și, prin cuvintele sale, mai degrabă îi mustră decât le dă permisiunea.

474. Ibidem, p. 26.

475. Irod. I, 47.

476. Phil. V. A. P., 27.

477. Ibidem, p. 29.

478. Ibidem, p. 29–32.

479. Ibidem, p. 39.

480. Aceasta se referă la romanul lui Antoniu Diogene, al cărui titlu este menționat de Porfirie (V. Pyth. 10). Conținutul este discutat de Fotie (cod. 166).

481. Phil. V. A. III, 3, unde o femeie este înfățișată cu pielea neagră de la cap până la piept și albă de la piept până la picioare.

482. Ibidem. III, 4.

483. Platon. Răspuns 359C.

484. Phil. V. A. III, 6–8.

485. Ibidem, III, 14.

486. Ibidem, III, 16.

487. Ibidem. III, 16.

488. Ibidem. III, 17.

489. Ibidem, III, 27.

490. Ibidem, III, 26–32.

491. Ibidem, III, 18.

492. Ibid. III, 32. Eusebiu menționează două episoade separate de treisprezece capitole, ca și cum s-ar fi succedat.

493. Ibidem, III, 19.

494. Ibidem, III, 23–24.

495. Ibidem, III, 45–46.

496. Ibidem, III, 15.

497. Note Odiseea 5, 62.

498. Doctor în Filosofie V. A. Sh, 15 ani.

499. Ibidem, III, 39.

500. Ibidem, III, 41.

501. Ibidem, V, 12.

502. Ibidem, III, 54.

503. Ibidem, IV, 1.

504. Ibidem, IV, 3.

505. Ibidem, IV, 4.

506. Ibidem. VIH, 7.

507. Ibidem, IV, 10.

508. Ibidem, VIII, 7.

509. Aceasta este așa-numita teorie „miasmatică”, pe care Eusebiu o expune în detaliu. Vezi: Collection hippocratique (Nature de l'homme, 9 și Ilspi Ouoifiw, 5,6, 15); Galien (flepi 6ia<popd>v nupei&v, 1,6).

510. Phil. VA IV, 16.

511. Aceasta se referă la versiunea ulterioară a mitului, în care Polyxena, fiica lui Priam, a cauzat moartea lui Ahile. Vezi: Hyg. Fab. 110.

512. În Filosofie, întrebarea lui Apollonius este mai puțin absurdă - f| 'EXsvn i? Tpoiav fjXBev f\ *Оцт|ро<; ISo&v (жобинобш та&та) („A ajuns Elena în Troia sau poate a inventat-o Homer?”) - mai ales că Ahile relatează că, de fapt, Elena nu era în Troia.

513. Diverse legi adoptate înainte și în timpul lui Apollonius condamnă magicienii și astrologii. Începând cu anul 33 î.Hr., odată cu triumviratul format din Octavian, Antoniu și Legiades, a intrat în vigoare o lege care interzicea magicienii și astrologii, lege executată de edilul Agrippa (Dion Cos. 49, 43). Augustus a reînnoit-o în 11 î.Hr. (Ibid. 56, 25), la fel ca Hiberius în 16 î.Hr. (Tacitus. Ann. 2, 32), Claudius în 52 î.Hr. (Ibid. 12, 52) și Vitellius în 69 î.Hr. (Tacitus. Hist. 2, 62).

514. Note. Odisee. Și 24 de cuvinte.

515. Phil.VA TV, 16.

516. Ibidem, IV, 13.

517. Ibidem, IV, 16.

518. Ibidem, IV, 45.

519. Eufrat a fost un predicator stoic. Născut în anii '30 d.Hr. în Siria sau Egipt, a trăit la Roma, s-a distins prin elocvența sa extraordinară; a murit în 118, după ce a luat otravă pentru a preveni infirmitatea bătrâneții. Disputa dintre Apollonius și

Eufrat este demnă de încredere din punct de vedere istoric. Vezi: Amim, art. Eufrat (4) //RE. - Bd. Vtyl. - Stuttg., 1907. - Col. 1216.

520. Phil. VA IV, 18. Numai că la început preotul nu i-a permis lui Apollonius să fie inițiat în sacrament, dar apoi el însuși a refuzat-o, spunând că o va face altă dată și chiar l-a numit pe preotul care îl va inița.

521. Ibidem, IV, 39.

522. Ibidem, V, 12.

523. „Înțelepții goi" - încă din vremea lui Xenofon și Herodot, numele castei indiene a brahmanilor, a căror viață ascetică a servit drept exemplu moral în Grecia elenistică.

524. Ibid. VI, 11. În Philostratus - oi... Oeioi me eloi... („sunt dumnezeiești")… În Eusebiu - oi Oeoi („zei").

525. Ibidem, Vn, 32.

526. Ibidem, V, 21.

527. Ibidem, V, 28.

528. Dio Chrysostom (secolele I – II d.Hr.) – sofist, prieten al lui Nerva și Traian, stoic în viziunea sa asupra lumii. Vezi: Der kleine Pauly. – Bd. P. – Stutt, 1967. – Col. 60–61.

529. Phil. VA V, 29.

530. Ibidem, vm., 7.

531. Ibidem, VI, 11.

532. Pigmeii sunt un trib de pitici care trăiesc în sudul Egiptului (Hecat. Fragm. hist graec. I, 328) sau în Asia Mică (Plin., Nat. hist V, 109).

533. Phil. VA VI, 27. Acest episod povestește cum Apollonius a adormit un satir furios turnând vin în jgheabul din care beau vitele, împăcându-l astfel cu locuitorii satului etiopian.

534. Ibid. VI, 30-32. Aceasta se referă la Titus Flavius Vespasianus, care nu devenise încă împărat. Apollonius a fost oaspetele său la Antiohia aproximativ în anii 69-71 î.Hr.

535. Ibidem, VI, 43.

536. Ibid. V, 42. Eusebiu amestecă două episoade separate de o carte întreagă: primul cu câinele turbat, al doilea cu leul îmblânzit în care s-a sălășluit sufletul lui Amasis.

537. Filosof cinic, contemporan cu Apollonius, prieten cu Seneca. Vezi: Zeller E. Demetrius (91) // RE. — Bd. IV/2. — Col. 2843 — 2844.

538. Phil. VA Vn, 14.

539. Ibidem. W, 15.

540. Ibid. Vm, 5. În Filostrat, împăratul însuși alege patru puncte de acuzare.

541. Ibidem, p. 38.

542. Ibidem, vm, 5.

543. Note. P. XXII, 13. Apollonius îi adresează aceste cuvinte lui Ahile, care îl urmărește.

544. Phil. VA Vin, 5.

545. Ibidem, Vn, 38.

546. Ibidem. UP, p. 34.

547. Ibidem. Vn, 40.

548. Ibidem, vm., 6.

549. Ibidem, vm., 7.

550. Majoritatea manuscriselor dau construcția Ёаит6у…ф)01. În acest caz, Apollonius vorbește despre sine, iar „urafL” înseamnă discursul defensiv în sine.

551. Vezi: Paus. Descg. Hel. P, 16; 23.

552. Vezi: Irod. Istorie I, 108.

553. Vezi: Suet. De vita. Domit. 1, 2; Tacit. Hist. 3, 71.

554. Phil. VA VII, 8.

555. Ibidem. Vn, 9.

556. Ibidem. Vn, 9.

557. Un erou beoțian. Este deosebit de faimos ca ghicitor care dădea oracole în peștera Levadeia. Vezi: Paus. IX, 39, 1-5.

558. Phil. V. A. VIII, 19. Cu toate acestea, Apollonius a pătruns singur în peșteră și astfel l-a mulțumit foarte mult pe Trophonius însuși.

559. Ibidem, I, 2.

560. Ibidem, Vm, 30-31.

561. Platon. Phaedr. 245C, 5–8.

562. Platon. Resp. X, 617E.

563. Cf.: Irod, p. 48.

564. Compară: pofta. Îmi cer scuze. 44.

565. Compară: pofta. Îmi cer scuze. 43.

566. ti tv f||uv… tit St obk tv f||nv — Termeni stoici.

567. Căutați O. Hierokles (13) // Real-Enciclopedie de Istorie Elvețiană Clasică. Noi publicații publicate de W. Kroll. - Bd. USh. - 1913. - Col. 1477 (în continuare, în referințe, această ediție este desemnată RE).

568. Corpus inscriptionum latinamm. — Sh, 1, 133 (de asemenea Sh, 3,6661); Lactanlius. De mortbus persecutorum. 16,4; Instituții divines. V, 2,12.

569. Cantineau. Inscr. Palmyreniennes.

570. 1930. — P. 33.

571. Lactația ID V, 3, 22.

572. Ibidem - V, 2, 13 și 14. m? Ibidem — V, 2, 17.

573. Ibidem — V, 3, 4.

574. Ibidem — V, 3, 7.

575. Eusebe de Cesaree. Contre Hierocles // Surse Chrtiennes. - 1986. - Nr. 333. - P. 35 - 36.

576. Eusebiu din Cezareea. Împotriva lui Hierocle. 1.

577. Eusebiu. P. I. 4.

578. Eusebiu, Istoria Bisericii IX, 1

579. Barnes T. D. Sossianus Hierocles și antecedentele... // Studii Harvard în filologie clasică. — ,1976. - Nr. 80. - P. 241.

580. Dfc Christologie //Geschichte der Altchristischen Literatur bis Eusebiu. — Bd. Df1ltsif1v04. - S. 118.

581. Opera lui Eusebiu „Martirii palestinieni” a fost scrisă nu mai devreme de 311 - vezi: Quasten J. Patrology. - Wash., 1975. - V. Sh. - P. 318. Astfel de fapte ar putea pune sub semnul întrebării însăși atribuirea acestei lucrări lui Eusebiu, dar niciunul dintre cercetători nu a pus la îndoială autoritatea sa. Cea mai veche atribuire - vezi: Photius. Bibliotheca. cod. 39.

582. Eusebiu de Cezareea. P. I. 1.

583. Dio Cassius. Istoria romană. — 67, 18, 1 — 2.

584. Conybeare F. C. Philostratus. Vita Apollonii // The Loeb Classical Library. - 1917. - V. I, 3; cu toate acestea, Philostratus nu poate fi de încredere că acești autori există de fapt. Astfel, majoritatea istoricilor consideră că memoriile lui Damis sunt „fabricate” de Philostratus, iar Damis însuși o persoană fictivă. Vezi: Meyer E. Apollonios von Tyana und die Biographie des Philostratus // Hermes. - 1917. - Nr. 52. - S. 372; Speyer W. Zum Bild des Apollonios von Tyana bei Heiden… //Jahr. blană Furnica. und Christ - 1974. - Nr. 17. - S. 17 - 68.

585. Apuleius. Apologie, 90. Referința nu este în întregime fiabilă.

586. Lucian din Samosata. Proze alese. - M., 1991. - p. 227 - 228.

587. Filipeni V. A. 1, 3.

588. Chiar și în secolul al XIX-lea în Rusia, D. I. Pisarev vedea în Apollonius idealul unei figuri publice și reformatoare, „încercând, prin reînnoirea moralității și religiei, să reînvie o societate pe moarte și să facă din oameni cetățeni, iar din cetățeni oameni” (Opere complete: în 6 volume. - Sankt Petersburg, 1894. - Vol. 2. - P. 1).

589.Fil. V. A. Sh, 8; IV, 20; IV, 45; VIII, 10 - 12.

590. Astfel, Origen, care și-a terminat lucrarea Împotriva lui Celsus în 248, nu acordă nici cea mai mică atenție Vieții lui Apollonius din Tyana de Filostrat, scrisă în jurul anului 217.

591. Reville J. La religion de Rome sous les Severes. - Paris, 1886. - P. 231.

592. Vezi: Eusebiu. P. I. 1.

593. Eusebiu. P. I. 1.

594. Ibidem. 1.

595. Vezi, de exemplu, descrierea femeii cu care Apollonius se întâlnește în Filosograt (III, 3) și în Eusebiu (18), precum și episodul dinaintea apariției lui Apollonius la proces, când sunt selectate punctele necesare ale acuzației (V. A. V, 5 și II. I 38).

596. Această concluzie poate fi trasă cel puțin din faptul că în „Împotriva lui Hierocle” planul general al operei, în partea sa aparent dezvoltată, este determinat de succesiunea ordonată a capitolelor și evenimentelor din Filostrat, în timp ce în ceea ce-l privește pe Eusebiu, se poate observa mai degrabă haos decât ordine. Astfel, de exemplu, foarte curând Eusebiu îl uită pe Hierocle și nu se mai întoarce niciodată la el.